

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Б. В. БЕРНАДСЬКИЙ

МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

Курс лекцій

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2012

ББК 66.4(0)я73

Б51

Рецензенти: *В. А. Мандрагеля*, д-р філос. наук, проф.
Г. С. Заплотинський, канд. іст. наук, проф.
К. П. Бондаренко, канд. іст. наук, доц.
І. І. Дахно, д-р екон. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 24.02.10)

Бернадський Б. В.

Б51 Міжнародні конфлікти: курс лекцій / Б. В. Бернадський. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. — 366 с. —
Бібліогр. в кінці розд.

ISBN 978-617-02-0088-4

Посібник з'ясовує проблеми ролі та місця міжнародних конфліктів у розвитку міжнародних відносин; причинно-наслідкових зв'язків конфліктності міжнародних відносин, методів досліджень міжнародних конфліктів; дискусійні питання взаємовідносин учасників міжнародних конфліктів, балансу сил, національних інтересів, характерних рис розвитку сучасного міжнародного порядку.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, а також тих, кого цікавить сфера міжнародних відносин.

ББК 66.4(0)я73

© Б. В. Бернадський, 2012
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом, 2012

ISBN 978-617-02-0088-4

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012

ЗМІСТ

Тема 1. Поняття, предмет та завдання курсу	5
1.1. Міжнародна політика як одна із сфер суспільного життя, її конфліктність.....	5
1.2. Основні погляди на суть та природу міжнародного конфлікту.....	12
1.3. Національний інтерес як спрямування зовнішньої політики. Лінкідж – взаємопов’язаність зовнішньої та внутрішньої політики держави	42
1.4. Історичні типи джерел напруги у міжнародних відносинах	48
Тема 2. Типи і функції конфліктів	56
2.1. Основні характеристики міжнародного конфлікту.....	56
2.2. Конструктивні та деструктивні функції	64
2.3. Типологія міжнародних конфліктів	76
Тема 3. Конфлікт і криза у міжнародних відносинах	95
3.1. Межі міжнародного конфлікту. Конфлікт і криза у міжнародних відносинах	95
3.2. Класифікація міжнародних криз.....	98
Тема 4. Фази міжнародних конфліктів.....	112
4.1. Загальна характеристика фаз міжнародного конфлікту.....	112
4.2. Фази наростання міжнародної напруги.....	116
4.3. Альтернативні варіанти розвитку міжнародної кризи.....	126

Тема 5. Війна — крайня форма розв’язання міжнародних протиріч	134
5.1. Загальна характеристика війн та їх класифікація	134
5.2. Економічна війна у сучасному світі.	147
5.3. Врегулювання воєнних конфліктів сучасності	151
Тема 6. Особливості і функції конфлікту у біполярному світі	166
6.1. Холодна війна — як глобальний міжнародний конфлікт. Проблеми її періодизації	166
6.2. Особливості холодної війни між СРСР та США з огляду на ускладнення міжнародних відносин.....	176
6.3. Ідеологізація міжнародних відносин	206
6.4. Локальні війни як складова міжнародних конфліктів холодної війни Втручання великих держав у внутрішні справи інших країн	212
Тема 7. Врегулювання міжнародних конфліктів	230
7.1. Шляхи, підходи і методи врегулювання конфліктних ситуацій	230
7.2. Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів	251
7.3. Етапи та механізми врегулювання міжнародних конфліктів	261
Тема 8. Національна та міжнародна безпека і міжнародні конфлікти на сучасному етапі	276
8.1. Концептуально-методологічні основи міжнародної безпеки.....	276
8.2. Міжнародні конфлікти нового покоління.....	304

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ

План

- 1.1. Міжнародна політика як одна із сфер суспільного життя, її конфліктність.
- 1.2. Основні погляди на суть та природу міжнародного конфлікту.
- 1.3. Національний інтерес як спрямування зовнішньої політики. Лінкідж — взаємопов'язаність зовнішньої та внутрішньої політики держави.
- 1.4. Історичні типи джерел напруги у міжнародних відносинах.

1.1. Міжнародна політика як одна із сфер суспільного життя, її конфліктність

Конфлікти є невіддільною частиною міжнародної взаємодії. Побуває думка, згідно з якою політичним відносинам властиві конфлікти, зумовлені зіткненням національних інтересів. Не випадково деякі політологи саме у конфліктах та їх урегулюванні вбачають суть зовнішньої політики.

Із закінченням холодної війни, виникненням нових держав після розпаду Радянського Союзу та Югославії у системі міжнародних відносин відбулися фундаментальні зміни. Змінилися також характер і природа міжнародних конфліктів. Проблема виникнення, ескалації та вирішення конфліктів “нового покоління” належить сьогодні значне місце у дослідженнях науковців усіх галузей науки. Фахівці в усіх держа-

вах світу та міжнародних організаціях приділяють значну увагу проблемі джерел та форм конфлікту, оскільки розгляд саме цих питань дає можливість вироблення нових стратегій і засобів запобігання та вирішення конфліктів.

Міжнародна політика — одна із сфер політичного життя суспільства, а її об'єктивна зумовленість породжена існуванням міжнародних відносин — різноманітних господарських, культурних та інших взаємин між націями — державами і наддержавними утвореннями. Ці взаємини набувають політичного характеру тією мірою, якою вони невіддільні від владарування в широкому розумінні — від диктату однієї держави над іншою до партнерства і співробітництва.

Як підвалина політики міжнародні взаємини утворюють певну систему. Дж. Розенау і К. Норр вбачають у цьому макроскопічну невіддільну складову конфліктності — явище дії і протидії національних суспільних структур, в основі яких істотне місце належить конфліктам, натиску і сумнівам великих організацій, можливостям та обмеженості інститутів. І все це своєю чергою залежить від наявності та характеристики географічного положення, матеріальних ресурсів, технічних можливостей, гармонійності системи цінностей, соціальної мобільності, політичного устрою.

Р. Арон наголошує, що міжнародні відносини — це відносини між політичними одиницями. Основною одиницею зовнішньої політики і компонентом міжнародної системи виступає держава, хоча деякі політологи вважають, що нею є нація. Мабуть, перше твердження продуктивніше, оскільки держава — це єдиний загальнонаціональний інститут, який уповноважений здійснювати зовнішню політику. А. Галкін і Ф. Бурлацький виправдовують цей підхід тим, що держава — основний інститут національної політичної системи. Вихід у сферу міжнародних відносин мають практично всі елементи політичної системи, в тому числі партії та інші політичні організації. Проте головним учасником міжнародного життя і зовнішньополітичних стосунків виступає держава. Виходячи з цього тлумачиться система міждержавних зв'язків.

Так, М. Каштан виокремлює різні варіанти розстановки сил (організацій, держав, груп держав). Відповідно можливі різні типи міжнародних систем: балансу сил, вільної біполярності, жорсткої біполярності, універсальності, ієрархічності та системи “вето”.

Аналізуючи ці системи український вчений О. Семків визначав зовнішню політику як діяльність (мистецтво) щодо втілення в життя (шляхом насильницького нав'язування або узгодження) групових державних інтересів. Як і будь-яка діяльність, зовнішня політика має різні грані. Це насамперед її суб'єкти. Йдеться не тільки про суверенні держави, а і про їх коаліції, союзи і блоки. Дедалі більшого значення набувають наддержавні утворення. Соціальна природа зовнішньої політики та її конфліктність тлумачаться по-різному. Існує концепція, за якою ця політика розглядається як біологічне явище. Г. Моргентау виводить закони, які керують політикою, з природи людини. Вихідний пункт філософського вивчення війни і миру (а це одна з основних проблем зовнішньої політики), зазначає І. Горовіц, міститься в самій людині. Тому і пояснення політики треба починати з пізнання природи окремої людини, індивідуального життя, де пріоритетне місце посідає “інстинктивна агресивність, зумовлена природним егоїзмом людей”. Вважається, що чим примітивніша суспільна організація людей, тим простіші механізми трансформації “природного зла” людини в політичну агресію.

Говорячи про міжнародну політику як про одну із сфер суспільного життя, варто зазначити, що досить поширеним є психологічний підхід до зовнішньої політики. У. Фулбрайт вважає основою цієї політики “непоясненні спонукання людської натури”. Зокрема, причини і наслідки воєн він вважає сферою патології, що більше пов'язані з підсвідомим почуттям хворобливого самолюбства, аніж із тверезим розрахунком вигод і переваг. Фактично йдеться про роль особи в історії. Звідси всі найсерйозніші міжнародно-політичні і воєнно-політичні конфлікти набувають психологічного характеру. А отже, їх подолання — це психологічна проблема.

Згідно з психологічним підходом виникло і кілька концепцій зовнішньої політики. Одна з них проголошує вирішальним чинником формування цієї політики емоційний стан громадськості і панівних верств. Наприклад, стверджується, що США — це суспільство, що прагне стресів. І саме це ключ для розуміння і минулого, і майбутнього американської зовнішньої політики.

Ірраціональне спрямування передбачає пояснення зовнішньополітичних діянь фатальним збігом обставин, на які державні діячі безсилі впливати. На цих засадах будується “теорія образу”. Вона полягає в тому, що люди в політиці, в тому числі міжнародній, реагують не на реальний зовнішній світ, а на його образ, “міф”, який створюється в їхній уяві, а він може бути неадекватним об’єктові. Значною мірою таким чином Мішель Колон пояснював дії НАТО в Югославії. Ірраціональною є також концепція, що намагається пояснити світову політику спонтанними міграціями населення, що не підлягають розумному упорядкуванню.

Є намагання вивести зовнішню політику зі сфери ідеології. Зокрема, міждержавні конфлікти, війни, експансії пояснюються ідеологією націоналізму.

Марксистська концепція виводить зовнішню політику насамперед соціально-економічними передумовами. За цією концепцією зовнішня політика як породження відносин всередині держави і продовження внутрішньої політики призначена забезпечити досягнення певних соціальних цілей пануючого класу за межами національної державності.

Як своєрідна ситуація конфлікти є органічною частиною політичного і загалом усього соціального життя. Оцінювання конфліктів політологами неоднакове. Ті з них, хто притримуються засад структурного функціоналізму, розглядають конфлікти як негативне, дисфункціональне і дестабілізуюче явище. Прихильники теорії соціальних конфліктів, критикуючи утопічні концепції соціальної рівноваги, протиріччя і конфлікти вважають альтернативними характеристиками нормального суспільства.

Найвагоміший внесок у розробку проблеми взаємозв'язку збалансованості, консенсусу і конфлікту в сучасному постіндустріальному суспільстві зробив Р. Дарендорф. Його основна теза — людська свобода існує тільки у світі регульованого конфлікту, вільного ринкового господарства, широкої гласності, упорядкованих політичних дискусій, які формують конституцію свободи. Р. Дарендорф вважає, що будь-яке здорове суспільство визнає конфлікти. За його класифікацією існує 15 типів соціальних конфліктів — від сімейних сварок до міжнародних протиріч. Власне кажучи, цей політолог схиляється до позиції Гоббса, який стверджує, що згуртованість суспільства досягається завдяки примусу більшості меншістю тих, хто має владу. Кожний соціальний конфлікт є викликом, який потребує раціонального врегулювання суспільних суперечностей і встановлення контролю над ними. Тобто конфлікти розглядаються як спосіб саморегулювання і забезпечення стабільного стану суспільства.

Як у політичному житті всередині держав, так і у відносинах між ними можливий стан стабільності і нестабільності. Щодо першого, то це атрибут еволюційного руху в системі міжнародних відносин. Він забезпечує вдосконалення системи без значних втрат, неминучих при революційних катаклізмах.

Слід розрізняти статичну міжнародну стабільність, у тому числі стагнаційну (наприклад, взаємини між Північчю і Півднем), а також конфронтаційну (холодна війна), і динамічну, яка передбачає не гарантії збереження того, що є, а сприяння зростанню спільного. При цьому зміст міждержавного спілкування зміщується від бажання знайти союзників (щоб нав'язати узгоджену волю іншим) до прагнення максимально розширити сферу спільних інтересів. Така стабільність позбавляє від страху перед змінами, дає змогу виграти шляхом оптимізації і водночас більш швидкого і не менш рівномірного розвитку системи міжнародних відносин.

Нестабільність — імовірність стрибкоподібного розвитку системи міжнародних відносин. Такий тип розвитку різко посилює невизначеність у політичному житті, робить розвиток менш передбачуваним. Разом з тим нестабільність може мати

позитивні наслідки — дати якісний стрибок, що докорінно поліпшує стан системи міждержавних взаємин, і врешті спричинює стабільність.

Конфлікт і його прояви аналізують сьогодні всі науки, які вивчають людину, соціальні групи, суспільство і державу — теорія міжнародних відносин, політологія, соціологія, історія, юриспруденція, економіка, математика та ін. Взаємне проникнення та інтеграція цих наук визначають високий ступінь міждисциплінарності дисципліни, якій притаманні тенденції до використання широкого методологічного арсеналу та різностороннього емпіричного матеріалу. Проблема полягає в тому, щоб виявити, що належать безпосередньо до галузі міжнародних конфліктів, позначити основні підходи можливого розгляду цього явища і показати, як у такому конфлікті здійснюється взаємодія безлічі різноманітних факторів, що формують загальний вектор розвитку системи міжнародних відносин. Конфлікт треба розглядати і як соціально-політичне явище, і як процес, а можна і як засіб переходу від одних політичних дій до інших, як умову зміни системних моделей міжнародних відносин.

Не можна вважати, що розумний шлях пізнання конфлікту як феномену міжнародних відносин тільки один. Але необхідно виокремити предмет розгляду тільки міжнародно-політичних конфліктів, зазначаючи, що цей вид є лише окремим випадком конфлікту взагалі. Безумовно, тут необхідно зазначити, що особисті і групові конфлікти всередині суспільства опосередковано можуть впливати на характер і тип міжнародних конфліктів. Саме в міжнародно-політичних конфліктах, що виникають передусім між державами і міждержавними організаціями, об'єднуються всі інтереси соціумів і мають найбільш чітке вираження. У сфері міждержавних відносин можна знайти прояви найзагальніших закономірностей виникнення конфліктів, що впливають на хід світового розвитку в цілому.

Важливою є проблема визначення міжнародного конфлікту, який розглядають практично всі науки про людину, суспільство та державу.

Цей термін є одним із найбільш дискусійних у політичній науці. Мінливість наукових уявлень про конфліктні явища стимулюється в тому числі й такими факторами, як вплив сучасних тенденцій міжнародного життя, що спричинює тісніше переплетіння інтересів суб'єктів таких відносин, зближення та споріднення об'єктів їхньої взаємодії і, як наслідок, — поширення окремих атрибутів конфлікту на широке коло процесів, що виникають у світовій політиці.

У загальному сенсі міжнародним конфліктом слід вважати взаємодію двох чи більше елементів системи міжнародних відносин, які переслідують взаємовиключні чи взаємоне сумісні цілі. У центрі нашого розуміння будуть ті конфлікти, які торкаються існування держави, її основних ознак. Міжнародно-політичний конфлікт — це багатомірне явище, структуру вимірів якого розглядатимемо далі.

Це визначення прямо пов'язано з дефініцією держави як основного елементу системи міжнародних відносин, яка має такі принципові характеристики, як прагнення до самозбереження, до зміцнення могутності і до створення сприятливого зовнішнього середовища для свого розвитку. Учасник конфлікту ставить перед собою цілі, які вважає досяжними для себе, і одночасно може прагнути до того, щоб стали недосяжними цілі противника.

Для досягнення цілей учасник конфлікту використовує свою могутність (що не ототожнюється з поняттям “сила”). Протидіючі сторони розглядають одна одну як бар'єр на шляху до своїх цілей і як джерело загрози власне цьому рухові.

Використовуючи соціологічні концепції конфлікту, розглянуті в роботах К. Маркса, Г. Зімеля, Л. Козера, Р. Дарендорфа, можна дійти висновку, що поняття “міжнародний конфлікт” дедалі більше виходить за рамки військових дій, в яких це поняття розглядалося в ХІХ ст. завдяки афоризму К. фон Клаузевіца про те, що війна є продовженням політики іншими засобами.

Таким чином, поняття “міжнародний конфлікт” насамперед позначає відмінність прагнень акторів міжнародних відносин; їхню конкретну взаємодію з метою встановлення контролю

над неподільними ресурсами; процес і форми такої взаємодії. Із врахуванням того, що в міжнародних відносинах постійно існує такий неподільний об'єкт конфлікту, а саме влада, міжнародний конфлікт стає перманентним атрибутом системи, і постає питання про його регулювання і шляхи вирішення. Концепція дослідження полягає в тому, що міжнародний конфлікт є системним явищем, закономірності виникнення і перебіг якого обумовлені наявними системними параметрами: структурою, ступенем гетерогенності, зв'язками між елементами.

Зважаючи на те, що передусім вивчатимуться конфлікти сучасності, доцільно визначити, що таке постбіполярна система міжнародних відносин. Під нею ми матимемо на увазі об'єктивно існуючу комплексну взаємозалежність учасників міжнародних відносин, основні параметри якої склалися після завершення періоду біполярного протистояння.

Конфліктогенністю міжнародної системи ми вважатимемо загальну якісну оцінку потенціалу конфліктної взаємодії між державами. При спробі дати таку оцінку слід зважати на наявність нерозривного зв'язку між структурними параметрами міжнародної системи і тими конкретними міжнародними конфліктами, що в ній виникають. Конфліктогенність, таким чином, є системним параметром. Вона відображає переважаючі типи і форми конфліктів, їхній дестабілізуючий або стабілізуючий вплив на систему міжнародних відносин у цілому. Крім того, поняття конфліктогенності не означає сукупності окремих конфліктів, натомість є поняттям абстрактним, дослідження якого відбувається із застосуванням системної методології та основною увагою до системного рівня відносин.

1.2. Основні погляди на суть та природу міжнародного конфлікту

Теорією міжнародного конфлікту є систематизоване узагальнене знання про нього. Це уявлення постійно змінюється, оскільки конфлікти вивчають численні дисципліни, а відкриття нових його характеристик чи особливостей постійно створює підстави для переоцінки та зміни теоретичного знання про конфлікт.

Історія досліджує динаміку соціальних явищ, в тому числі й конфліктів. Вона швидко і яскраво може продемонструвати унікальність окремих війн, криз або протистоянь, вказати на неповторювальність кожного прояву світової політики та довести справедливість припущення Геракліта про принципову неможливість двічі увійти в одну й ту саму річку.

Досліджувати світ мінливих явищ надзвичайно складно. Наука потребує експерименту, багаторазового повторення події — лише таким чином можна встановити її причини та передбачити наслідки. Іншими словами, у світі унікальних фактів потрібні узагальнюючі моделі, які фокусували б найважливішу, притаманну всій різноманітності конкретних проявів інформацію. Тому серед безлічі міжнародних конфліктів із своєрідними причинами, унікальними дійовими особами та шляхами розвитку необхідно побачити спільні риси, що залишаються незмінними протягом тисячоліть. На виявлення та аналіз таких рис, як правило, були спрямовані дослідження, результати яких є актуальними і важливими на всі часи. Досить згадати лише класичну працю Фукідида із аналізом причин Пелопоннеської війни: історик одночасно виступив аналітиком, продемонструвавши не лише унікальність цієї події, а і загальні, “позачасові” її риси. Фукідид першим започаткував традицію теоретичного осмислення міжнародного конфлікту.

Суперечливий та дискусійний розвиток поглядів на конфлікт зумовив одночасне існування і в сучасній науці кількох впливових парадигм. Часткове подолання методологічної обмеженості філософських міркувань про конфлікт, слабкий зв'язок із емпіричними даними дали поштовх для розвитку перших наукових уявлень про конфлікт. В їх основі лежить прагнення не просто створити схему або абстрактну систему, в якій знайдеться місце конфлікту, але вибудувати стійкий зв'язок між теоретичними припущеннями про природу, причини і функції конфлікту та фактами на підтвердження чи спростування таких припущень. Оскільки конфлікт є явищем універсальним, поширеним у багатьох сферах життя, його науково досліджували одночасно декілька дисциплін, кожна

з яких використовувала спеціальний поняттєвий апарат, систему методів та емпіричних даних. Внаслідок цього конфлікту різних типів досліджувалися окремо — кожен у своєму контексті. Методологічне об'єднання цих контекстів стало початком становлення конфліктології як окремої наукової дисципліни з цілісним розумінням конфлікту.

Перші конфліктологічні ідеї, що виникали в рамках міфологічного або релігійного способу пізнання, не мали наукового характеру, апелюючи передусім до природних чи надприродних сил. Із еволюцією суспільних відносин, на тлі збільшення кількості проявів конфліктної взаємодії, феномен конфлікту, або в ширшому розумінні — протиріччя, виходить на одне з чільних місць. Вдосконалення суспільної організації та зміцнення стародавніх держав, далеко не поодинокі випадки ворожої взаємодії між давніми військовими демократіями, деспотіями або в інший спосіб організованими одиницями, ставить людину перед проблемою міжнародного конфлікту, який нерідко набував вигляду протистояння общин, племен або протодержав. Мислителі давніх Китаю, Індії, Греції, Риму зробили конфлікт предметом філософської та прикладної думки. Внаслідок чого було вироблено певну критичну масу ідей щодо виникнення, розвитку та функцій конфлікту в житті суспільства. Окрему увагу було приділено міжнародному конфлікту. Із розвитком науки конфлікт стає об'єктом кількох дисциплін, включаючи історію, логіку, пізніше — теологію, стратегію, залишаючись при цьому важливою філософською проблемою. Вдосконалюючи методи, уточнюючи предмет дослідження, започатковуючи міждисциплінарний підхід, дослідники вже до середини ХХ ст. накопичують і теоретично опрацьовують чималі обсяги фактичного матеріалу, обґрунтовують ряд, а в окремих сферах — навіть цілу логічну систему висновків.

Суспільно-політичне явище конфлікту, зокрема політичного конфлікту між державами, було відоме здавна. До давніх часів належать також спроби осмислення цього феномену, а отже, і перші теоретичні висновки, так чи інакше пов'язані з практикою державного буття. Але загальний рівень розвит-

ку науки тривалий час не створював достатніх передумов для розвитку поняттєвого апарату, методологічної бази, засобів емпіричної перевірки для окремих суспільних наук. За відсутності цих складових вивчення конфліктів відбувалося переважно в рамках філософії, із використанням властивих їй категорій та методів.

Найсуттєвіші зміни в теоретичному дослідженні міжнародних конфліктів спричинювалися важливими змінами в об'єкті дослідження — міжнародних відносинах — і у предметі дослідження — міжнародних конфліктах. Найвищого свого розвитку класична політична та військова “протоконфліктологія” досягла в роботах Фукідида і Сунь Цзи.

Фактично першим міждержавним конфліктом, в якому сторони усвідомлювали одна одну на рівні великих регіональних держав (чи просто великих держав), стало єгипетсько-хеттське протистояння (початок XIII ст. до н. е.). Результатом такого взаємного визнання стало укладення мирного договору — першого відомого історії прикладу формально-юридичного завершення міжнародного конфлікту. Наступні події: зруйнування Трої століттям пізніше і хвиля переселення народів у Південній Європі та Малій Азії надали фактичний матеріал для народної творчості. У своїх поемах Гомер художньо описав міжнародний конфлікт. Події ж на Близькому Сході — піднесення Ассирії та Вавилонії, підкорення ними ряду сусідніх держав — відображено в перших вавилонських літописах. Так виникла документально засвідчена увага людини до проблеми війни.

Події греко-перських війн, Пелопоннеської війни, війн Александра Македонського, епохи У Ба (“п’яти гегемонів”) у Китаї та боротьби індійських князівств спонукали істориків, філософів і стратегів до детального опису, теоретичних узагальнень та практичних рекомендацій. У цей період з’являються найвизначніші фундаментальні праці Стародавнього світу з питань міждержавної боротьби: трактати Сунь Цзи та У Цзи, “Історія Пелопоннеської війни” Фукідида та “Артхашастра” Каутильї.

Якщо роботи Сунь Цзи та У Цзи присвячені здебільшого проблемам військової та так званої “великої” стратегії, а “Арт-

хашастра” містить набір зовнішньополітичних та загальних “порад”, виписаних детально, але надміру суб’єктивно, то “Історію Пелопоннеської війни” Фукідида справедливо вважають першим прикладом історичного аналізу, націленого на виявлення причин масштабного міжнародного конфлікту — причин, можливих і для інших ситуацій зі схожою структурою. Завдяки відходу Фукідида від панівної історичної традиції точного опису явищ і його прихильності до їх пояснення, сформувалася потужна та тривала традиція політичного аналізу, яка існує і до сьогодні. Сама ж робота Фукідида й нині посідає провідне місце серед творів, обов’язкових для вивчення майбутніми спеціалістами-конфліктологами.

Звернімося до короткого уривка з “Історії Пелопоннеської війни”, де міститься квінтесенція теоретичних висновків Фукідида стосовно природи міждержавних конфліктів. Це змодельований автором як театральне дійство “мелоський діалог”, в якому мешканці маленького острова Мелос сперечаються із представниками могутніх Афін. Мелос, колонія Спарти, зберігає нейтралітет у Пелопоннеській війні. Афіни ж вимагають приєднання Мелосу до антиспартанської коаліції, погрожуючи в іншому разі повним знищенням міста. Сторони стоять перед споконвічними проблемами зовнішньополітичного вибору, гегемонії, сили та союзницьких зобов’язань. Позиція Мелосу ґрунтується на бажанні залишитися нейтральним, не допомагаючи жодній із сторін конфлікту. Це прагнення мелосці демонструють Афінам, переконуючи, що немає жодних підстав для ризикованої та затратної війни — Мелос не загрожує Афінам. Однак така аргументація виявляється не переконливою. Афіняни не можуть довіряти Мелосу, навіть за своєї військової переваги. Ведучи війну зі Спартою, вони потребують стратегічної визначеності і гарантій, які можливі лише після приєднання Мелосу до коаліції на чолі з Афінами. Нейтралітет стає неможливим, а наміри сторін переконують гірше, ніж їхній силовий потенціал.

Вихід із стратегічної дилеми афіняни формують висловленням, яке донині є крилатим: “Право... існує лише у відноси-

нах рівних за силою; сильні роблять те, що можуть, тоді ж як на долю слабких випадають страждання...”.

Відсутність впевненості Афін щодо намірів Мелосу і небажання острів'ян брати участь у війні створили ситуацію “дилеми безпеки”, за якої сторони із заздалегідь визначеними негативними очікуваннями трактують поведінку одна одної. В такій ситуації ескалація конфлікту стає невідворотною, оскільки немає виходу із спіралі наростання взаємних побоювань сторін. Фукідид вбачає в цьому основну причину як кількох інцидентів типу мелоського, так і невідворотності великої війни в Греції. Цим висновком Фукідид сформулював філософські основи та поклав початок так званій реалістичній традиції в дослідженні міжнародних відносин.

Окрім Фукідида, проблеми війни та миру вивчали й інші філософи Стародавнього світу. Починаючи із моделей Платона та Арістотеля, європейська філософська, а пізніше історична думка стає на шлях створення “норм”, ідеальних ситуацій, в тому числі і в дослідженні міждержавних конфліктів. Брак фактичного матеріалу підштовхує вчених до вибудовування численних схем та моделей суспільної поведінки, недоліки й переваги яких не можна було перевірити емпірично. Як правило, такі моделі, за давньогрецькою традицією, базувалися на аксіоматичному підході: система міркувань та умовиводів трималася на певній кількості аксіом — положень, які в рамках цієї системи не вимагали доведення і не могли бути доведеними. У теоретичному дослідженні конфліктів справедливих аксіом відкрито не так вже і багато.

У роботах Платона та Арістотеля, присвячених політичній проблематиці, конфлікт як такий не був центром уваги. Для обох античних філософів конфлікт є невіддільним атрибутом буття людей і держав. При цьому конфлікт, що являє собою природний прояв існування держави, має природним способом і розв'язуватися, а саме — перемогою сильнішого опонента. Питання про системне значення, можливості обмеження або попередження конфлікту, стратегічні та тактичні альтернативи, за логікою нормативності, не ставилося.

Нормативний характер філософських міркувань про конфлікт притаманний також роботам давніх римлян, індійців та китайців. У дослідженнях таких авторів, як Сунь Цзи, У Цзи, Каутилья, Цицерон, Гай Юлій Цезар, конфлікт постає необхідним елементом співіснування держав або держав та їхнього оточення (що особливо підкреслюється в римській традиції). Для всіх цих авторів політичний конфлікт — це данина визначена богом або богами, а функція держави — забезпечувати умови для зростання її шансів на перемогу. Можна припустити, що завданням тогочасної “конфліктології” якраз і мало бути визначення найефективнішої стратегії держави в міжнародних конфліктах.

Для давніх філософів питання про причини конфлікту було майже риторичним. Як написав Сунь Цзи, “війна є шлях існування та загибелі держави”. А це означало, що для виникнення війни не потрібно додаткових умов: вистачає тих, які постійно існують у відносинах між державами. Так чи інакше із цим твердженням погоджувалися і Каутилья, який в “Артхашастрі” не дає жодних рекомендацій щодо того, як уникнути конфлікту, а лише підказує, як здобути в ньому перемогу, і Платон, і Арістотель.

Платон, на думку якого держава є продовженням людської природи з притаманним останній прагненням до суперечок, вважав конфлікт логічним наслідком прагнень — чи то людини, чи держави. Оскільки прагнення існують завжди, то й конфлікти мають перманентний характер, і навіть ідеальна держава прагнучиме та потребуватиме протистоянь.

Арістотель лише трохи доповнив Платона, не заперечуючи ідею про перманентний, природний конфлікт: у своїй відомій тезі про те, що “держави є природним творінням, а людина — політичною істотою”, він підкреслив два важливі моменти. Перше — державі притаманні природні функції, в тому числі і прагнення до розширення, а це неминуче призводить до конфліктів. Друге — людина хоч і політична, а все ж таки істота із усіма її бажаннями та інстинктами. Як і Платон, Арістотель виправдовував конфлікти між державами їхньою природністю.

Подібної думки дотримувався Геракліт, який взагалі вважав війну “батьком і царем усього сутнього”. Філософське тлумачення конфлікту Гераклітом більше подібне до трактування протиріччя, покладеного потім в основу діалектики. Епікур, відомий засновник “філософії задоволення”, навпаки, радив уникати конфліктів, оскільки вони несуть страждання.

Ототожнення конфлікту із його конкретними формами — війнами та насильством, звісно, обмежувало усвідомлення його конструктивних функцій. Більшість творів давніх авторів безпосередньо торкалися питань перебігу конфлікту і шляхів здобуття перемоги в ньому. Найвірогідніше, це пояснюється особливостями тогочасних міжнародних відносин. Сунь Цзи писав в епоху феодалної роздробленості Китаю та війн за його об’єднання — перманентного конфлікту; Платон і Арістотель — після греко-перських війн та Пелопоннеської війни, їхні рекомендації щодо вирішення конфлікту зводилися до одного — перемога понад усе.

Втім, коли у Конфуція, Платона і Арістотеля переважали “стратегічні” питання, тобто вони аналізували особливості державного устрою, якнайкраще пристосованого до війни, то Сунь Цзи, Каутилья, пізніше — Цезар вивчали також “тактичні” питання ведення війни. Одним із таких важливих питань був справедливий характер війн. Критерії “справедливої”, а значить корисної війни було розроблено римським філософом Цицероном. Його погляди вплинули пізніше на багатьох дослідників принципів права та його значення для міжнародного конфлікту, зокрема Гуго Греція.

Серйозні зміни у вивченні міжнародних конфліктів відбулись у середньовіччі. Істотна відмінність теорії міжнародних конфліктів того часу полягала у тому, що вона розвивалася в рамках теології. Остання запропонувала альтернативу закладеній Фуکیدом “реалістичній” традиції розуміння конфліктів. Сама по собі теологія спеціально не досліджувала міжнародні конфлікти. Втім у її лоні, передовсім у Західній Європі, сформувалася своєрідна концепція поділу світу. В його “божественній” частині панує безпосередня воля Бога, а внаслідок

цього — гармонія і відсутність конфліктів. У земній же частині — в матеріальному світі, точиться боротьба добра і зла. Цим безупинним протистоянням теологи пояснювали майже постійні війни “темного” Середньовіччя, їхньою кінцевою метою вважали політичне об’єднання християнського світу і створення аналога царства Божого на Землі. Не можна сказати, що така філософія суперечила поглядам Фукідида. Ці дві системи швидше співіснували паралельно: Фукіدید не переймався питанням про кінцеву, “божественну” мету конфліктів та війн, вивчаючи лише їхні безпосередні та структурні причини; теологи ж, визначаючи таку мету, часто використовували реалістичні принципи в поточній зовнішній політиці.

Антична традиція була розвинута у працях мислителів Відродження та Нового часу. Проаналізувавши історичний досвід європейських конфліктів, сучасник політичної роздробленості та тривалого структурного конфлікту — Нікколо Мак’явеллі, продовжив та розвинув реалістичну традицію в конфліктології. В своїй відомій праці “Володар” він сформулював один із фундаментальних принципів майбутньої реалістичної парадигми — про відокремлення норм моралі від політичної необхідності. Мак’явеллі був далекий від пропаганди аморальної поведінки. Натомість він прагнув зробити політику якомога ефективнішою, констатує, що бувають моменти, коли моральні обмеження стають на заваді політичній доцільності. Чотири з половиною століття по тому “батько” політичного реалізму Ганс Моргентау погодиться із таким формулюванням.

Мак’явеллі також зробив крок до визначення анархії в міжнародних відносинах як однієї з причин конфліктів. Узагальнення ним політичного досвіду тогочасної Італії стало підставою для проголошення панування в політиці принципу “або ти, або тебе”. Відповідно, очевидна неминучість конфліктів, далі більше — актуальність вироблення ефективних стратегій участі в них. Саме стратегічні “рецепти” на кшталт “уникати сильних союзників”, чи “застосовувати хитрість там, де можна обійтися без використання сили”, або “надавати перевагу страху перед любов’ю, якщо не можна досягнути вияву обох одночас-

но”, піднесли Мак’явеллі на п’єдестал історії, увінчавши його лаврами улюбленого автора диктаторів різних часів і народів. Хоч, звісно, цими “рецептами” його досягнення аж ніяк не вичерпуються. Разом із “Володарем” Мак’явеллі створює фундаментальну “Історію Флоренції”, завдяки чому на рівні зі своїм другом, автором “Історії Італії” Франческо Гвіччардіні, може бути названий продовжувачем традиції аналітичної історії, закладених Фуکیدидом. Остаточо сформував реалістичну “картину світу” і також під впливом історичних подій, а саме англійської революції, Томас Гоббс. У своїй фундаментальній праці “Левіафан” він описав так званий природний стан речей як джерело постійних конфліктів. Основними елементами такого стану речей є: рівність людей від природи; наслідок такої рівності — прагнення задовольнити свої потреби нерідко стосовно одного й того самого предмета; війна (насильство) як єдиний засіб розв’язати це протиріччя. “Природа зробила людей рівними... Однакові можливості породжують однакові сподівання щодо одних і тих самих речей. А люди, які прагнуть одного предмета, який не може належати їм одночасно, стають ворогами... Ніщо не може захистити від наслідків цієї усвідомленої несумісності краще, ніж війна...”. Полемізуючи з Арістотелем, Гоббс назвав людину “не суспільною, але егоїстичною твариною”, сформулювавши тим самим основне проблемне питання суспільного життя: що змушує егоїстів бути разом? “Війна всіх проти всіх”, за Гоббсом, — природний стан речей. У міждержавних відносинах така війна є постійною, оскільки немає такої сили, яка примусила б державу утриматися від вигідної їй війни або гарантувала б її безпеку.

Філософія Гоббса, однак, не обмежується цими констатаціями. Вона ставить за мету “навчити” держави мирно співіснувати в умовах постійної анархії. Як у внутрішній, так і в зовнішній політиці Гоббс доходить висновку про необхідність сильного гегемона для підтримки стабільності системи в цілому. Обґрунтована Гоббсом ідея державного суверенітету як фундаментального принципу світової політики стала ключовою для міжнародних відносин більше ніж на триста років. Крім того,

у своїх філософських настановах Гоббс радить утримуватися від того, що здатне заподіяти шкоду (ймовірно, це було спрощеним формулюванням майбутньої концепції раціонального вибору); шукати миру за будь-які способи і лише як останній аргумент використовувати військову силу; іноді відмовлятися від претензій, визнаючи права інших, та дотримуватися договорів. Безперечно, що разом ці принципи націлені на подолання природного стану війни всіх проти всіх.

Праці Гоббса узагальнили та систематизували філософські погляди на конфлікт як історичну неминучість, прояв силової взаємодії між державами, кожна з яких прагне гарантувати свою безпеку й у результаті опиняється у стані війни. Впродовж XVII—XVIII ст. під впливом його ідей формуються ряд інших концепцій, зорієнтованих переважно на конкретні аспекти та прояви суспільних відносин, зокрема конфлікти. Кінцеві цілі при цьому залишаються ідеалістично-невизначеними, що й обумовлює нормативний характер цих теорій. Серед найзначніших — теорія державного суверенітету Жана Бодена, теорія “суспільного договору” самого Гоббса, початки теоретичного осмислення Девідом Х'юмом та Емером де Ваттелем принципів балансу сил, теорія “соціальної держави” Жан Жака Руссо.

Світ міжнародних відносин у світлі такої філософії виглядає небезпечним, загрозеним панівними “законами джунглів”, а максима стародавніх римлян про “хочеш миру — готуйся до війни” здається цілком виправданою. Ця філософська позиція спиралася на накопичений людством досвід численних війн, була підкріплена здоровим глуздом та непогано вписувалася в контекст тогочасних законів політики, її авторитет був настільки високим, що й досі вибудована в цьому руслі школа політичного реалізму залишається найвагомішою в теорії міжнародних відносин.

Існує, однак, й альтернативне філософське пояснення міжнародного конфлікту. Воно ґрунтується на позиціях лібералізму і найповніше викладене у працях Іммануїла Канта. Найвідоміша з його робіт, присвячених проблемам війни і миру, на-

зивається “Трактат про вічний мир”. Уже з назви стає зрозумілим, що Кант не вважав світ без війни утопією. Надсерйозного та педантичного філософа важко підозрювати у схильності до жартів із такого важливого приводу, тому ми уважно проаналізуємо базові положення “Трактату”.

Кант виходив приблизно з тих самих засад, що й Гоббс — його філософський візаві. Погоджуючись із Гоббсом щодо природності стану війни, Кант продовжує цю думку доволі несподівано: мир, як стан неприродний, має бути установлений, нав’язаний людству. Як це зробити?

За Кантом, безлад у міжнародній системі, який призводить до виникнення війн, можна подолати через поширення республіканського ладу та встановлення федеративних політичних зв’язків між державами. Перше перетворення покликане обмежити абсолютну владу монарха, яка втягує держави у конфлікти всупереч волі миролюбного народу. Наданий народу шанс обирати між війною та миром суттєво змістить шальки терезів на користь миру. Поширення республіканського ладу є внутрішньополітичною передумовою миру. Вказуючи на неї, Кант визнає тісний зв’язок між внутрішньою та зовнішньою політикою. Універсальний федералізм — інший шлях до миру. Абсолютність державного суверенітету є джерелом війни, і його обмеження через створення, як сказали б сьогодні, наднаціональних інституцій уможливить зменшення цієї загрози.

Як республіканський лад в усій Європі, так і федералізм у більш-менш широких межах, поза сумнівом, були утопією за часів Канта. В тогочасній Європі політична єдність могла бути результатом лише військових завоювань — тобто того, проти чого й спрямовано трактат філософа. Однак, як ми вже помітили, філософи не тільки пропонували прагматичні ідеї, а й будували абстрактні системи. “Подвійне” (зовнішнє та внутрішнє) обмеження державного суверенітету як шлях до миру і є такою системою. Сучасний лібералізм, який виріс із цієї системи, пропонує натомість цілий комплекс конкретних заходів. Прагнення запобігти воєн і максимально скоротити “ланцюг конфліктів” спонукало філософів до пошуків відповідей у між-

народному праві, нерозвиненість та неможливість практичної перевірки норм якого створювали підґрунтя для ілюзій. Такі ідеї покладено в основу теорій Франсиско де Вітторія, Гуго Гроція, Джона Локка, Ієремії Бентама, яким завдячуємо розширенням категорійного апарату політології, введенням у науковий обіг понять взаємозалежності, соціальних обмежень конфліктів, співвідношення цілей та засобів та ін.

Тривалий час вивчення міжнародних конфліктів відбувалось у рамках теорії лібералізму. Пов'язаний із поглядами впливових економістів Адама Сміта та Девіда Рікардо, він у цілому оптимістично оцінював майбутнє людства, вважаючи, що “невидима рука” колективного егоїзму завжди регулюватиме суспільні економічні відносини. Значно песимістичнішими були прогнози англійського вченого Томаса Мальтуса. В своєму есе “Про населення”, написаному наприкінці XVIII ст., він висунув гіпотезу про наявність постійного джерела суспільних конфліктів, а отже, і неможливість побудови “ідеального” суспільства. Таким джерелом є їжа, кількість якої на планеті збільшується значно повільніше, ніж приростає населення. Мальтузіанський прогноз передрікає людству постійну виснажливу боротьбу за їжу, де війни виступають додатковим регулятором чисельності населення.

Майже одночасно з Кантовими філософськими основами лібералізму з'являються теоретичні засади зовсім іншого підходу до проблематики війн, їх автор — німецький стратег Карл фон Клаузевіц. У трактаті “Про війну”, опублікованому вже після його смерті, Клаузевіц сформулював тезу про залежність війни — її форм, проявів та законів — від політичних обставин. “Війна є продовженням політики”, а отже — війна видозмінюється разом із політикою. Підпорядкувавши війну політичним цілям, Клаузевіц зняв проблему досягнення “вічного миру”, в якому, на його думку, просто не було необхідності. Натомість була і постійно залишається необхідність вміти раціонально застосовувати насильство. Клаузевіц розглядає війну не саму по собі, а як засіб досягнення політичних цілей. Важливість та особливості таких цілей визначатимуть ступінь застосування

наси́льства. Це, між іншим, означало мінливість форм війни і навіть можливість ведення війн без прямого застосування наси́льства. Якби Клаузевіц міг побачити сучасний світ міжнародних конфліктів, він, мабуть, здивувався б численним підтвердженням своїх теоретичних постулатів.

Роботи Клаузевіца відчутно вплинули на сучасне розуміння сутності конфлікту і війни як однієї з його форм. Основною метою війни є подолання опору противника та нав'язування йому “власного бачення” післявоєнного світу. Ця звична для нашого часу сентенція має витoki в теоретичних поглядах прусського генерала. Клаузевіц залишив і численні практичні висновки стосовно організації збройних сил, їхньої структури, кола завдань та функцій, які згодом прийняли армії майже всіх провідних європейських держав. Ключові теоретичні викладки Клаузевіца є важливою складовою військових доктрин багатьох держав світу. Таке прикладне й функціональне бачення війни контрастувало із пошуками Кантом “вічного миру” або поясненнями Гоббсом “вічності конфліктів”. У другій половині ХІХ ст. війни, особливо так звані війни за об'єднання Німеччини, відбувалися переважно в дусі теоретико-філософських настанов Клаузевіца.

Згодом філософськи обґрунтовані теоретичні уявлення про міжнародний конфлікт стали об'єктом глибокого наукового пізнання передусім у марксистській теорії. Згідно з економічною теорією марксизму, розвиток класового суспільства супроводжується постійною боротьбою за засоби виробництва, яка триває доти, доки існує класовий поділ. Економічний детермінізм марксистів обумовлював політичні та соціальні наслідки міжкласового протистояння. На відміну від лібералів, марксисти вважали неможливим довгострокове примирення інтересів різних класів. Ніяка “невидима рука” не могла нейтралізувати економічну та соціальну боротьбу. Концептуальна основа дослідження марксистами міжнародних конфліктів ґрунтувалася на понятті “імперіалізму”. Для Маркса і Леніна джерелом конфліктів капіталістичного світу ставав надприбуток, який потребував нових ринків. Ця потреба реалізува-

лася у прагненні розвинутих держав до захоплення нових територій, що було перманентним джерелом конфліктів між колонізаторами та тими, кого колонізують; а пізніше — і між самими імперіалістичними державами.

У праці “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” В.І. Ленін зазначав: “Фінансовий капітал та трести, замість того щоб зменшувати, збільшують нерівномірність розвитку різних частин світової економіки. Коли співвідношення сил зміниться, яким ще чином за капіталізму можна знайти розв’язання протиріч, як не за допомогою насильств? Чи є за капіталізму будь-який інший шлях зняти протиріччя між розвитком виробничих сил та нагромадженням капіталу, з одного боку, та переділом колоній та “сфер впливу” для фінансового капіталу, з іншого — крім війни?”.

Із виникненням у міжвоєнний період ХХ ст. науки про міжнародні відносини та інтеграцією досягнень різних дисциплін з метою їх вивчення спеціально досліджується і міжнародний конфлікт як один із типових проявів міжнародних відносин. Зароджуються та методологічно розвиваються ідеї, що покладають початок цілій низці міжнародно-політичних “традиційних” теорій. Важливо підкреслити характерну для другої фази розвитку конфліктології особливість — стійкий зв’язок між системою реальних конфліктів, що існують в світовій політиці, та системою знань про них. Наукові результати безпосереднім чином впливають на розвиток конфліктів у всіх їх фазах, а конфлікти, своєю чергою, надають матеріал для подальшого наукового розвитку. Такі процеси забезпечили поширення та поглиблення знань про міжнародний конфлікт, створення типологій та класифікацій, розгортання системних досліджень із застосуванням математичних моделей конфлікту. Дослідження міжнародних конфліктів до 50-х років ХХ ст. були теоретично та практично результативними. В цей період вироблено основні поняття, категорії та деякі закони майбутньої конфліктології, встановлено міждисциплінарні зв’язки. Кожна з фаз наукового дослідження міжнародного конфлікту мала свої особливості в їх проведенні, характеризувалася до-

мінуванням тих чи інших підходів, методів, результатів та специфікою загальної спрямованості досліджень. Виокремлення конфліктології, предметом якої є, зокрема, і міжнародний конфлікт, можна пов'язати із науковими подіями середини ХХ ст. Із початком холодної війни конфліктологія “відбулася” як самостійна наука із сформованими об'єктом, предметом та комплексом методів дослідження. Передумови для виділення конфліктології із політології, історії, математики та інших дисциплін із характерною для неї міждисциплінарністю було створено із розвитком науково-технічної революції, що надала технічні засоби для інтеграції методів дослідження, та поглибленням і ускладненням самого предмета дослідження — міжнародного конфлікту. Останнє було тісно пов'язано із винаходом зброї масового знищення, поляризацією міжнародної системи та значним підвищенням загального рівня конфліктогенності.

Розвиток теоретичної конфліктології відбувається своєрідно: в науці співіснують десятки впливових теорій та положень. Фундаментальні та прикладні теорії конфліктів, такі як теорія позитивно-функціонального конфлікту Льюїса Козера, “конфліктна модель суспільства” Ральфа Дарендорфа, загальна теорія конфлікту Кеннета Боулдинга, теорія нерівномірного розвитку Томаса Нейрна, теорія політичної стабільності Джона Блондела, теорія структурного насильства Югана Галтунга функціонують поряд із цілою системою загальнонаукових методів та підходів, таких як теорія ігор, теорія інформації, теорія альянсів, теорія прийняття рішень тощо. Внаслідок такої взаємодії теоретична конфліктологія здається, на перший погляд, еkleктичним поєднанням світоглядних систем. Але вже наступний, прискіпливіший погляд дасть змогу побачити вигоди й особливості різноманітних теорій, їхні сильні та слабкі сторони, зв'язок із методологією та спроможність пояснювати ті чи інші аспекти сучасних міжнародних конфліктів.

І понині єдиної теорії конфлікту не існує. Теоретична конфліктологія залишається полем дебатів та конкуренції між кількома альтернативними підходами. Найзагальніші та найвпливовіші з них можна звести до трьох. Ці три метатеоретич-

ні погляди на міжнародний конфлікт називаються парадигмами. Основна їхня функція полягає у побудові цілісних “картин світу”, позбавлених внутрішніх протиріч логічних систем, які дуже загально пояснюють місце конфлікту в суспільстві. Такі системи дають змогу формулювати конкретніші, специфічніші питання про причини, форми, наслідки конфліктів, шляхи їх розв’язання та ін. Для відповіді на подібні питання створюються теорії — системи пов’язаних гіпотез, які формують абстрактні моделі конфліктів. Теорії, своєю чергою, послуговуються концепціями — змістовними поняттями, що розкривають найважливіші для цієї теорії риси та параметри об’єкта.

При цьому в рамках однієї парадигми можуть існувати декілька теорій. До того ж парадигма в певному сенсі є попередником виникнення теорій, оскільки дає можливість (відсутню до того) поставити нові питання, відповіді на які і покликані відшукати нові теорії. По-третє, парадигма має узагальнюючі властивості й може, таким чином, бути визначена як сукупність фундаментальних уявлень про досліджуваний світ. Ці уявлення дають відповіді навіть на питання, що виникають ще до початку будь-якого теоретичного осмислення, як-от: якими є фундаментальні частини, що складають досліджуванний об’єкт? як такі частини взаємодіють? які питання можуть бути поставлені стосовно цих частин та їхньої взаємодії? якими можуть бути концепції, що сприятимуть у пошуках відповіді на такі питання? Вирішення цих завдань створюють “картину світу” в уяві вченого із акцентуванням на об’єктах для вивчення. Відзначимо, що поняття “конфлікту” є одним із перших, що спадають на думку при спробі порівняти будь-яке із зазначених питань із світом міжнародної політики.

Парадигма є засобом наукового відображення світу в якнайзагальнішому розумінні. Вона формує “картину світу” для вченого, допомагає йому визначитись із “білими плямами”, проблемними питаннями та напрямками пошуку відповідей. Парадигма є метатеорією в тому розумінні, що вона є абстрактнішою за теорії, а також є передумовою їх виникнення. Парадигми, строго кажучи, неможливо спростувати: з точки зору

структури вони є системами, подібними на філософські, в яких принципи пізнання настільки абстрактні, що їх важко порівняти із світом фактів. Натомість із цим світом фактів співвідносяться різноманітні прояви парадигм, наприклад, концепції та теорії. Від того, як саме ці концепції та теорії пояснюють дійсність, залежить життя чи смерть парадигми. Коли кількість парадоксів всередині пануючої парадигми сягає критичних значень, відбувається, за Куном, наукова революція — зміна провідної парадигми.

У сучасній теорії міжнародних відносин існує кілька теоретичних форматів, за змістом і формою наближених до поняття парадигм. Для кожного з них характерні наявність метатеоретичних постулатів, власної термінології та контексту її вживання, сукупності найважливіших проблем (питань, що вимагають відповіді) та, як наслідок, власне бачення світу міжнародних конфліктів: кризь призму чи то протистояння та державного егоїзму, чи то співпраці та прагнення миру тощо.

Наукові революції в теорії міжнародних відносин традиційно можна розглядати як “великі дебати”: коли панівна сукупність теоретичних уявлень не в змозі більше адекватно пояснювати політичну дійсність, чи то з суто теоретичних, чи з методологічних, чи з інших причин. Найвідоміші “великі дебати” відбулися між реалістами та ідеалістами, неореалістами та неолібералами, традиціоналістами та біхевіористами і, нарешті, між позитивістами та постпозитивістами.

Традиційно розгляд парадигм у теорії міжнародних відносин починається із найвпливовішої — *метатеорії політичного реалізму*, яка виводить міжнародний конфлікт у центр.

Політичний реалізм сформувався на хвилі критики ідеалістичних уявлень про міжнародні відносини, підпорядкованих припущенню про здатність людського розуму й волі покласти край війнам, обмежити насильство і встановити справедливий світовий устрій. Ідеалісти виявляли особливу активність щодо історичних та міжнародно-правових проблем, оскільки історія надавала “негативний досвід” для вивчення та запобігання його повторення, а міжнародне право мало стати тим механіз-

мом, за допомогою якого держави подолали б анархію міжнародної політики, встановивши таким чином інституційні обмеження на зовнішню політику і запобігши війні як основній політичній проблемі ХХ століття.

Реалізм піддав критиці основні припущення ідеалістів, сформувавши натомість власні постулати, що й покладені в основу реалістичної парадигми. Праця американського вченого Ганса Моргентау “Політичні відносини між державами” узагальнила досвід численних критиків ідеалізму, систематизувала їхні гіпотези та стала, завдяки сформульованим у ній аксіомам, “прикладом”, або парадигмою, в дослідженні міжнародних відносин. Цікаво, що й сама ця праця Моргентау мала формальні ознаки “прикладу”, що утворює парадигму: визнання її як безпрецедентної, увага до неї значної кількості прихильників та послідовників, а також використання її як підручника. В дослідженні, проведеному американським політологом Робертом Фіннеганом у 70-х роках минулого століття, вченим пропонували обрати найвпливовішу працю з теорії міжнародних відносин. “Політичні відносини між державами” набрали більше третини голосів; друге місце із 14 % посіла робота Мортон Каплана “Система та процес у міжнародній політиці”. 46 % учасників відзначили Моргентау як дослідника, який зробив найбільший внесок у розвиток науки, друге місце з 25 % голосів віддали Карлові Дойчу.

Поняття конфлікту ключове для всіх теоретичних побудов реалістів. Саме конфлікт є основною формою реалізації міжнародних відносин, символом та проявом силової політики держав. “Вся історія свідчить, що держави, які активно діють у міжнародній політиці, постійно готуються, втягнені або ж відновлюються від проявів організованого насильства у вигляді війни” – цей вислів Моргентау визнано фундаментальним принципом розуміння природи міжнародних відносин політичними реалістами.

Участь держави у міжнародних конфліктах є визначальною формою її зовнішньої політики. Абсолютизуючи силові параметри, реалісти зробили цю мету такою, що виправдовує всі за-

соби. Конфлікт для держави є справжнім екзаменом, що встановлює реальну вартість її силового потенціалу — основної “грошової одиниці” світової політики. Повсякденна зовнішня політика забезпечує постійну підготовку до цього екзамену, дати та форми “складання” якого залишаються невідомими.

Стратегічна невизначеність, що виникає внаслідок цього, за певних умов підштовхує держави до ризикованих кроків, їм властиво прагнути відносних переваг у відносинах одна з одною, тобто намагатися бути сильнішими за опонента або опонентів. При цьому досягнення абсолютних показників залишається справою другорядною. Внаслідок чого зовнішня політика постійно зорієнтована на підтримання силових переваг, де війна розглядається як раціональний засіб. Таким чином, міжнародні відносини — це постійний структурний конфлікт, в якому не виключено застосування жодних, навіть найнебезпечніших заходів.

Концентруючись переважно на війнах та інших формах міждержавних конфліктів як основних “носіях” силових елементів, реалісти поширюють досвід масштабних міжнародних конфліктів ХХ ст. на всю історію, залишаючи поза увагою проблеми на кшталт дипломатії великих держав, міжнародної інтеграції, інституційного співробітництва або проявів неоколоніалізму. За висловом Роберта Джервіса, “трагічні уроки минулого надміру узагальнюються”.

Реалістична інтерпретація міжнародного конфлікту не дає чіткої відповіді на одне з найважливіших питань — яким чином зміни у силових співвідношеннях призводять до війн? Дослідження за масштабним проектом Девіда Зингера показали, що конфлікт розвивається від латентного протистояння сторін до фази активного протиборства, коли сторони змінюють свою поведінку з метою створити загрозу або покарати опонента, та, нарешті, завершується ескалацією, в деяких випадках — аж до стану війни. У цій загальній картині силового протистояння між державами немає пояснень того, як діють силові механізми за конкретних умов міжнародного конфлікту. Посилання на національні інтереси або концентрацію уваги дер-

жав на стратегічних та військових факторах навряд чи є суттєвим внеском у розв'язання цієї проблеми.

Серед успіхів силового мислення реалістів — підтвердження зв'язку між типом міжнародної системи та конфліктами, що в ній виникають, зокрема доведення залежності форм війн від полярності міжнародних систем. Встановлено, що для ХХ ст. справедливим є припущення про те, що збільшення багатосторонніх зобов'язань в альянсах призводить до подовження тривалості війн.

В усіх випадках висновки стосувалися серцевини реалістичної парадигми і напряду, були пов'язані із проявами сили. В той же час співвідношення наявності альянсів і ймовірності виникнення війни залишається нез'ясованим. Гіпотези щодо балансу сил, а також комплексів силових можливостей акторів, за допомогою яких реалісти прагнули пояснювати причини війни та миру, не витримали перевірки фактами.

Такий стан речей спричинив виникнення під впливом реалістичної парадигми іншої теорії — *неореалізму*, базові положення якого було сформульовано наприкінці 70-х років у роботах Кеннета Уолтца “Теорія міжнародної політики” та Роберта Джилпіна “Війна та зміна в світовій політиці”. Основними модифікаціями, що їх ці автори внесли до реалістичного мислення, стали: впровадження структуралізму і разом із ним концепції рівнів аналізу; наділення анархії в міжнародній системі рисами незмінності; покладання балансу сил як основного закону міждержавних відносин, що відображає форми структурної організації міжнародних систем у вигляді моно-, бі- чи мультиполярних конструкцій. З позиції неореалістів, основною причиною конфліктів та, зокрема, війн виступає анархічність міжнародної системи. Жоден із її елементів не може почуватися у безпеці. Якби таке було можливо, на Землі панував би мир. Але реалії політики такі, що постійний стан небезпеки провокує насильство.

В умовах анархії ключовим стає розподіл силових ресурсів у міжнародних системах (полярність). Історичні системи міжнародних відносин переважно були мультиполярними або бі-

полярними. З огляду на це основні теоретичні дебати в рамках неореалізму розгортаються навколо питання, яка з цих систем є стабільнішою. Стабільність у цьому разі розуміють як незначну кількість війн.

Логічність побудованої Уолтцем теорії, її міждисциплінарність, суттєві концептуальні запозичення з політичної економії, а також приваблива абстрактність структурних пояснень війн надали “нового дихання” реалізму в цілому, повернувши довіру до мислення категоріями національних інтересів і сили, яку було підірвано, зокрема, ходом війни у В’єтнамі. Та з іншого боку, принципові недоліки реалістичних схем стосовно розуміння фактора сили у відносинах між державами залишилися незмінними. Як і попередні версії реалістичних теорій, неореалізм переважно концентрує увагу на конфліктних відносинах між державами, особливо на війнах. Але при цьому, хоч як це парадоксально, йому явно бракує пояснень того, чому взагалі відбуваються війни в міжнародних системах. Основна гіпотеза Уолтца про міжнародну анархію як “середовище, що дає змогу” війнам виникати, є занадто слабкою, не розкриває ані необхідних, ані достатніх умов для виникнення війн, а також не пояснює, чому війни виникають чи не виникають у конкретних випадках міжнародної взаємодії.

Теорія війн Джилпіна за гегемонію не додає відповідей, її основне положення стосується того, що в ситуаціях, коли гегемон у міжнародній системі занепадає, ймовірність виникнення війни між ним і потенційним наступником збільшується. Теорія війн за гегемонію пояснює лише незначну частину всіх війн, причому навіть ті з них, які справді були пов’язані із перерозподілом гегемонії, не підтверджують припущення про те, що боротьба за гегемонію є необхідною або достатньою передумовою їх виникнення. Основною ознакою застосування теорій неореалізму є зосередженість на системному рівні аналізу та використання структурних теорій. Виходячи із здатності структур визначати поведінку окремих елементів (держав, коаліцій, транснаціональних акторів, міжнародних організацій тощо), теоретики-неореалісти приділяють аналізу струк-

турних параметрів першочергову увагу. Скажімо, війна в Іраку для них є наслідком розвитку структурних протиріч у міжнародних відносинах, зокрема протиріч між гегемонією США та спротивом їм на глобальному рівні, а також постійних та неконтрольованих змін у співвідношенні сил на регіональному рівні. Руйнування сталих структур, що спрямовували політичні процеси за часів холодної війни, створило невизначеність і на Близькому Сході, і у світі в цілому. Якщо раніше регіон було розподілено між двома центрами сили, а свободу вибору держав — обмежено, то після 1991 р. такі обмеження зникли. Поглиблення нерегульованості регіональної системи мало наслідком загострення суперечностей, а втручання США було спровоковане таким вакуумом влади.

Поступово реалістична парадигма виявилася в стані кризи: її висновки не підтверджувалися стрімким розвитком світової політики, особливо швидкими змінами форм міжнародної співпраці. Нові тенденції міжнародного розвитку підживлювали альтернативну метатеорію — неолібералізм.

Зосередженню реалістів на проблемах війни, конфліктів та постійного суперництва неоліберали протиставляють увагу до співробітництва, взаємозалежності та тривалих мирних відносин. Вони критично ставляться до того, що міжнародні відносини — це стан постійного протистояння у формі війни. При цьому посиляються на приклади тривалого миру між парами однотипних держав (наприклад, демократичними державами) або в кордонах окремих регіонів (таких як Північна Америка або Західна Європа). Для пояснення цих, з точки зору реалізму, аномалій вдаються до теорій, які виникли у 70-х роках минулого століття як відповідь на кризу в науці про міжнародні відносини внаслідок зростання кількості фактів, не передбачених або непояснених за домінуючої реалістичної парадигми. Фундаментальною та найвпливовішою роботою для неолібералів є “Сила та взаємозалежність” Джозефа Ная та Роберта Кохейна, яка написана у 1977 р.

Згідно з основними аксіомами, сформульованими неолібералізмом на противагу до основних принципів політично-

го реалізму, міжнародні відносини є не так відносинами між державами, як між суспільствами. Міждержавна взаємодія — лише одна з форм цих відносин. Вона може бути доповнена міжурядовою формою (при цьому аксіома реалістів про унітарність держав як учасників міжнародних відносин відкидається), а також міжнаціональною (через що відкидається й положення реалістів, мовляв, держави є єдиними учасниками міжнародних відносин).

До порядку денного світової політики входить багато різних питань, які не становлять ієрархічної системи. Отож, не можна сказати, що проблеми військового примусу та стратегічної взаємодії є найважливішими в міжнародних відносинах. Важливість проблеми зумовлюється численними факторами — внутрішніми та зовнішніми, політичними й економічними тощо. Це нівелює чіткий поділ на зовнішню і внутрішню політику, характерний для реалізму. Військова сила не дає вирішальної переваги в міжнародній системі, оскільки її ефективність суттєво обмежується в ситуаціях взаємної залежності.

Ці положення є підвалинами “теорії комплексної взаємозалежності”. Вона заперечує надзвичайне значення військової сили та примусу в міжнародних відносинах, натомість звертаючи увагу на розвиток нових форм міжнародних відносин та трансформацію сили відповідно до цього процесу. Зокрема, однією з таких форм є створення міжнародних інституцій та організацій, які уможливають інтеграцію і відповідно зміну контексту застосування сили і створення економічно інтегрованих міжнародних систем. У таких системах будь-які односторонні дії стають відносно неефективними, а пряме використання військової сили якраз і є прикладом односторонніх дій. Однак це не означає, що значення сили в цілому в міжнародній системі зменшилося — змінилися, на думку неолібералів, лише форми її впливу та використання. Внаслідок цього трансформуються і форми міжнародних конфліктів, як і їхні причини.

Змінивши підхід до розуміння загальних закономірностей світової політики, неоліберали переоцінили пріоритети зовнішньої політики окремих держав. На їхню думку, дер-

жави прагнуть не стільки відносних, скільки абсолютних переваг. Найважливішим є не перевага над потенційними опонентами за будь-яку ціну, на чому наголошували реалісти, а покращення абсолютних показників розвитку в різних сферах. За такої орієнтації кардинально переглядалися і питання війни та миру. Якщо, за реалістами, держави готові воювати за будь-яких обставин, щоб залишити за собою силову перевагу, то неоліберали понад усе оцінюють вартість такої війни. Будь-який міжнародний конфлікт через це вбачається результатом підрахунку потенційних здобутків і втрат. Звідси, попередити руйнівні конфлікти або обмежити їх можна, впливаючи на це співвідношення. Зростання взаємозалежності між державами, констатоване неолібералами, якраз і є шляхом, щоб зробити війни не вигідними. Звісно, конфліктів це не усуне, але вони набиратимуть інших, менш деструктивних форм.

Поза сумнівом, теорії неолібералів народжувалися під впливом реальних процесів інтеграції в Західній Європі. Небачене, з позиції реалістів, жертвування національними інтересами заради довгострокової співпраці та “відкладеного” виграшу стало потужним каталізатором зміни форм і масштабів конфліктів у Європі – континенті з рекордно високим рівнем конфліктогенності в минулому. Оцінюючи цей процес, неоліберали зробили ще один важливий висновок: держави здатні вступати у відносини довгострокового співробітництва. Реалісти ж обстоювали вигідність лише короткострокових альянсів. Взагалі й термін “світова політика” вирізняє саме неолібералізм. Тут до нього вдаються замість традиційного реалістичного “міжнародні відносини” або, точніше, – “міждержавні відносини”. Цим неоліберали підкреслюють трансформації в природі відносин: від розгляду відносин між державами вони поступово перейшли до відносин між суспільствами, своєрідних транскордонних відносин.

Всі ці зміни, на переконання неолібералів, переформатовують контекст світової політики. Те, що реалістам здавалося неможливим або малоімовірним, скажімо, – ефективна діяльність міжнародних організацій, для неолібералів стає важли-

вою ознакою сучасного світу — світу, який рухається до дедалі тіснішої взаємозалежності.

На підставі суттєвих зрушень у сфері міжнародних відносин теоретики неолібералізму спробували побачити інший світ, не той, який поставав перед очима класиків силового мислення — Клаузевіца, Бісмарка, Моргентау. Для одностороннього використання сили й прямого примусу вже залишалося менше місця, хоча роль сили від цього не зменшувалася. Зауважимо, що чимало з тенденцій кінця 70-х років ХХ ст. діють і сьогодні, відрізняючи сучасну, поствестфальську міжнародну систему від попередніх.

Однак факти і тенденції, важливі для неолібералів, є актуальними не в усьому світі. Якщо розвинуті країни справді не воюють між собою внаслідок зростання взаємної залежності та вразливості, то в країнах “третього світу” панують анархія та егоїзм. А між тим населення “третього світу” становить 5/6 населення Землі. Тому на загальну ефективність діяльності міжнародних організацій є відносно обмеженою, а зростання взаємозалежності збільшує дисбаланси в розвитку міжнародної системи, створюючи та поглиблюючи відставання більшості країн світу від декількох найбільш розвинутих.

Інший погляд на проблему міжнародних конфліктів пропонує постмодернізм — третя впливова парадигма в теорії міжнародних відносин. Його відправною точкою є філософія постпозитивізму, яка ставить під сумнів спроможність науки пояснювати соціальні явища, включно із міжнародними відносинами. Для обґрунтування висуваються три основні аргументи: суспільні науки не можуть бути вільними від ціннісних суджень та суб’єктивних оцінок; у них немає надійної експериментальної та навіть фактичної бази, яку можна було б відокремити від теоретичного знання; світ, що вивчається суспільними науками, є мінливим, а отже, його неможливо вкласти у надійну систему наукових знань. Таким чином, наукове пізнання суспільного життя, і зокрема міжнародних відносин з усіма їхніми силовими й іншим проявами, безперспективне в позитивістському розумінні — тобто шляхом послідовного

висунення та верифікації теорій і створення внаслідок цього процесу картини світу, яка поступово наблизатиметься до реальності. Натомість пізнання світу невіддільне від його побудови та конструювання, шляхів до такого пізнання існує безліч і кожен з них впливає на об'єкт дослідження. Зрозуміло, що трактування сили в такому світі матиме інше значення, хоча і не менш важливе.

При дослідженні міжнародних конфліктів постмодернізм виявляється на різних рівнях, найважливіші серед яких: філософський; загальнонауковий; рівень теорії міжнародних відносин; рівень теоретичної конфліктології.

Досліджуючи міжнародні конфлікти, постмодерністи звертають увагу не стільки на співвідношення сил різних держав, як на їхні наміри і здатність донести інформацію про них до інших елементів міжнародної системи. Заклик політичних реалістів зважати лише на силу опонента постмодерністи заперечують. Натомість вони пропонують зосередитися на тих сигналах, які держави можуть надсилати одна одній, формуючи тим самим спільні ідентичності.

Класичним став приклад американо-канадських відносин. Ці держави мають найдовшу в світі лінію кордону; США приблизно в десять разів переважають Канаду за силовими показниками. І все ж, всупереч теоретичним положенням реалізму, Канада не вважає США основною загрозою своєму існуванню. Щоб шукати союзників та стримувати силу свого сусіда, Канада виграє від всебічного розвитку двосторонніх зв'язків. На думку постмодерністів, це уможливлено здатністю обох учасників цих відносин сформувати і донести одне до одного спільну ідентичність — цінності, наміри та стратегічні цілі у світовій політиці. Завдяки цьому між ними не виникає дилеми безпеки, і обом набагато вигідніше бути партнерами, ніж суперниками.

Основні модерністські теорії в конфліктології пов'язані з політичним реалізмом та неореалізмом із їхньою об'єктивністю анархії та національних інтересів і структурним детермінізмом,

а також із неолібералізмом, який звертає увагу на об'єктивний характер інтересів, що підштовхують міжнародних акторів до співпраці та зумовлюють взаємозалежність. Для цих теорій конфлікт є природним явищем, об'єктивною дійсністю. Для постмодерністів міжнародний конфлікт визначається не об'єктивними факторами, а суб'єктивними рисами його учасників: особливостями їхнього сприйняття, системами цінностей, інформаційними впливами тощо. Принципову відмінність між цими двома підходами найповніше представлено “критичною школою” та конструктивістським напрямом у теорії міжнародних відносин.

Основоположною для конструктивістів є серія робіт Александера Вендта, Пітера Катценштайна, Фрідріха Краточвіла та Річарда Біллі, що з'явилися наприкінці 80-х та на початку 90-х років минулого століття у декількох впливових журналах неоліберального спрямування. Критика, спрямована проти реалістичних засад політичного аналізу, згодом поширилася і на неоліберальні інтерпретації світової політики.

Предметом зосередженої уваги конструктивістів є взаємодія ідентичностей міжнародних акторів, їхнього сприйняття світу та самих себе у ньому. Замість традиційних концепцій сили, інтересів, залежності тощо конструктивісти оперують поняттями культурного контексту, вивчають мови, засоби створення соціальної реальності та викривлення, що супроводжують цей процес. Вони і є основними джерелами конфліктів.

Конструктивізм отримав свою назву завдяки тезі його засновників про соціальну побудову світу. Міжнародні відносини, розвиваються не у сталій системі координат, заданих “силами”, “національними інтересами”, “міжнародними системами” тощо, а в умовах мінливості та суб'єктивних оцінок. Якщо це так, то класичні теорії міжнародних відносин втрачають цілу низку факторів, що призводять до виникнення конфліктів. Частину з них — маніпуляції суспільною думкою, викривлення інформації, побудова стереотипів та їх використання — конструктивісти поклали в основу своїх конфліктологічних досліджень.

Теза про “соціальну конструкцію світу” стосується і політичних систем із міжнародними конфліктами, що в них виникають. Саме її обстоюють представники названих напрямів. Відомий вираз Александера Вендта “анархія є результатом її сприйняття державами” — гасло конструктивізму. Отже, міжнародний конфлікт розглядається постмодерністами як результат взаємодії суб’єктивних факторів, нерідко за вирішальної ролі викривлених сприйнять, різного роду помилок та упрежденостей і соціального, і наукового походження.

У теоретичній конфліктології основним завданням постмодернізму є руйнація стереотипів, таких як “анархія”, “дилема безпеки”, “сила” та ін. Самим фактом свого існування ці стереотипи сприяють збільшенню ворожості й зменшенню об’єктивності в оцінюванні сторонами одна одної. Серед відомих постмодерністських теорій — фемінізм, що досліджує вплив соціального упредження за статевою ознакою на виникнення та перебіг міжнародних конфліктів.

Постмодернізм у цілому й у конфліктології зокрема переходить стадію становлення. Його основні положення не завжди чітко сформульовані або доведені. Радикалізм постмодерністської критики та агресивність у боротьбі із нав’язаними суспільству стереотипами є слабкими місцями теорії. Цінність його полягає у фіксації відносності і мінливості політичних обставин, впливу ідеологій, ідентичностей та освіти на процеси світової політики.

Насамкінець не можна не згадати про теорію, яка вважається ідеалістичною та постмодерністською одночасно — марксизм. Класична його версія нині майже не використовується, натомість доволі впливовою є модифікація марксизму — неомарксизм.

Ідеалізм неомарксистів проявляється в їхньому постулаті про нерозривний зв’язок між внутрішньою та зовнішньою політикою, а також у вірі про можливість досягнення вічного миру. Щоправда, на відміну від кантівського, такий мир має бути заснований на соціальній справедливості. Провідний тео-

ретик неомарксизму Іммануїл Воллерстайн розробив концепцію світу-системи, яка має центр, периферію та напівпериферію. В такому світі існує глобальна економіка, панівні позиції в якій посідають держави центру. Використовуючи структурні особливості міжнародних відносин, вони експлуатують держави напівпериферії та периферії. Така експлуатація породжує нестабільність. Нерівномірний та несправедливий розподіл благ у світовій економічній системі призводить до періодичного виникнення конфліктів у різних регіонах та інституалізації структурного конфлікту між “багатими” і “бідними”.

Війна в Іраку, за неомарксистами, є прикладом такого конфлікту, її причини криються у самому характері відносин між розвинутими державами та бідними країнами периферії, який можна представити терміном “неоколоніалізм”. Якщо традиційний колоніалізм використовував пряму силу, то сучасний неоколоніалізм покладається на неї у крайніх випадках. Як правило, достатньо застосування “структурного насильства”. Однак накопичення соціальної нестабільності, яке постійно триває у бідних країнах через незбалансованість світової економічної системи, провокує опір. Політичних та інституційних форм для такого протесту майже не існує, адже впливові міжнародні організації та режими, створені багатими державами, і сприяють утриманню ними гегемонії. Результатом стає пряме насильство, як приміром, терористичні акти 11 вересня 2001 року. В свою чергу такі вияви протесту свідчать про кризу в системі неоколоніальної експлуатації та вимагають адекватних заходів від держав центру. Війна в Іраку є, під таким кутом зору, такою поліцейською акцією, покликаною відновити статус-кво. Розглянуті нами парадигми в теорії міжнародних відносин не створюють завершеного наукового знання про конфлікт. Вони лише забезпечують поняттями та найзагальнішими ідеями щодо того, як взагалі міжнародний конфлікт розуміти. Детальніше та систематизованіше наукові знання про міжнародний конфлікт розглядаються вже в рамках самостійної науки — теоретичної конфліктології.

1.3. Національний інтерес як спрямування зовнішньої політики. Лінкідж — взаємопов’язаність зовнішньої та внутрішньої політики держави

Спрямування зовнішньої політики і способи її здійснення не можна пояснити без врахування співвідношення з внутрішньою політикою. Г. Моргентау зазначає, що сутність міжнародної політики ідентична політиці внутрішній. І внутрішня, і зовнішня політика є боротьбою за силу, яка модифікується лише різними умовами, що виникають у внутрішній і міжнародній сферах.

Більшість політологів виходить із визнання численних зв’язків між тим, що відбувається на дипломатичній сцені, і тим, що відбувається на національних сценах. Такі погляди відображають реалії політичного життя всіх часів. Досить по-слатися на події 80–90-х років ХХ ст. Зокрема, складні і суперечливі процеси кризи “реального соціалізму”, подолання тоталітаризму й утвердження демократичних режимів у країнах Східної Європи, в державах, що колись входили до складу СРСР, супроводжувалися глибокими змінами в їх зовнішній політиці, в загальній політичній ситуації в світі. Своєю чергою зростає роль зовнішньополітичних чинників у зазначених процесах.

Вплив зовнішньополітичного середовища на внутрішню політику тим сильніший, чим нестабільніша соціально-політична ситуація і політичні інститути в тій або іншій державі. Цей вплив може бути прямим і опосередкованим. Прямую дію зазвичай він справляє на соціально-психологічні та ідеологічні процеси.

Частіше йдеться про опосередкований вплив. Наприклад, виникнення конфліктної ситуації може мати своїм наслідком рішення уряду про збільшення воєнного бюджету — через систему оподаткування, інфляцію та ін. І це відобразиться в політичній сфері в одному аспекті — якщо погіршить економічну ситуацію. Коли ж буде сприяти економічному поживавленню, хоча і тимчасовому, то вплив на політику буде іншим.

Маючи на увазі ці процеси взаємодії, політологи говорять про “лінкідж” (взаємопов’язаність) національних та інтернаціональних взаємин. Деякі автори використовують поняття “доместикація” зовнішньої політики та “інтернаціоналізація” внутрішньої, підкреслюючи цим самим процес взаємопроникнення цих двох складових політичного життя сучасних держав.

Процеси демократизації всередині держав як провідної тенденції нашого часу виявляються і на міжнародному рівні у вигляді “ліберального інтернаціоналізму”. Р. Гарднер визначає його як інтелектуальну, так і політичну традицію, яка визнає необхідність провідної ролі ліберальних демократій у будівництві мирного світового порядку за допомогою багатостороннього співробітництва і створення ефективних міжнародних організацій. Під час Другої світової війни і безпосередньо після неї це означало передусім провідну роль США. Нині їм доводиться поділяти тягар витрат і прийняття рішень з новими центрами сили.

Другий підхід — заперечення будь-якого зв’язку між зовнішньою і внутрішньою політикою. Стверджується, що “поведінка” міжнародних систем визначається їх власними законами і правилами, що зовнішня політика держав не є функцією внутрішньополітичних умов, а відображенням їхнього становища в міжнародній системі. Принципово важливим є твердження, що простих теоретичних зв’язків між внутрішніми рисами або джерелом і зовнішньою поведінкою не існує. Такий підхід дає змогу розглядати міжнародну сферу виходячи виятково з її власної природи.

Щодо ієрархії зовнішньої і внутрішньої політики, то теж існують різні думки. В першій половині ХХ ст. Л. Ранке започаткував концепцію “примату зовнішньої політики”, тобто визначального впливу її на внутрішню політику, на весь внутрішній устрій держави. Л. Гумплович однозначно сформулював положення про те, що внутрішній розвиток держави визначається розвитком його зовнішніх сил. На долю першого випадає службова роль стосовно останнього.

Марксистська концепція виходить із того, що зовнішня політика похідна від внутрішньої в історичному плані, оскільки

виникає пізніше. Вона похідна і тому, що ґрунтується на внутрішніх суспільних відносинах. Перебуваючи в єдності з внутрішніми суспільними відносинами за походженням, класовою природою і соціально-політичним спрямуванням, міжнародні відносини регулюються одними й тими ж соціальними законами класової боротьби, революції та побудови соціалізму, зазначає А. Мурадян.

Визначаючи як реальність взаємодію внутрішньої і зовнішньої політики держави, не можна не бачити істотних відмінностей між ними. Так, для внутрішньої політики характерною є державна монополія на законну владу. Ця політика має за мету підкорення людей державним законам. Поділ політичних ролей тут однозначний — уряд володарює, громадяни зобов'язані підкорятися. В зовнішній політиці такого розподілу немає. Це “політика без уряду”. Жодна з держав не має легітимізованої монополії на владу щодо інших. Тією мірою, якою політика зачіпає відносини між державами, підкреслює Р. Арон, її об'єктивною і разом з цим ідеальною метою є просте виживання держав перед імовірною загрозою, яку створює існування інших держав.

Важливим для практичної діяльності є питання про закономірності зовнішньої політики. Поряд із твердженнями, що таких закономірностей немає або вони недоступні для пізнання, існує інший підхід. Так, Л. Гумплович дійшов висновку, що основним законом міжнародного життя є “постійна боротьба між сусідніми державами через прикордонну лінію”. З цього закону випливають “вторинні” закони. Перший гласить, що будь-яка держава повинна прагнути до збільшення своєї могутності. Тому вона перешкоджає зростанню могутності сусіда, піклується про збереження політичної рівноваги і всіма силами протидіє порушенню цієї рівноваги. Згідно з другим, “вторинним законом”, кожна держава прямує до найвигоднішого надбання і найменшого опору. Третій закон полягає в тому, що внутрішня політика повинна підпорядковуватися “нарощуванню воєнної сили” для здійснення зовнішньої політики.

Є спроби пояснити зовнішню політику з огляду на “циклічний” розвиток силової політики. Згідно з поглядами

Дж. Модлскі та П. Моргана, сучасні міжнародні політичні відносини — це “інститути і механізми для управління глобальними проблемами або відносинами”. В центрі “глобальної політичної системи” — “світові держави”, чий вплив домінує у світі. Змінюючи одна одну, “світові держави” формують характер “головної системи”. Якщо уявити кожний період, що асоціюється зі світовою державою, як один цикл, то тоді історія міжнародної системи може розглядатися як серія тривалих циклів. З кінця XV ст. маємо п’ять циклів панування великих держав: Португалії, Нідерландів, Великої Британії (два цикли) і США. П’ятий цикл почався в 1914 р. — “американський вік”. Тривалість циклу — 107 років. Як правило, “зміна лідера” супроводжується глобальною війною. Згідно з цією концепцією, важливим є пошук шляхів виходу із безвихідного кола однозначної воєнно-силової політики, рух до багатополусної політики міжнародного життя.

Взаємодія зовнішньої та внутрішньої політики, концепція “циклічного розвитку силової політики”, концепція “балансу сил” — усе це відображення пошуків об’єктивного в зовнішній політиці. Чимале значення має суб’єктивний чинник. Маємо на увазі якість політичних рішень, що великою мірою визначається професіоналізмом, ідейними настановами і особистими характеристиками дипломатів, загалом адміністративного апарату зовнішньоекономічних відомств, а також державних лідерів.

Вважається, що головне в процесі прийняття рішень — це інтуїція, політика, його особисті якості і судження. Існує навіть концепція “зовнішньополітичних помилок”. Звичайно, некомпетентність, амбіції дипломатів і державних діячів відіграють певну роль у формуванні зовнішньої політики. Це не виключає того, що зовнішньополітичні рішення, визнані помилковими, приймалися підготовленими, кваліфікованими політиками. Але була невідповідність між суб’єктивними можливостями цих політиків і непередбаченістю і складністю міжнародних політичних процесів.

Щодо державних лідерів, то важко переоцінити їхню роль у зовнішній політиці. Вона зазвичай буває деструктивною (А. Гітлер, Й. Сталін, Н. Чемберлен), але буває і конструктивною (Ф. Рузвельт, У. Черчилль). Особливо зростає роль загальнонаціональних лідерів у перехідних для суспільства ситуаціях.

Це тим більш відчутно, оскільки реальна зовнішня політика визначається волею дуже невеликої частини населення, що виявляється і в характері прийняття зовнішньополітичних рішень. К. Дойч стосовно США виділяє п'ять рівнів. У першому бере участь “соціально-економічна еліта” (2–3% населення), у другому – “політична і урядова еліта”, у третьому – “володарі і керівники” системи масових комунікацій, у четвертому – “лідери думок”, у п'ятому – невелика “політично активна” частина населення.

Зрозуміти й описати поведінку атомів, вважає Дж. Розенау, легше, ніж зрозуміти та описати дії суверенних держав на міжнародній арені. Але зробити це можна, якщо врахувати, що зовнішня політика підпорядкована конкретним цілям. Вони формуються певними процесами всередині кожної держави і на рівні міжнародної системи. Самі ці процеси залежать від тих завдань, які суспільство ставило перед собою в минулому і має намір вирішувати в майбутньому.

Врешті-решт зовнішня політика спрямована на реалізацію національного інтересу. Г. Моргентау визначає його як центральне питання теорії зовнішньої політики. Національний інтерес включає два елементи. Один із них логічно необхідний і в цьому розумінні постійний. Другий варіабельний і визначається обставинами. Щодо першого елемента, то він зумовлений трьома факторами: природою інтересу, який повинен бути захищеним; політичним оточенням, в якому діє інтерес; раціональною необхідністю, що обмежує вибір цілей і засобів для акторів, що діють на міжнародній арені.

Функціональне призначення національного інтересу зумовлене тим, що зовнішня політика повинна спиратися на фізичну, політичну і культурну реальність, якою є нація. Вона покликана забезпечити першочергову потребу існування в системі інших кордонів. Усі нації намагаються захистити свою фізичну, політичну і культурну ідентичність перед загрозою вторгнення, підкреслює Г. Моргентау.

Однак такої загальної постановки питання недостатньо для з'ясування імпульсів зовнішньої політики. Національний інтерес кожної суверенної держави має конкретно-історичне наповнення, яке залежить від багатьох чинників. Це соціальний устрій держави, політичний режим, соціальна структура, геополітичний статус, етнічні і конфесійні особливості тощо. Одні держави вбачають свій національний інтерес у збереженні міжнародної стабільності, інші — в її порушенні. Одним конче потрібне роззброєння, а є такі, що прагнуть до озброєння. Така “строкатість” національних інтересів яскраво виявилася при утворенні незалежних держав на руїнах колишнього СРСР. Україна, Білорусь, деякі інші суверенні держави вважають, що їхнім національним інтересам відповідає формування власних армій, інші притримуються протилежної позиції. Неоднакові відповідно до національних інтересів зовнішньополітичні орієнтації нових держав. Додамо, що національні інтереси можуть бути і довготерміновими, і орієнтованими на більш-менш короткий час. Вони можуть змінюватися із переорієнтацією в суспільно-політичних доктринах правлячих соціальних сил.

Реалізація національних інтересів, а отже, і відповідна зовнішня політика може бути здійснена за одним із чотирьох напрямів. Перший — політика імперіалізму, коли метою держави є територіальна, економічна або політична експансія (наприклад, анексія Австрії Німеччиною, захоплення Чехословаччини наприкінці 30-х років). Другий — політика дотримання статус-кво. Це консервативна, оборонна позиція, спрямована проти змін, така, що шукає стабільності (збройний опір ЮАР партизанським рухам в Намібії). Третій напрямок — політи-

ка пошуку миру, виживання своєї держави (політика Великої Британії в 30-х роках ХХ ст., Швеції — під час Другої світової війни). Четвертий — політика альтруїзму, яка наголошує на моральності і справедливості. Держава, щоб здійснити акцію гуманізму, справедливості, іде на ризик (політика Данії щодо євреїв в роки Другої світової війни).

1.4. Історичні типи джерел напруги у міжнародних відносинах

Ми можемо виділити ряд історичних типів міжнародних конфліктів в історії людства. Конфліктність міжнародних відносин мала свої ознаки для різних епох: релігія, династія тощо, хоча передусім міжнародні конфлікти мали ідеологічний характер, відтоді ми можемо говорити про міжнародні конфлікти як такі. Кінець ХVІ ст. — це був релігійний євангелізм. Саме суперечностями між спорідненими гілками християнства, а не іншими конфесіями, визначалася гострота міжнародних суперечностей упродовж двох століть.

У подальшому їх змінили династичні суперечки, що означували собою нову добу в історії міжнародних конфліктів. Питання самоідентифікації завжди гостро стояло в людській історії. І нарешті, його логічним завершенням стали проблеми, пов'язані із націоналізмом. Розвиток останнього призвів до національної ворожнечі, протистояти їй, і то на невеликий проміжок часу, стала ідеологічна конфронтація. Уся друга половина ХХ ст. проходила під знаком протистояння двох військово-політичних блоків, очолюваних СРСР і США. Нині найхарактернішим типом міжнародних конфліктів вважається геополітичне суперництво. Найповніше останнє було теоретично осмислене у працях Хантингтона.

На його думку, у світі, який народжується, основним джерелом конфлікту буде вже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держави залишаться головною дієвою особою у міжнародних справах, але найбільш значні конфлікти глобальної політики будуть роз-

гортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії зламу між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів.

Прийдешній конфлікт між цивілізаціями — завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі. Протягом півтора століття після Вестфальського миру, що оформив сучасну міжнародну систему, у західному ареалі конфлікту розгорталися головним чином між володарями — королями, імператорами, абсолютними і конституційними монархами, які прагнули розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армії, зміцнити економічну міць, а основне — приєднати нові землі до своїх володінь. Цей процес породив нації-держави, і, починаючи з Великої французької революції, основні лінії конфліктів почали пролягати не між правителями, а між націями. У 1793 р., за словами Р. Палмера, “війни між королями припинилися. І почалися війни між народами”.

Ця модель зберігалася протягом усього ХІХ ст. Кінець їй поклала Перша світова війна. А потім, внаслідок російської революції і відповідної реакції на неї, конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту були спочатку комунізм, нацизм і ліберальна демократія, а потім — комунізм і ліберальна демократія. Під час холодної війни цей конфлікт втілювався в боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією-державою в класичному європейському розумінні, їхня самоідентифікація формулювалася в ідеологічних категоріях.

Конфлікти між правителями, націями-державами та ідеологіями були головним чином конфліктами західної цивілізації. У. Лінд назвав їх “громадянськими війнами Заходу”. Це так само справедливо стосовно холодної війни, як і щодо світових воєн, а також воєн ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ ст. Із закінченням холодної війни завершується і західна фаза розвитку міжнародної політики. Центральною стає проблема взаємодії між Заходом і незахідними цивілізаціями. На цьому новому етапі народи та уряди незахідних цивілізацій уже не виступають як об’єкти іс-

торії — мішень західної колоніальної політики, а разом із Заходом починають самі створювати історію.

Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступний етап — визначають ті відмінності, що відрізняють рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю спільних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. Є різні рівні самоідентифікації: так житель Риму може характеризувати себе як римлянин, італієць, католик, християнин, європеець, людина західного світу. Цивілізація — це найширший рівень спільності, з яким людина себе співвідносить. Культурна самоідентифікація людей може змінюватися, а в результаті змінюється склад і кордони тієї чи іншої цивілізації.

Ідентичність на рівні цивілізації ставатиме дедалі важливішою, і картини світу будуть значною мірою формуватися у ході взаємодії семи-восьми великих цивілізацій, серед яких можна назвати західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську і, можливо, африканську. І найбільш значні конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж розламу між цивілізаціями.

Якщо у роки холодної війни основні осередки криз і кровопролиття зосереджувалися уздовж політичних та ідеологічних кордонів, то тепер вони переміщуються на лінії розламу між цивілізаціями. Холодна війна почалася з того моменту, коли “залізна завіса” розділила Європу політично та ідеологічно. Холодна війна закінчилася зі зникненням “залізної завіси”. Але тільки-но був ліквідований ідеологічний розподіл Європи, знову відродився її культурний розподіл на західне християнство, з одного боку, і православ'я та іслам — з іншого. Можливо, що найважливішою лінією, що розділяє Європу, є, як вважав У. Уолліс, східний кордон західного християнства, що виник до 1500 р. Він пролягає вздовж сучасних кордонів між Росією і Фінляндією, між прибалтійськими країнами і Росією, розсікає Білорусь та Україну, повертає на захід, відокремлюючи Трансиль-

ванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи через Югославію, майже точно збігається з лінією, що нині відокремлює Хорватію і Словенію від іншої Югославії. На Балканах ця лінія, звичайно ж, збігається з історичним кордоном між Габсбурзькою та Османською імперіями. Північніше і на захід цієї лінії проживають протестанти і католики. У них спільний досвід європейської історії: феодалізм, Ренесанс, Реформація, Велика французька революція, промислова революція, їхнє економічне становище, як правило, набагато краще, ніж у людей, що живуть далі на схід. На схід і на південь від цієї лінії живуть православні християни і мусульмани. Історично вони належали до Османської або Російської імперії, і до них донеслося лише відлуння історичних подій, що визначили долю Заходу.

Військова конфронтація між Заходом та ісламським світом продовжується ціле століття, і немає натяку на її пом'якшення. Швидше навпаки, вона може ще більше загостритися. Війна в Перській затоці змусила багатьох арабів відчувати гордість. Але вона породила і почуття приниження й образи, викликані військовою присутністю Заходу в Перській затоці, його силовою перевагою і своєю очевидною нездатністю визначати власну долю. До того ж багато арабських країн підійшли до такого рівня економічного і соціального розвитку, який несумісний з авторитарними формами правління. Політичні системи деяких арабських країн набули певної відкритості. Але це йде на користь переважно ісламським фундаменталістам.

Стрімке зростання населення в арабських країнах, особливо в Північній Африці, збільшує еміграцію у країни Західної Європи. У свою чергу наплив емігрантів, який відбувається на тлі поступової ліквідації внутрішніх кордонів між західноєвропейськими країнами, викликає гостре політичне неприйняття. Все гострішої форми набувають расистські прояви у Європі.

Групи чи країни, що належать до однієї цивілізації, якщо вони втягнуті у війну з людьми іншої цивілізації, природно, намагаються заручитися підтримкою представників своєї цивілізації. По закінченні холодної війни формується новий світовий

порядок, і в міру його формування, приналежність до однієї цивілізації, як висловився Х. Гринуей, “синдром братерських країн” приходить на зміну політичній ідеології і традиційним міркуванням підтримки балансу сил як основного принципу співробітництва і коаліцій. Про поступове виникнення цього синдрому свідчать усі конфлікти останнього часу: у Перській затоці, на Кавказі, у Боснії. Правда, жоден із цих конфліктів не був повномасштабною війною між цивілізаціями, але кожний містив у собі елемент внутрішньої консолідації цивілізацій. З подальшим розвитком конфліктів цей фактор, схоже, набуває дедалі більшого значення.

Хантингтон вважає, що у майбутньому, коли приналежність до певної цивілізації стане основою самоідентифікації людей, країни, у населенні яких відображено кілька цивілізаційних груп, подібні до Радянського Союзу чи Югославії, будуть приречені на розпад. Однак зберігається й інше потенційне джерело міжнародних конфліктів. Це внутрішньо розколоті країни — відносно однорідні в культурному відношенні, але в яких немає згоди з питання про те, до якої саме цивілізації вони належать. Їхні уряди, як правило, хочуть примкнути до Заходу, але історія, культура і традиції цих країн нічого спільного з Заходом не мають.

Найбільш яскравим і типовим прикладом розколотої зсередини країни є Туреччина. Її керівництво зберігає вірність традиції Ататюрка. У той же час окремі елементи турецького суспільства підтримують відродження ісламських традицій. Понад те, тоді як політична еліта Туреччини вважає свою країну західним суспільством, політична еліта Заходу цього не визнає. Туреччину не приймають до ЄС, і справжня причина цього, за словами президента Озала, “у тому, що ми — мусульмани, а вони — християни, але вони це не говорять відкрито”. У той же час крах СРСР відкрив перед Туреччиною унікальну можливість стати лідером тюркської цивілізації, яка відроджується, що охоплює сім країн на просторі від берегів Греції до Китаю.

Перешкоди, що постають на шляху приєднання незахідних країн до Заходу, відрізняються варіативністю за ступенем глибини і складності. Для країн Латинської Америки і Східної Європи вони не настільки вже й великі. Для православних країн колишнього Радянського Союзу набагато вагоміші ці перешкоди. Але найбільші труднощі постають перед мусульманськими, конфуціанськими, індуїстськими і буддистськими народами. Японії вдалося досягнути єдиної у своєму роді позиції асоційованого члена західного світу; у якихось відносинах вона входить у число західних країн, але, безсумнівно, відрізняється від них за своїми найважливішими вимірами. Ті країни, які з міркувань культури чи влади не хочуть або не можуть приєднатися до Заходу, конкурують з ним, нарощуючи власну економічну, військову і політичну міць. Вони досягають цього і шляхом внутрішнього розвитку, і шляхом співробітництва з іншими незахідними країнами. Найвідоміший приклад такого співробітництва — конфуціансько-ісламський блок, що склався як виклик західним інтересам, цінностям і силі.

Конфлікт між Заходом і конфуціансько-ісламськими державами значною мірою (хоча і не винятково) зосереджений навколо проблем ядерної, хімічної, біологічної зброї, балістичних ракет та інших складних засобів доставки такої зброї, а також систем керування, спостереження та інших електронних засобів враження цілей. Захід проголошує принцип нерозповсюдження як загальну та обов'язкову норму, а договори про нерозповсюдження і контроль — засіб реалізації цієї норми. Передбачено систему різноманітних санкцій. Природно, що основна увага приділяється країнам, що налаштовані вороже до Заходу чи схильні до цього потенційно.

Зі своєї сторони незахідні країни відстоюють своє право здобувати, виробляти і розміщати будь-яку зброю, яку вони вважають необхідною для власної безпеки. Вони повною мірою за своїли істину, висловлену міністром оборони Індії у відповідь на запитання про те, який урок він виніс із війни в Перській затоці: “Не зв'язуйтеся зі Сполученими Штатами, якщо у вас немає ядерної зброї”. Таким чином, утворився конфуціансько-ісламський військовий блок. Його мета — сприяти своїм чле-

нам у придбанні зброї, військових технологій, необхідних для створення противаги військовій силі Заходу. Чи буде він довговічним — невідомо. Між ісламсько-конфуціанськими країнами і Заходом розгортається новий виток гонки озброєнь. На попередньому етапі кожна сторона розробляла і виробляла зброю з метою досягти рівноваги чи переваги над іншою. Зараз же одна сторона розробляє і виробляє нові види зброї, а інша намагається обмежити і запобігти такому нарощуванню озброєнь, водночас скорочуючи власний військовий потенціал.

Стає очевидним зростання цивілізаційної самосвідомості. Саме конфлікт між цивілізаціями іде на зміну ідеологічним та іншим формам конфліктів як переважаюча форма глобального конфлікту. Міжнародні відносини, що історично були грою в рамках західної цивілізації, будуть дедалі більше девестернізуватися. Найбільш імовірним і небезпечним джерелом напруженості, потенційним джерелом світових воєн можуть стати збройні конфлікти між групами, що належать до різних цивілізацій.

Питання для самоконтролю

1. Визначте напрями дослідження міжнародного конфлікту як явища на сучасному етапі.
2. Дайте визначення міжнародного конфлікту.
3. Сформулюйте визначення постбіполярної системи міжнародних відносин.
4. Що таке конфліктогенність міжнародної системи?
5. Сформулюйте основні підходи парадигм міжнародних відносин щодо міжнародних конфліктів.
6. Чим відрізняється загальнофілософське та наукове розуміння міжнародних конфліктів?
7. Чому філософи створили так багато різних пояснень війн і не дійшли єдиної думки?
8. Які науки досліджують конфлікт? Яка з них могла першою звернути на нього увагу?
9. Вкажіть історичні типи джерел напруги у міжнародних відносинах. Обґрунтуйте доцільність такого поділу.

Література

1. *Політологія* / За ред. О. І. Семківа. — Л.: Світ, 1993. — 328 с.
2. *Капітоненко М.Г.* Міжнародні конфлікти: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.Г. Капітоненко. — К.: Либідь, 2009. — 352 с.
3. *Хантингтон С.* Зіткнення цивілізацій // Горун Д. О.: навч.- метод. посіб. з курсу “Регіональні конфлікти у країнах Азії, Африки після Другої світової війни”. — Одеса: Астропринт, 2003. — С. 21–28.
4. *Коваленко Б.В., Пирогов А.И., Рычагов О. А.* Политическая конфликтология: учеб. пособие для студ. вузов. — М.: Ижица, 2002. — 400 с.
6. *Кильмашкина Т.Н.* Конфликтология: Социальные конфликты: учеб. пособие для вузов. — М.: Юнити-Дана, 2004. — 279 с.
7. *Введение в теорию международных отношений* / Отв. ред. А. С. Манкин. — М.: Изд-во МГУ, 2001. — 320 с.
8. *Boulding K.* Conflict and Defense. A General Theory. — New York, 1962.

ТИПИ І ФУНКЦІЇ КОНФЛІКТІВ

План

2.1. Основні характеристики міжнародного конфлікту.

2.2. Конструктивні та деструктивні функції.

2.3. Типологія міжнародних конфліктів.

2.1. Основні характеристики міжнародного конфлікту

Міжнародний конфлікт є дуже складним, комплексним явищем. При дослідженні сутності міжнародного конфлікту основними характеристиками, що потребують аналізу, є такі:

- простір (географічний контекст і масштаб конфлікту);
- час (часова тривалість, внутрішні етапи чи хронологічні фази конфлікту);
- інтенсивність конфлікту та його коливання у часі;
- структура конфлікту (кількість учасників, їх якісні характеристики);
- мотивація конфлікту і цілі учасників (в тому числі ідеологічне пояснення конфліктних дій);
- тип, характер і кількість “конфлікт-об’єктів” (тобто спірних питань, на вирішення яких націлені конфліктні дії учасників);
- ситуаційний контекст (внутрішній стан учасників і загальне становище середовища міжнародних відносин під час перебігу конфлікту);
- сприйняття учасниками один одного (образи суперника, стереотипи, характер знання про суперника); тип поведінки учасників конфлікту (стратегія і тактика, комплекс засобів і методів досягнення цілей);

- функції конфлікту для безпосередніх учасників і для усієї системи міжнародних відносин.

Вказані напрями розгляду конфлікту, його виміри найтіснішим чином пов'язані один з одним.

Просторовий вимір конфлікту передбачає, що у дослідженні цього явища важливу роль відіграватимуть географічні і навіть топографічні характеристики учасників. Цей момент є важливим у тому сенсі, що може дати уявлення про “переваги” і “недоліки” територіального положення держав як компонента їх могутності. Ступінь географічної близькості держав може виступати в якості серйозного фактора для аналізу мотивації конфліктних відносин високого рівня інтенсивності. Ступінь географічної близькості держав може відігравати роль і при формуванні військово-політичних союзів.

Під просторовим виміром конфлікту розуміється роль географічного положення не тільки безпосередніх учасників, і найближчих сусідів. Це іноді називають “просторовою залежністю” держав від стану один одного. Нарешті, просторовий вимір конфлікту розуміється як його масштаб — особливо це стосується війн як виду конфлікту.

Розглянути основні характеристики конфлікту неможливо без розгляду динаміки ескалації конфлікту. *Часовий вимір* конфлікту слід розуміти як хронологічну довжину, у якій можна визначити відправну точку і момент завершення. Цю часову довжину можна поділити на відповідні фази, етапи розвитку конфлікту. Фази конфлікту у великій мірі визначаються у комплексі, що вміщує категорії часу та інтенсивності.

Перша фаза характеризує звичайну, “нормальну” взаємодію учасників (держав) до початку застосування примусової поведінки з боку хоча б одного з них. У кінці цієї фази латентний потенціал конфлікту — дисгармонія відносин, що була непомітною раніше або не сприймалася — проявляє себе і переходить до власне конфліктної взаємодії сторін, яка вже усвідомлюється учасниками і в якій явно починаються вказані структурні зрізи відносин — простір, час, мотивації, цілі, засоби їх досягнення тощо.

Упродовж другої фази відбувається розвиток конфлікту у формі застосування примусової поведінки одним чи усіма учасниками до межі використання збройного насильства у масовому та організованому вигляді. Ця межа може пролягати одразу за тією частиною фази, яку називають кризою, про яку йдеться далі. Криза характеризується різким зростанням інтенсивності конфліктної взаємодії з боку більш ніж одного учасника (спостерігається спротив примусовій поведінці). Таки чином, криза (як субфаза конфлікту має в собі потенціал переходу у найвищу за інтенсивністю фазу повністю відкритого конфлікту, тобто війни).

Якщо описувати військове зіткнення держав — учасників конфлікту з позиції *інтенсивності*, то війна є найвищою формою конфлікту, в якій примусова поведінка виражається в організованому і масовому застосуванні збройного насильства. Перехід конфлікту через кризу до військових дій є не обов'язковим. Розглянутий гіпотетичний розвиток конфлікту за шкалою інтенсивності не є початково заданим переміщенням учасників від стану латентних протиріч до межі застосування насильства. Не існує і явної закономірності переростання кризи у війну. Історичні приклади свідчать, що конфлікт має властивість нелінійного розвитку, тобто може повертатися з найвищої фази до нижчої, наприклад, з гострої кризи до початкової частини другої фази (із відносно низькою інтенсивністю), а іноді і до латентної першої фази.

Слід виділити декілька ключових понять, що використовуються для вивчення конфлікту. Першим є поняття *структури* конфлікту, тобто кількість його учасників та їх основні характеристики. Якісні характеристики учасників передбачають:

- порівняння за рівнем могутності, потенційно мобілізованої для ведення конфліктних дій (тобто, передусім, до якого рангу міжнародно-політичної ієрархії належать учасники — велика держава, регіональний гегемон, для сучасності ядерна країна чи ні тощо);
- порівняння за рівнем економічного, політичного і соціально-культурного розвитку;

- порівняння за лінією історичного досвіду і традиції участі у міжнародно-політичних взаємодіях.

Відмінність якостей учасників може прямо впливати на перебіг конфлікту і його основні характеристики. Наприклад, конфлікт між великими державами, як правило, розвивається на тривалому історичному відрізку, може супроводжуватися гострими кризами і навіть переростати у війну. Природно, що держави з огляду на свою могутність використовують у конфліктах значно більше методів досягнення цілей, ніж держави, що належать до нижчого рангу в неформальній міжнародно-політичній ієрархії.

Інакшим може бути розвиток конфлікту між великою державою та іншою, менш могутньою державою. Він переважно швидкоплинний, перемогу у ньому сильного легко передбачити. Такого роду конфліктом із застосуванням збройної сили було зіткнення у 1982 р. між Великою Британією та Аргентиною щодо приналежності Фолклендських островів, в якому Аргентина зазнала поразки.

Іншими є конфлікти між приблизно рівними за могутністю державами, які при цьому можуть висувати і приблизно схожі цілі у конфлікті. Наприклад, ситуація, в якій відбувається зіткнення двох країн-сусідів, що претендують на статус “регіонального лідера”. Яскравим прикладом такого виду конфлікту може служити війна між Іраном та Іраком 1979–1989 рр., інакше кажучи, розгляд структури конфлікту і якостей його учасників має бути обов’язковою умовою для визначення потенційного розвитку конфлікту, його часових та інших характеристик.

Щодо проблеми *мотивації* конфліктів. Якщо припустити, що конфлікт виникає через протиріччя чи явну несумісність цілей та інтересів сторін, то тоді істотними джерелами конкретного конфлікту можуть бути названі сформульовані найбільш загально такі позиції:

1. Антагонізм ціннісних систем учасників. Щодо проблеми антагонізму ціннісних систем учасників конфлікту необхідно зробити важливі застереження, під ціннісними тут слід розу-

міти усе те, за збереження чого люди (суспільство, країна) здатні брати участь у конфлікті, аж до застосування насильства. Це може бути бажання суверенної держави зберегти територіальну цілісність, структуру соціально-економічних устоїв, основу політичного устрою тощо. Це можуть бути цінності релігійного, ідеологічного чи іншого характеру сприйняття, культурна, етнічна і мовна єдність суспільства. Цінностями для суспільства і держави можуть іноді бути і такі поняття, як престиж, ступінь впливу на хід розвитку політичних та інших процесів у регіоні, на континенті, в усьому світі. Антагонізм ціннісних систем проявляється в різних формах.

2. Прагнення держав створити “бажане майбутнє” або уникнути “небажаного майбутнього” на світовій арені у цілому і у відносинах з безпосереднім опонентом зокрема. Цей момент необхідно підкреслити у зв'язку з функціонально-рольовими ознаками держави. Об'єктивне бажання держави забезпечити для себе сприятливе зовнішнє середовище передбачає конкретні дії на міжнародній арені. Це може бути спроба створити систему військово-політичних союзів із сусідами чи державами в стратегічно важливих регіонах. Друга сторона цієї самої медалі – уникнення “небажаного майбутнього”. У такому розумінні держава може розпочати дії, націлені на послаблення загрози своїм інтересам. Іноді цей вид мотивації поведінки держав може призвести до ініціації превентивного конфлікту, основна мета якого полягає в усуненні прямої загрози одного з учасників. Держава як елемент міжнародних відносин іноді змушена вступати в конфлікт у ситуації, коли ніяких інших засобів знайти компроміс, зупинити ескалацію конфлікту на стадії спору чи протиріччя вже немає. Однією з таких причин може бути небажання другого учасника шукати компроміс у межах дипломатичного процесу або вже декларована війна чи факт нападу на територію держави, що вже відбувся. В такому разі необхідно відрізнити ініціатора конфлікту та іншу сторону, яка виступає об'єктом накладення конфліктних дій.

3. Бажання отримати пряму вигоду від конфлікту (шляхом збільшення власної могутності в матеріальному чи іншому ви-

раженні і відповідного послаблення опонента) або усвідомлення недостатності того, чим володіє один із учасників і прагнення усунути недолік через конфлікт.

Учасник конфлікту може базуватися, як вважають деякі вчені, на усвідомленому раціональному виборі при прийнятті рішення ініціювати конфлікт із застосуванням насильства, тобто війну. Очевидно, що вигода, яка полягає у збільшенні могутності, може проявлятися не тільки в матеріальних формах (територія, людські і природні ресурси тощо, навколо яких може розгортатися конфлікт), а і довготермінові статусні поняття — могутність не тільки як така, але й могутність у сприйнятті “друзів” та “ворогів” у світовій політиці.

4. Прагнення вирішити внутрішні проблеми країни, суспільства шляхом ініціації міжнародного конфлікту (так звана екстерналізація конфлікту, тобто винесення внутрішньої дисгармонії, напруженості у суспільстві у зовнішнє середовище).

Часто спостерігається прагнення політичних сил чи режимів, що перебувають при владі, зміцнити власне становище шляхом досягнення зовнішньополітичних успіхів або шляхом зупинення несприятливих для влади внутрішньополітичних тенденцій.

Проблему мотивації конфліктної поведінки елементів міжнародних відносин зазвичай пов'язують з питанням про *об'єкти* конфлікту — конкретні проблеми, які розміщуються у центрі протиборства цих держав. Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що є прямий зв'язок між значимістю сюжетів, що є для сторін спірними питаннями у конфлікті, із його масштабом та інтенсивністю.

Ряд сучасних дослідників виносить на перший план проблему “конфлікт-об'єктів”, спірних проблем, з приводу яких може розвиватися міждержавний чи блоковий конфлікт. Наприклад, К. Холсті, автор відомої роботи “Мир і війна”, вважав, що саме розуміння сутності цих спірних питань у відносинах держав може дати ключ до правильної оцінки історії і майбутнього розвитку міжнародних відносин. На думку К. Холсті, за період 1945–1989 рр. питання, які постали у центрі конфліктних від-

носин держав чи їх об'єднань, можна поділити за ступенем важливості у цілому і за ступенем потенційної генерації конфлікту. Холсті вважав, що треба розглядати у межах цього періоду 183 конфлікти, серед яких найчисельнішими “генераторами конфлікту” були три фактори:

- характер політичного режиму у країні, що була залучена в конфлікт;
- створення нової держави як політичної одиниці у світі;
- підтримання та/або збереження суверенітету держави.

За підрахунками Холсті, ці три проблеми спричиняють:

- територіальні питання (захоплення простору, територіальна експансія, захист територій);
- питання виживання держави і відповідного політичного устрою;
- контроль за стратегічною територією;
- національного об'єднання чи консолідації нації;
- захист чи підтримку військово-політичного союзника.

Інші питання, що спостерігалися у конфліктах (захист економічних та торговельних інтересів, релігійно-етнічні причини, необхідність виконувати союзницькі обов'язки, боротьба за реальну гегемонію тощо), були менш значимі.

Проблема врахування *ситуаційного контексту* перебігу того чи іншого міждержавного конфлікту може виникнути як найменше у двох видах. Перший — внутрішній стан учасників на різних етапах конфлікту. Цей момент є важливим передусім з погляду можливостей держави максимально мобілізувати свої ресурси для досягнення цілей у конфлікті. Внутрішньополітична нестабільність, розлад всередині владних сил, зміна зовнішньополітичних орієнтацій суспільної свідомості, загострення економічних проблем, інші фактори такого ж роду негативно впливають на зусилля держави у конфлікті, стають перешкодою на шляху забезпечення інтересів країни у міжнародно-політичному протиборстві.

Друга сторона ситуаційного контексту конфлікту — загальний стан середовища міжнародних відносин. Наприклад, відносна стабільність середовища і невелика конфліктність у ньо-

му можуть стати стримуючим фактором для ініціації конфліктів у цілому. Такий стан, як показує історичний досвід, спостерігається, коли та чи інша системна модель міжнародних відносин пройшла стадію становлення і досягла відомої рівноваги, заснованої зазвичай на існуванні ієрархічного порядку, в якому є зацікавленою група найсильніших держав.

В іншому разі стан міжнародно-політичного середовища може надавати перевагу одному з учасників конфлікту і створювати серйозні труднощі для іншого.

Різноманітні теоретичні конструкції, що пояснюють причини конфліктів, так чи інакше ставлять і проблему *сприйняття учасниками конфлікту один одного*. Очевидно, що бачення суперниками один одного, характер уявлень у конфлікті можуть відігравати значну, якщо не ключову роль у виборі учасниками типу поведінки, обранні інструментів досягнення своїх цілей тощо. При цьому має місце вплив факторів:

- ступінь подібності учасників;
- ступінь контакту супротивників і ступінь видимості несумісних відмінностей між їх інтересами і цілями;
- самоідентифікація учасників;
- якісна оцінка супротивниками один одного.

Дія комплексу вказаних факторів на сприйняття супротивника і, очевидно, вплив на поведінку у конфлікті проявляється таким чином. Учасники конфлікту сприймають один одного не з якихось загальноприйнятих універсальних понять, а на основі власних знань і уявлень. Відповідно їх сприйняття один одного не тільки не подібні, а й взагалі можуть виявитися далекими від реальності. Природно, що не завжди точним і правильним може бути очікування з приводу мотивацій, стратегії поведінки в конфлікті і конкретних практичних дій противника. Більш того, тут вступає у дію явно суб'єктивний елемент — навмисне привнесення у знання про супротивника додаткових штучних символів та їх мимовільних якостей. Це є звичайним явищем, скажімо, в тому разі, якщо державі необхідно створити у суспільстві потрібний соціальний контекст і підвести ідеологічну основу для необхідних рішучих дій у конфлікті.

Це досягається зазвичай використанням засобів довготермінового оброблення суспільної свідомості або прямої пропаганди напередодні загострення конфлікту. Супротивник у конфлікті для суспільства стає уособленням “злої сили”, проти якої усі засоби боротьби, включно і застосування насильства, придатні.

Неправильні уявлення учасників конфлікту щодо інтересів один одного не завжди є тільки наслідком цілеспрямованої діяльності державно-політичних еліт чи інших угруповань серед самих учасників, які можуть бути зацікавлені у розв’язанні конфлікту. Однак цей зріз розуміння конфлікту може стати дуже важливим, оскільки здебільшого на ньому формується процес прийняття важливих рішень — передусім про зміну інтенсивності конфлікту і, як часто відбувається, засобів для його ведення.

Нарешті, однією з найважливіших позицій в оцінці міжнародно-політичної взаємодії є проблема *функцій конфлікту*. Вже зазначалося, що конфлікт в тому чи іншому вияві є невід’ємною якістю середовища міжнародних відносин і однієї з умов його розвитку.

2.2. Конструктивні та деструктивні функції

Звичайно, політичні конфлікти, як будь-яке протиборство, приносять суспільству чимало матеріальних, соціальних, моральних і політичних втрат. Проте, а це, мабуть, головне, вони виконують певні позитивні функції. Вважається, що конфлікти об’єктивно дають змогу конфліктуючим групам суспільства і влади інформувати про свої інтереси та потреби. Це спосіб розрядки, зняття соціально-психологічної напруги, засіб тиску на поведінку своїх суперників. Конфлікти сприяють чіткішому усвідомленню своїх інтересів та інтересів суперників, а найголовніше, вони стимулюють позитивні зміни в суспільстві.

Проте функціональне чи дисфункціональне значення конфлікту залежить від системи, в якій він розгортається.

У зв'язку з цим Л. Козер, розглядаючи конфлікт як важливий елемент соціальної взаємодії, який сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків, підкреслює, що це залежить від суспільного ладу. У закритих суспільствах конфлікти спричиняють поділ суспільства на дві ворожі групи або два ворожі класи і підривають основи колективної згоди, загрожуючи самій суспільній системі через революційне насильство. У відкритих, плюралістичних суспільствах конфліктам дається вихід, а соціальні інститути зберігають громадську згоду. І справді, при демократичних режимах у плюралістичних системах, які зробили конкуренцію в економіці і плюралізм у політиці засадами свого існування, конфлікти “приручаються”, органічно вписуються в систему, відіграючи позитивну роль стимуляторів розвитку. За наявності інституціональних можливостей для вияву і зіткнення інтересів, для легального вияву протесту можливість позаінституціональних і насильницьких конфліктів відносно невелика (П. Кандель).

Інша справа, коли йдеться про тоталітарні, моністичні системи, перед якими поставлена утопічна мета усунення конфліктів в ім'я всезагальної гармонії. Саме тут неминуче виявляється конфліктність у найбільш руйнівних і хворобливих формах. У таких системах легальний соціальний конфлікт неможливий. Конфлікти тут скриті і позбавлені “соціальності”, оскільки вважається, що суспільство прямує до соціальної однорідності. Такі конфлікти існують у псевдосоціальних і псевдополітичних формах — як зіткнення відомчих інтересів, різноманітних лобістських утворень, політиканських клік, мафіозних груп тощо.

Для цієї системи властиві й соціальні конфлікти, що мають позаінституціональний характер, виступають як “незаконні” дії протесту. Такі конфлікти здійснюють функції, схожі до тих, які в плюралістичних системах реалізуються сукупно з інституціоналізованих легітимних конфліктів. По суті, це єдиний спосіб саморегулювання моністських систем, що створює основну соціально-економічну і політичну передумову змін. При позитивному розв'язанні конфлікту виникають умови для демон-

тажу тоталітарної моністичної системи. Проте можливе і негативне розв'язання таких конфліктів, їх трансформація в дисфункціональні форми, що утруднює подолання тоталітаризму, а за певних умов може реставрувати моністичну систему, хіба дещо модернізувавши її. Про це свідчить політичний розвиток колишнього СРСР, його намагання вийти з існуючої кризи наприкінці 80-х років ХХ ст.

Мається на увазі, що за певних умов конфлікти конструктивні, функціональні на перших стадіях згодом перетворилися в такі, що об'єктивно заважали пристосуванню суспільства до нової ситуації. Це, зокрема, стосується міжнаціональних конфліктів у ряді регіонів. На перших стадіях вони зумовлювалися потребою подолати деформації, породжені сталінщиною, пізніше подекуди набули націоналістично-екстремістського спрямування. Або ж конструктивний конфлікт на ґрунті надцентралізму в державному управлінні. Згодом він трансформувався в руйнівну “війну законів”, яка паралізувала життя країни, заблокувала здійснення назрілих перетворень. Як наслідок цих та інших конфліктів — поглибилися конфронтаційні тенденції у міжнаціональних, міжсоціальних та інших відносинах. Поза тим одним із головних індикаторів конструктивних політичних конфліктів є наявність у них інтегруючого потенціалу, здатності зняти політичну напругу, створити умови для громадянського миру.

Стан стабільності (чи конфліктності, а далі — нестабільності) залежить від того, наскільки політична система здатна адаптуватися до змін, які відбуваються у внутрішніх і зовнішніх умовах функціонування суспільства, якою мірою породжені змінами імпульси враховують правлячі кола.

Розбіжність інтересів різних соціальних груп, аж до виникнення глибоких конфліктних ситуацій, може викликатися й тим, що при сприйнятті певних цінностей (демократія, свобода, права людини тощо) більшістю суспільства, їх тлумачення різними верствами населення неоднакове. Так, серед прихильників подолання тоталітарного режиму є істотні відмінності в оцінці демократії. Підтримуючи ідею незалежності України,

різні верстви населення принципово розходяться щодо розуміння шляхів забезпечення суверенітету республіки, розбудови її державності.

Стан відносин між соціальними групами як суб'єктами політичного життя визначається мірою збігу або протистояння їхніх інтересів. І саме це детермінує політичний стан суспільства. Якщо переважає збіг, то досягається певна динамічна рівновага, яка забезпечує нормальне функціонування політичних інститутів, тобто стабільність. А за наявності значного протистояння рівновага порушується, виникає стан політичного конфлікту і напруженості, в тому числі всередині владних відносин.

Характер співвідношення впливу інтересів на стан суспільства своєрідно пояснюється теорією груп. Д. Трумен вважає, що однією із умов стабільності плюралістичної демократії є "плинне членство". Тобто члени суспільства належать не тільки до існуючих, а й до потенційних груп інтересів. Від групи в латентному стані, коли можливі спільні переконання і відносно тісне спілкування об'єднаних цими інтересами індивідів, відбувається перехід не до латентної, а до справжньої групи інтересів, з міцною організаційною структурою. Цей перехід — плавний процес.

Функціональність міжнародного конфлікту піонерам конфліктології могла б видатися чимось неймовірним. Втім сьогодні вона поза сумнівами. Як і будь-яке соціальне явище, конфлікт виконує різноманітні функції, підтримуючи життєздатність систем, в яких він розгортається, зберігаючи деякі їхні параметри та руйнуючи інші. Тим не менше, проблема функцій конфлікту є однією з найважливіших позицій в оцінці міжнародно-політичної взаємодії. Вже зазначалося, що конфлікт у тому чи іншому вияві є невід'ємною частиною середовища міжнародних відносин і однією з умов його розвитку.

Основна загальна функція конфлікту полягає у тому, що він має у собі потенціал змін — можливість якісних змін і самих учасників, і середовища міжнародних відносин. Характер конфлікту і його перебіг визначають, як саме цей потенціал

реалізуватиметься і які наслідки потягне. Можна вказати і окремі функції конфлікту:

1. Конфлікт (чи серія конфліктів) може руйнувати чи будувати системну модель міжнародних відносин. Такими конфліктами є, як правило, великі війни.

2. Міжнародно-політичний конфлікт сприяє створенню і консолідації військово-політичних чи інших об'єднань держав (блоків, союзів, інтеграційних структур).

3. Конфлікт може вести до формування регіональних підсистем міжнародних відносин і виникнення в регіонах ієрархічних структур, що регулюють відносини між державами.

4. Конфлікт у процесі свого розвитку може створювати нові, додаткові ціннісні і цільові мотивації учасників, які сприяють довготерміновому “самовідновленню” конфлікту. Розвиток конфлікту може спричинити і створення нових засобів, інструментів для конфліктних дій і стратегій поведінки.

5. Конфлікт може змінювати внутрішню природу (основні якісні характеристики його учасників) рівень могутності, соціально-економічні і політичні відносини у суспільстві тощо.

6. Конфлікт досить часто виконує інтеграційну функцію — тобто сприяє єднанню соціуму (суспільства, його політичних структур) всередині країн учасниць, мобілізації їх внутрішніх інтересів. Як правило, виконання цієї функції супроводжується створенням і розповсюдженням відповідної ідеології, яка обґрунтовує і виправдовує участь у міжнародно-політичному конфлікті.

7. Зворотною стороною інтеграційної функції виступає функція диференціації. Вона проявляється, наприклад, у тому, що якась частина соціуму відмовляється сприймати міжнародно-політичний конфлікт як необхідний чи неминучий, відокремлює себе від решти суспільства стосовно цього конфлікту.

У міжнародному середовищі диференціація може проявитися у тому, що конфлікт сприяє формуванню сприйняття у суспільстві інших суб'єктів міжнародних відносин за розмежуванням “ми і вони”, поділу світу на друзів та ворогів, яке часто супроводжується “демонізацією” супротивників.

8. Міжнародно-політичний конфлікт може призвести до зміни міжнародного статусу одного чи більше учасників.

Важливе значення при вивченні конфліктів має “кут зору дослідника”, залежно від якого формується трактування змісту конфлікту. При постановці питання про комплекс понять, пов’язаних із конфліктом, необхідно підкреслити, що стан боротьби, зіткнення інтересів і цілей учасників міжнародних взаємодій завжди було природною і у багато чому неминучою умовою розвитку самої системи міжнародних відносин.

Розповсюдженою є думка про руйнівну та дестабілізуючу функцію конфлікту у суспільних відносинах і про необхідність їх уникнення, недопущення та придушення. Однак, як стверджував Зигмунд Фрейд, конфлікти – невіддільна частина суспільних взаємодій. Дж. Зіммель, Л. Козер та інші дослідники показали, що конфлікт має багато позитивних, творчих функцій. З цієї точки зору конфлікт не допускає стагнації, стимулює інтерес та зацікавленість*.

Конфлікт – це основа соціальних та персональних змін. Він є цікавим для дослідника і може бути корисним елементом процесу тестування і оцінювання когось або чогось. Конфлікт чітко розділяє різноманітні групи і цим сприяє встановленню групової та персональної ідентифікації. Зовнішні конфлікти часто дають поштовх до внутрішньої єдності. До того ж, як доводить Козер, у нецентралізованих групах і вільних суспільствах конфлікт, спрямований на вирішення суперечностей між противниками, часто відіграє стабілізуючу та інтегруючу роль. Інституціоналізація конфлікту нерідко є важливим стабілізуючим механізмом.

У сучасних складних соціальних системах конфлікти є неминучими, а своєчасне та ефективне їх розв’язання – основною передумовою розвитку цих систем. За таких умов на конфлікти покладається виконання важливих позитивних функцій, які, попри інтуїтивне відторгнення конфлікту,

* Циганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2002. – С. 40.

роблять його важливим фактором стабільного розвитку. Конфлікт такою ж мірою і небезпечний інструмент, використання якого несе часто руйнівні, негативні наслідки. Такі властиві конфлікту прояви називаються *дисфункціями*. Всі “негативні” явища, які супроводжують конфлікт або є засобами його розв’язання, іноді розглядають як його неодмінні атрибути, що надає конфліктові надмірної демонічності і приховує його функціональний характер.

Функції конфлікту стають очевидними в рамках діалектичного погляду на світ, коли протиріччя виступають рушійною силою будь-якого розвитку і їх не варто уникати. Через протиріччя відходить старе та народжується нове, і змінити можна лише засоби їх розв’язання.

Система міжнародних відносин, маючи тривалий негативний досвід війн, відповідно має і специфічний досвід функціонального характеру конфліктів. Можна зауважити, що поступово наука відходить від погляду на конфлікт як симптом небезпечних системних явищ, наближаючись натомість до трактування його як неодмінного суспільного феномену, яким треба навчитися управляти.

З огляду на це ми сконцентруємо увагу на тих функціях, що їх виконує міжнародний конфлікт. Деякі з них загальні для всіх соціальних конфліктів, деякі — специфічні для конфліктів міжнародних. Основні загальні функції конфлікту було вперше окреслено в роботах основоположника так званого позитивно-функціонального підходу в конфліктології Льюїса Козера. Їх сукупність характеризує конфлікт як особливий стан відносин між елементами суспільства, який, в силу виявлення системних протиріч, здатний розв’язати деякі з них, забезпечивши тим самим поступальність та стабільність подальшого розвитку.

Ми виокремимо основні функції конфлікту. *Інтегративна*, яка сприяє подоланню внутрішніх суперечок та неузгодженостей. Проявляється вона по-різному. З одного боку, через конфлікт можна подолати антагонізми у окремих соціальних групах, а точніше — трансформувати ці антагонізми. Так для про-

тирiч, якi є несумiсними та непримиренними (не виключено, що насправдi вони є такими тiльки у свiдомостi суб'єктiв), саме в ходi конфлiкту можуть прийти рiшення. В цьому випадку конфлiкт виступає своєрiдним засобом перевiрки iнтересiв сторiн на ступiнь антагонiстичностi. Не завжди антагонiзм мiж сторонами має об'єктивний характер — тодi конфлiкт пiдштовхує сторони до зближення позицiй. Втiм завжди iснує небезпека вияву подвiйної природи конфлiкту. Iнодi зближення позицiй сторiн буває можливе лише пiсля кардинальних змiн спiввiдношення сил мiж ними, найчастiше — внаслiдок послаблення однiєї з них. Компромiси мiж сторонами можуть досягатися у формi ультиматумiв, використання насильства та iнших “негативних”, з точки зору здорового глузду, полiтичних прийомiв.

З iншого боку, iнтегративна функцiя конфлiкту виявляється в об'єднаннi соцiальних груп перед загрозою “спiльного ворога”. В таких ситуацiях переважно вiднаходять спiльний iнтерес, в якому протирiччя мiж сторонами розчиняються, iнодi — тимчасово, або пом'якшуються.

Хрестоматiйними iсторичними прикладами увиразнення iнтегративної функцiї мiжнародного конфлiкту є тимчасовi коалiцiї навiть непримиренних суперникiв задля протистояння сильному спiльному ворогу. Мiжнароднi конфлiкти, разом з тим, виконують iнтегративну функцiю i непрямо, сприяючи формуванню нових норм вiдносин, встановленню “правил гри” та iхньому перiодичному вдосконаленню. Конфлiкт також формує систему “дозволених методiв” розв'язання соцiальних, у тому числi й мiжнародних протирiч. *Iнформацiйна* функцiя конфлiкту проявляється в його сприяннi обмiну iнформацiєю мiж елементами соцiальних систем. При зародженнi, розгортаннi й перебiгу конфлiкту сторони не лише формулюють власнi цiлi, з огляду на iнтереси, а й iнформують про них своiх опонентiв. Конфлiкт висвiтлює найпотаємнiшi задуми й намери; стають очевидними довгостроковi та стратегiчнi плани сторiн. Конфлiкт, як гостра й ризикована форма взаємодiї, спонукає учасникiв до однозначних виборiв, уник-

нення невизначеностей, сприяючи тим самим інформаційному обміну між ними.

Такий обмін має важливе значення. Соціальні системи в цілому, і міжнародна система зокрема, дуже залежать від енергії та інформації із зовнішніх джерел. Накопичення такої інформації веде до поступового зростання конфліктного потенціалу системи, а за умови нерівного або асиметричного обміну — до руйнації соціальної структури. Це можна спостерігати на прикладах революцій або масштабних війн.

У міжнародних відносинах інформаційні функції конфлікту є важливими ще з однієї причини. Одним з основних джерел нестабільності є так звана дилема безпеки, що полягає в неконтрольованій ескалації конфлікту під впливом непевності сторін щодо намірів одна одної. Те, що виглядає як зміцнення сторонами власної безпеки, є фактично гонкою озброєнь, що знижує рівень захищеності всіх, тобто призводить до результатів, які суперечать очікуваному. Джерелом “дилеми безпеки” є неповна, викривлена інформація щодо намірів та політичних цілей сторін конфлікту або ж її повна відсутність. Конфлікт може стати джерелом такої інформації. Проблема полягає в тому, щоб такий конфлікт вчасно обмежити або локалізувати, підсилюючи в такий спосіб його конструктивний вплив і мінімізуючи деструктивний.

Інформаційну функцію конфлікту називають ще сигнальною функцією, маючи на увазі, що конфлікт сигналізує сторонам, учасникам чи іншим суб'єктам про наявність протиріч у системах відносин. На ранніх стадіях це підвищує можливість їх конструктивного розв'язання.

Виступаючи засобом формулювання та розв'язання протиріч, конфлікт виконує *організаційну* функцію. Система соціальних відносин формується сукупністю протиріч між елементами. Якщо протиріч немає, один елемент суспільства неможливо відокремити від іншого. Протиріччя різного роду, характеру та масштабу позначають, де “завершується” один суспільний елемент та “починається” інший. Протиріч надзвичайно багато. Вони різноманітні, постійно змінюються, підси-

люються або слабшають, взаємодіють, трансформуються — разом ці перипетії створюють враження хаосу. Однак водночас соціальні системи належать до високоорганізованих систем. На тлі спрощення організаційних форм існування матеріального світу (зростання ентропії) якраз суспільні відносини демонструють тенденцію до збільшення своєї організованості. Не вдаючись до подробиць синергетичного погляду на динаміку хаотичних систем, зауважимо, що суспільні відносини — це система організована, до того ж організована таким чином, що численні різноманітні протиріччя між її елементами не призводять до її колапсу. Роль конфліктів у цьому незаперечна. По-перше, конфлікти структурують суспільства. Зіткнення протиріч сприяє виявленню інтересів суб'єктами відносин, відокремленню їх один від одного та усвідомленню довгострокової несумісності їхніх інтересів. По-друге, в ході зіткнення таких інтересів конфлікт визначає рамки та форми їхнього захисту. Вступивши в конфлікт, сторони перевіряють співвідношення втрат та здобутків, пересвідчуються в ефективності обраних стратегій. По-третє, на етапі свого розв'язання, конфлікт стимулює з'ясування сторонами нових принципів відносин між ними. Такий процес, періодично повторюючись, збільшує ступінь організованості системи.

З організаційною тісно пов'язана *стабілізаційна* функція. Через конфлікти знаходять вихід найгостріші протиріччя, здатні зруйнувати систему. Здебільшого конфлікти, особливо в міжнародних відносинах, асоціюються швидше із дестабілізацією в різних її проявах. Це відбувається внаслідок звуженого розуміння явища конфлікту, зосередження основної уваги на його формах, до того ж крайніх та переважно дисфункційних. Адекватне трактування конфлікту дає змогу побачити його унікальну роль у підтримці динамічної стабільності систем, в яких він відбувається. Численні дрібні, середні та масштабні конфлікти, що постійно тривають у соціальних системах, стимулюють створення механізмів підтримання життєздатності системи і одночасно активізують її здатність залагоджувати

протириччя між елементами та створювати нові. Таким чином, йдеться про забезпечення стану динамічної стабільності.

Інноваційна функція конфлікту, як і дві попередні, пов'язана із підтриманням життєздатності систем суспільних відносин. Конфлікт спонукає суб'єктів та учасників генерувати ідеї щодо варіантів здобуття перемоги або розв'язання конфлікту. В результаті цього в суспільні відносини вводяться нові елементи, вдосконалюється їхня структура, з'являються нові засоби та технології вирішення поточних проблем. Конфлікт забезпечує віднайдення нових джерел стабільності після вичерпання вже наявних ресурсів.

Профілактична, або *попереджувальна*, функція конфлікту пов'язана із його здатністю знімати додаткову напругу між суб'єктами. Якщо цього не відбувається, конфлікт все одно вибухає, але рівень насильства в ньому значно вищий. На експлуатації профілактичних функцій конфлікту побудовані численні стратегії превентивних дій, що дають змогу розв'язати конфлікт тоді, коли більшість його параметрів контрольовані. Профілактичне використання конфлікту подібне до щеплення: викликаючи хворобу, воно разом з тим виробляє імунітет до її рецидиву в загрозливіших формах.

Розглянуті функції властиві всім формам і типам конфліктів. Вони узалеженні загальними параметрами, закономірностями та особливостями соціальних систем, сповнених різного роду протирич і антагонізмів. Міжнародний конфлікт виконує ці функції в міжнародних системах. Останнім притаманні специфічні риси й особливості, які своєю чергою відбиваються у функціях міжнародних конфліктів. Стисло розглянемо цю специфіку.

По-перше, міжнародні системи перебувають у стані анархії, тобто відсутності загальних та універсальних засобів примусу. В зв'язку із цим підсилюються організаційна та стабілізаційна функції конфлікту, а також змінюється контекст його перебігу. Серед міжнародних конфліктів непропорційно багато насильницьких, а також ситуацій з нульовою сумою. Для них характерний процес швидкої та часто слабоконтрольованої ескала-

ції, який свідчить про готовність сторін “поставити все на карту”. Внаслідок цього міжнародним відносинам взагалі властива “войовничість”, наповненість війнами — специфічними насильницькими формами конфліктів. За всієї деструктивності війни як явища, вона може стримати міжнародних акторів, особливо у зв’язку із різким “подорожчанням” останнім часом будь-якого прямого насильства. Отже, міжнародний конфлікт сприяє частковому послабленню анархічності міжнародних систем, а в деяких випадках — її тимчасовому подоланню або трансформації в різного роду системи обопільної залежності.

В умовах анархії важливого значення набуває стратифікація елементів — міжнародних акторів — як ще одна важлива функція міжнародного конфлікту. На відміну від деяких інших соціальних систем, міжнародні відносини не мають фіксованого статусу елементів, який визначав би їхні відносні права. Натомість існує формальна рівність суверенних держав та фактичні суттєві дисбаланси їхніх можливостей. З’ясування цих можливостей і встановлення реального співвідношення сил відбувається в ході міжнародних конфліктів. За їх підсумками з’являються “наддержави”, “гіпердержави”, “великі держави”, “регіональні держави” та ін.

Нарешті, міжнародний конфлікт виконує важливу *попереджувальну* функцію. Часто він виступає останнім аргументом держав у відносинах одна з одною. Сама можливість виникнення конфлікту, надто ж війни, змушує держави шукати компроміси та зменшувати власні претензії на владу, ресурси, ідеологічний вплив та інші важливі у світовій політиці цінності. Одне слово, конфлікт дисциплінує міжнародних акторів.

На жаль, часто навіть найруйнівніші форми міжнародних конфліктів не зупиняють держави в ескалації їхніх протиріч. Незаперечний стримувальний ефект лише в ядерного фактора: перспектива ядерного протистояння надовго встановила верхню межу ескалації конфліктів між ядерними державами. В інших випадках, навіть гарантована перспектива значних втрат не стримує держави від спокуси вдатися до силових випробувань.

Функції міжнародних конфліктів, як ми з'ясували, є неоднозначними. З одного боку, вони впорядковують світову політику, формуючи системи пріоритетів та встановлюючи обмеження використання насильства. Але, з іншого боку, сам конфлікт часто стає насильницьким, віддзеркалюючи всю природу міжнародних відносин — їх політичний характер; дефіцит основних цінностей, що не можуть одночасно задовольнити всіх суб'єктів; відсутність універсальних моральних чи правових норм.

2.3. Типологія міжнародних конфліктів

Один із виявів конфліктів — напруження у взаєминах між державами, що не є зародком війни, хоча може бути однією із причин, які зумовлюють її. Напруження може спричинити війну, але воно є і причиною прогресу.

Виділяються три групи причин напруженості в міжнародних відносинах. Насамперед політичні. Так, тенденція до розширення та інтенсифікації війни підтримується політикою балансу сил у рамках системи суверенних держав. Другі, значно глибші, соціокультурні причини. Маються на увазі особисті схильності до агресивності чи слухняності, лояльності чи незалежності, кооперування чи конкуренції. До явищ культури належить деякою мірою групова поведінка, що виявляється у войовничості чи миролюбності, тоталітарності чи лібералізмі, схильності до примирення або до загострення протиріч. Нарешті, психологічні причини міжнародної напруженості. Зокрема, вважається, що конфліктність індивідуальної свідомості є характерною рисою людини, їй властиво шукати винуватців поза соціальною групою, до якої вона належить, щоб збереглася гармонія всередині неї. Відповідно всі громадяни переносять свою ворожнечу на зовнішнього ворога. Реальністю є стереотипність людської свідомості, яка призводить до групових антагонізмів.

Вважається, що в сучасному світі, де існують і, мабуть, довго існуватимуть відмінності в релігіях, ідеологіях, культурі, еко-

номічних системах і політиці, безумовне розв'язання конфліктів, що виникають з цих відмінностей, не тільки неможливе, а й не бажане, хоча б тому, що різноманітність становить сутність світу, чинник його прогресу. Однак доки існують ці відмінності, ймовірні і конфлікти.

Як зовнішньополітичне явище розрізняються міжнародні і регіональні конфлікти. Під останніми розуміється така взаємодія зовнішньополітичних суб'єктів, за якої існує відкрита чи прихована загроза ключовим інтересам хоча б одного із них. Стосовно зони країн, що розвиваються, то навіть двосторонні конфлікти потенційно мають характер регіональних. У той же час кожний регіональний конфлікт, як правило, таїть у собі наслідки, які часто призводять до його переростання в міжнародний конфлікт.

На випадок загрози регіональній безпеці в конфлікт втягуються нові учасники: зіткнення стає багатостороннім. Класичний приклад — еволюція центральноамериканського конфлікту в 80-ті роки ХХ ст. У міру втягнення великих держав регіональний конфлікт набуває одночасно рис міжнародного конфлікту, який дедалі більше впливає на глобальну безпеку. Саме таким у повоєнній історії виступає близькосхідний конфлікт.

Типологія конфліктів є настільки ж різноманітною, наскільки багатогранним є їх визначення, і також залежить від точки зору дослідника, цілей аналізу тощо. Військові спеціалісти нерідко зводять конфлікти тільки до випадків застосування збройного насильства і, відповідно, виділяють “конфлікти низької інтенсивності” в особливу категорію війн зі специфікою ведення бойових дій і використовують у якості синонімів терміни “локальний конфлікт”, “партизанська війна” тощо. Соціологи, навпаки, намагаються застосувати закономірності відносин між індивідами і соціальними групами до усіх інших, зокрема і міжнародних, конфліктів незалежно від того, застосовується в них насильство чи ні. Відповідно сучасна наука відображає різні точки зору з приводу типології конфлікту, їх називають військовими, соціальними, політичними, “етнополітичними” чи “етнонаціональними”, етичними, правовими тощо.

Конфлікти між особистостями, групами чи державами називаються відповідно як міжособистісні, міжгрупові, міждержавні. Конфлікти, які відбуваються у межах груп чи держав, відрізняються від міжгрупових та міждержавних як внутрішні (внутрішньогрупові, внутрішньодержавні) і зовнішні. Серед зовнішніх конфліктів у якості найбільш розповсюджених виділяють територіальні зазіхання, дипломатичні спори, економічні протиріччя. Вони можуть вилитися у формі збройних зіткнень, війн або ж мирних дипломатичних демаршів, економічних санкцій. З функціональної точки зору виділяють конфлікти конструктивні та деструктивні. В науці міжнародних відносин якраз особливо важливо вивчати такі типи конфліктів, системний їх характер тощо.

Внутрішній конфлікт часто дає нове життя існуючим нормам та призводить до виникнення нових. Таким чином, конфлікт виступає в ролі механізму встановлення норм, відповідних до нових умов. Створення чи удосконалення норм, в свою чергу, дає суспільству “новий подих”, закріплює його стабільність та життєздатність. Такого механізму не мають жорсткі системи: придушуючи конфлікт, такі системи придушують сигнал попередження, що врешті-решт призводить до катастрофічних наслідків.

Внутрішній конфлікт допомагає також оцінити відносну силу кожної з груп протилежних інтересів, дозволяючи створити механізм збереження чи зміну внутрішнього балансу сил. Виникнення конфлікту означає відмову від існуючих взаємин всередині системи. Внаслідок виявлення співвідношення сил у ході конфлікту встановлюється новий баланс сил, і взаємовідносини продовжуються на новій основі.

Багато дослідників схильні зараховувати до конфліктів у міжнародних відносинах громадянські війни всередині окремих країн з опосередкованою чи прямою участю інших держав (такі випадки нині позначаються як “інтернаціоналізовані внутрішні конфлікти”). Інші вчені схильні відрізняти конфлікти “інфрарівня” (внутрішньодержавних колізій) від масштабних війн із використанням усіх видів зброї масового враження.

Професор Йельського університету Мортон Дойч у своїх роботах намагався знайти спільне у суті всіх конфліктів і тим самим прояснити їх природу. При цьому М. Дойч виходив з нетривіального припущення, згідно з яким конфлікт має потенційну персональну і суспільну цінність. М. Дойч приводить типологію конфлікту, поділяючи конструктивні і деструктивні конфлікти, а також систематизує фактори, що впливають на їх розвиток.

Жоден із міжнародних конфліктів у світовій історії не був точною копією іншого, що відбувався раніше. Кожний конфлікт мав певні особливості як щодо причини виникнення, засобів, складу конфліктуючих сторін, так і за специфікою перебігу подій. Власне тому будь-які типологізаційні схеми, очевидно, є доволі штучними та узагальненими моделями реальних ситуацій. М. Вебер ще в ХІХ ст. стверджував, що будь-яка типологізація призводить до створення т. зв. ідеальних типів явищ, які лише у загальних рисах відображають реальність.

Справедливість цього твердження, однак, не заперечує необхідності типологізації, яка має важливе значення для глибокого наукового дослідження. Порівняльна характеристика міжнародних конфліктів, їх причин, особливостей і рушійних сил дає змогу вивчати їх більш точно, науково аргументовано, фіксуючи спільні та відмінні риси. Не менш важливим є дидактичний аспект, пов'язаний із формуванням чітких знань і уявлень про природу та особливості конфліктів, їх аналогізацією, що дає змогу екстраполювати розвиток сучасних конфліктів на основі їх порівняння з тими, що відбувалися у минулому. Крім цього, характеристика конфлікту за низкою цілеспрямовано обраних критеріїв дає змогу означувати їх найкоротше та найлаконічніше, уникаючи кожного разу пояснення їх сутності та найважливіших рис.

Серед запропонованих до цього часу класифікацій міжнародних конфліктів найвдалішими визнають схеми К. Боулдинга, Й. Гальтунга та А. Рапопорта.

К. Боулдинг побудував класифікацію на критерії типу соціальної одиниці, яка вступає у конфлікт. Цей критерій ще у 20-х роках ХХ ст. запропонували П. Сорокін та Е. Рос, які

вважали, що визначальними параметрами будь-яких взаємодій є параметри соціальних одиниць, які їх спричинюють. На думку Боулдинга, у конфліктних взаємодіях можна виділити три групи таких одиниць: особистість, група, організація (групи та організації розрізняють за ступенями організованості та складності). Соціальні конфлікти можуть відбуватися між окремими особистостями; територіально ізольованими групами; змішаними групами; однорідними організаціями; різнорідними групами; особистостями і групами; особистостями і організаціями; групами і організаціями. У міжнародному середовищі соціальні типи конфліктів зазнають певної модифікації, оскільки відбуваються на рівні спільнот, а їх сторонами можуть бути племена, феодалні суспільства, універсальні аграрні спільноти, індустріальні держави, наддержави і світові держави.

Й. Гальтунг спробував розробити простішу та зручнішу в прикладних дослідженнях класифікацію, яка ґрунтувалася на системному підході. В соціальному конфлікті, який може відбуватися на внутрішньо- та зовнішньосистемному рівнях, він виділяє лише два типи — індивідуальний та колективний (див. табл.).

Типи соціальних конфліктів за Гальтунгом*

Таблиця 1

Соціальний конфлікт	Внутрішньосистемний рівень	Міжсистемний рівень
Індивідуальний рівень	Внутрішньоособистісний рівень	Міжособистісний рівень
Колективний рівень	Внутрішньодержавний рівень	Міжнародний рівень

На основі цієї типології соціальних конфліктів Й. Гальтунг запропонував класифікацію міжнародних конфліктів, послуговуючись також додатковим критерієм симетричності.

* *Мальський М., Мацяк М.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Кобза, 2003. — С. 451.

ті. Симетричність він розуміє як конфліктні відносини між окремими рівнозначними елементами автономних систем, асиметричність — як відносини між нерівнозначними елементами міжнародних систем. Гальтунг вважає, що симетричний конфлікт в ієрархії міжнародної системи завжди має ознаки горизонтального, а несиметричний — вертикального.

А. Рапопорт запропонував класифікацію конфліктів, пов'язану з психологічними конфліктними прагненнями сторін, пропонуючи розрізняти боротьбу, ігри, дебати.

Наведені класифікації характеризуються ідеєю тісного взаємозв'язку міжнародного конфлікту із соціальним, що, з одного боку, досить слушно, але з іншого — призводить до їх неминучого розпорошення серед великої кількості конфліктів, взагалі характерних для людської спільноти. Незважаючи на оригінальність та безсумнівну наукову значущість, привертають увагу труднощі їх використання для прикладних і теоретичних потреб.

Запропонована авторами класифікація ґрунтується на таких поширених та апробованих у політичній практиці критеріях: сфера суперечностей, засоби, склад учасників конфлікту, географічні масштаби, тривалість. Вона не є альтернативою до наведених вище класифікацій К. Боулдинга, Й. Гальтунга та А. Рапопорта, а може бути доповненням до них.

За сферою суперечностей міжнародні конфлікти можна визначати як політичні, економічні та ідеологічні, що загалом відповідає основним сферам взаємодії учасників міжнародних відносин.

Політичні конфлікти впливають із традиційного для сфери зовнішньої політики протиставлення держав щодо розподілу влади (домінації) і престижу у міжнародних відносинах. У міжнародній політиці влада будь-якої держави намагається розв'язувати двоєдине завдання, з одного боку, реалізувати власний суверенітет, а з іншого — встановити і підтримувати стійкий вплив на владу інших держав. Таке розуміння змісту політичного конфлікту між державами впливає із теорії реалізму, але з тими чи іншими нюансами воно характерне

для більшості сучасних учених. Навіть далекий від цього постулату політичного реалізму Дж. Бартон вважав, що “не існує спільного знаменника для уявлень про міжнародні відносини, окрім припущення, що у своєму існуванні держави залежать від влади і досягають мети за допомогою влади”. Політичний конфлікт між державами є конфліктом з приводу влади чи впливу, який владні еліти держав прагнуть здійснювати і на території власної держави, і за її межами. Політичні конфлікти відбуваються переважно з таких причин:

1. Юрисдикція над певною територією, тобто щодо включення певної ділянки суші, яка є предметом спору, у межі державних кордонів держав – учасників конфлікту.

2. Суверенітет, тобто намагання однієї із сторін реалізувати чи захистити власну політичну незалежність на противагу намаганням іншої сторони зберегти контроль та не допустити змін.

3. Домінація в міжнародній системі, яка виявляється у прагненні владних еліт декількох могутніх держав встановити чи зберегти свій визначальний вплив на зовнішню і внутрішню політику інших держав світу. Конфлікти з приводу домінації переважно стосуються проблеми лідерства у міжнародній системі або її окремих частинах. Могутні держави світу змагаються за розподіл і перерозподіл сфер впливу, врешті – за глобальне лідерство. Провідні позиції у міжнародній системі дають змогу державі не лише володіти значним політичним престижем, а і конструювати вигідний для неї міжнародний порядок.

Економічні конфлікти порівняно із політичними характеризуються значно ширшим колом учасників. Разом із державами їх сторонами можуть виступати також і будь-які суб'єкти підприємництва, особливо ТНК, які мають розгалужені інтереси за кордоном. Економічні конфлікти традиційно виникають через такі причини:

1. Контроль за сировинно-енергетичними та рибпромисловими районами світу, превалююча можливість експлуатації яких є значною економічною вигодою.

2. Конкуренція на ринках збуту готової продукції промислового виробництва. У таких конфліктах провідну роль відіграють суб'єкти підприємництва, але в них досить часто втягуються держави, коли їх торгова політика має характер повного чи часткового протекціонізму.

3. Міжнародний економічний порядок, який на думку політичних лідерів цілої низки держав світу дискримінує їх національних виробників та ставить останніх у наперед незручне становище.

Ідеологічні конфлікти виявляються у ворожнечі між народами і державами, причиною якої є несумісність домінуючих систем цінностей, поглядів на суспільство та світ. Несумісність панівних ідеологій позначається на настроях широких кіл громадян, позиціях політичних партій і рухів, владних елітах конкуруючих між собою держав світу. Вона стає причиною ворожості у стосунках між державами, а у разі прямого зіткнення між ними надає боротьбі антагоністичного характеру. На цій обставині наголошував Р. Арон, стверджуючи, що війни в умовах ідеологічного гетерогенізму завжди провадяться з метою повного знищення супротивника. Владні еліти воюючих держав не зупиняються ні перед будь-якими (навіть морально сумнівними) засобами для досягнення тріумфу. Вважаючи свою боротьбу справедливою, вони можуть задовольнитись лише повною катастрофою для ворога та його моральним приниженням.

Г. Моргентау надавав ідеології характеру аргументації дій держав у сфері зовнішньої політики. З огляду на це, ідеологія завжди є засобом маскування реальних політичних (та будь-яких інших) інтересів держави. Коли у міжнародному середовищі стикаються стратегічні політичні та економічні інтереси держав, влада кожної з них, розпочинаючи боротьбу за їх реалізацію, посилається на свою моральну вищість, історичну місію, об'єктивну потребу чи закономірність, що завжди має на меті ствердити справедливий характер власної позиції та несправедливість супротивника.

Міжетнічні конфлікти традиційно пов'язують із зіткненнями між представниками різних етнічних спільнот, організованими рухами, групами та навіть окремими особами. Конфліктність, фактично, закладена у взаємини між етносами, в умовах їх сусідства в межах вузького географічного ареалу проживання. Зростання національної свідомості окремих осіб завжди пов'язане із їх самоідентифікацією, яка є не лише отождненням себе з певною етнічною групою, а й моральним виправданням зробленого вибору. Це виправдання полягає у підкресленні моральної вищості обраної особою етнічної групи порівняно з іншими, які в її очах постають примітивнішими або їм надають певний відтінок негативності. Отже, у взаєминах між представниками різних етносів завжди міститься значний елемент, так званого побутового націоналізму, який переважно є пасивним несприйняттям особою представників інших етнічних груп.

Переростання міжетнічних конфліктів у гострі зіткнення між окремими особами, громадськими рухами і навіть державами свідчить про процес політизації взаємин між етносами. Формування і зростання впливу національно-визвольних рухів та втручання іноземних держав сприяє радикалізації позицій представників етнічних груп та наростанню антагоністичності їх поведінки. Усе це породжує гострі конфлікти, переважно пов'язані із збройними зіткненнями та супутніми етнічними чистками.

За засобами конфлікти традиційно прийнято ділити на збройні та незбройні, оскільки власне використання чи невикористання збройних сил у розв'язанні міжнародних суперечностей визначає собою його основні специфічні риси.

Збройні конфлікти, тобто війни є цілеспрямовано організованими зіткненнями збройних сил конфліктуючих сторін з метою завдання максимально можливої шкоди та знищення військового і господарського потенціалу супротивника. Завдаючи великої руйнівної шкоди, воєнні засоби в міжнародних відносинах є найдієвішим способом реалізації зовнішньополітичних інтересів держави, що неодноразово призводило до вибуху

війн. Практично на протязі усієї історії людства тільки близько 300 років минуло взагалі без воєн, що свідчить про періодичність такого суспільно-політичного явища.

Проблема класифікації війн не має значної наукової гостроти в теорії міжнародних відносин: вона досить ґрунтовно розроблена у війсьній науці. Треба лише підкреслити необхідність ухилення від широко практикованого поділу війн на справедливі та несправедливі як надуманого та штучного. Це підтверджується тим, що оскільки війни завжди пов'язані із збройним насильством, то справедливими бути не можуть за будь-яких обставин. Крім цього, така класифікація недоречна з двох міркувань:

- критерій агресивності вкрай спекулятивний та аморфний;
- конфліктуючі сторони, переслідуючи власні національні інтереси, не можуть вважатися правими чи винними, оскільки кожна сторона на виправдання своєї позиції наводить масу цілком доречних та вичерпних аргументів.

Наприклад, сторона, яка першою починає воєнні дії, доволі часто виправдовується тим, що вона діє превентивно, випереджуючи агресію з боку супротивника, чи відповідаючи на його провокативні акції.

Застосування війни пояснюється також ідеологічними причинами, як, скажімо, доволі цинічно це робив В. І. Ленін, стверджуючи, що будь-яка війна є справедливою якщо вона ведеться в інтересах пролетаріату. Ініціювання війни виправдовується також захистом своїх громадян, необхідністю припинення геноциду, боротьбою проти тоталітаризму тощо.

У військовій науці війни класифікуються за критеріями:

- театрів воєнних дій (ТВД): сухопутні та морські;
- способу ведення воєнних дій: позиційні та маневрені;
- залучених ресурсів: обмежені та масові.

Оригінальну класифікацію у праці "Війна та антивійна" пропонують американські дослідники Елвін та Хейді Тоффлери. Вони визначають типи війн за їх відношенням до типів цивілізацій:

1. Війни першої хвилі відповідають аграрним суспільствам та характеризуються тим, що вони ведуться на примітивному

технологічному рівні, в них беруть участь іррегулярні підрозділи, їх масштаби та ресурси, залучені з обох сторін, є не значними.

Війни другої хвилі здійснюються промисловими суспільствами, для них характерні досить високий технологічний рівень, участь у бойових операціях масових регулярних армій, значні ресурси та масштаби використані у воєнному конфлікті.

Війни третьої хвилі ведуть постіндустріальні (інформаційні) суспільства, або принаймні перехідні до них, що характеризуються надвисоким технологічним рівнем (широке використання у бойових діях інформаційних систем, супутників, високоточної зброї), веденням операцій нечисельними, але високопрофесійними збройними силами, невеликими ресурсами, але доволі значними масштабами операцій.

Слід зауважити, що у сучасному світі ведуться війни усіх наведених типів одночасно, це пояснюється неоднаковим рівнем розвитку різних регіонів та суспільств. Навіть у рамках однієї війни у Перській затоці коаліція на чолі з США використовувала методи, характерні і для третьої, і для другої хвилі. Елвін і Хейді Тоффлери підкреслюють, що було проведено дві повітряні компанії: одна за допомогою зброї, характерної для другої хвилі, призначеної до масового знищення; інша — з великою точністю, при мінімізації побічної шкоди.

Незбройні конфлікти характеризуються конфронтативними діями ворогуючих сторін, не пов'язаними з застосуванням воєнної сили. Зрозуміло, що вони можуть бути попередніми стадіями воєн і розглядатися як форми загострення стосунків, але в сучасних міжнародних відносинах доволі часто вони виступають самостійно, наприклад, у взаємовідносинах двох полюсів біполярної міжнародної системи. Серед незбройних конфліктів найчастіше визначають:

1. Дипломатичні, що виражаються ворожими демаршами (обмін нотами протесту, оголошення персонами нон-грата окремих дипломатичних працівників, розірвання дипломатичних стосунків між конфліктуючими сторонами тощо).

2. Економічні, що проявляють себе передусім у так званих торгових війнах, які здійснюються за допомогою конфронтативно спрямованої митної політики щодо імпорту товарів, капіталів, послуг та інформації з країн, які протистоять у ситуації конфлікту. Засобами таких конфліктів є також повна або часткова заборона (ембарго) на торгівлю з ворогуючою стороною, яка шляхом політичного тиску може бути поширена також і на треті країни, як це на початку ХІХ ст. практикувала наполеонівська Франція щодо Великої Британії, а в 60–70-х роках США – щодо Куби. В економічних конфліктах також широко використовуються фінансові засоби тиску: замороження рахунків сторони протистояння в закордонних банках, підрив її національної валюти, порушення системи постачання енергоносіїв тощо.

3. Інформаційно-пропагандистські конфлікти пов'язані з активним втручанням в інформаційне “поле” конфліктуючої сторони з метою порушення внутрішньої стабільності, розпалювання національної, соціальної чи релігійної ворожнечі, закликів до різних форм непокори владі. Приблизно таким чином в період холодної війни працювали радіостанції “Голос Америки”, “Вільна Європа” чи закордонна редакція Московського радіо, найрізноманітніші періодичні друковані видання та телевізійні компанії США і СРСР. Сучасний постбіполярний світ, що характеризується вільною циркуляцією інформації як в рамках інформаційних мереж CNN, ВВС, так і глобальної комп'ютерної мережі Інтернет, є тим більше вразливим на використання інформації у так званих інформаційних та ідеологічних війнах, проти яких сучасні держави практично беззахисні. Кожна із сторін у такому конфлікті намагається захистити свій внутрішній інформаційний простір від проникнення в нього небажаної інформації, разом з тим усіма засобами намагаючись втручатись за допомогою інформаційних мереж у внутрішні справи протилежної сторони.

4. Культурні конфлікти визначаються конфронтативними заходами держав світу, пов'язаними з повною або частковою

забороною поширення у тій чи іншій країні літератури, музики, кіно чи відеопродукції, що походить із ворогуючої країни. Прикладом такого можуть бути заходи Франції, спрямовані на обмеження поширення в країні так званої американської масової культури або повна її заборона в цілому ряді арабських країн.

За географічними масштабами міжнародні конфлікти можна поділити в порядку їх розширення на три типи: локальні, регіональні та глобальні.

Локальними є конфлікти, які поширюються:

- у прикордонних районах суміжних держав (як наприклад, індо-пакистанський конфлікт чи іраксько-іранська війна);
- в окремих невеликих географічних пунктах щодо їх приналежності (конфлікт між Великою Британією та Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови);
- на невеликих територіях конфліктуючих сторін (арабо-ізраїльські війни 40–80-х років ХХ ст.).

Локальні конфлікти найпоширеніші в біполярних міжнародних системах, що впливає з охарактеризованого вже опосередкованого протиборства, ініційованого глобальними наддержавами. Характерним прикладом такої прихованої боротьби за перерозподіл сфер впливу між США та СРСР була ціла низка локальних конфліктів у роки холодної війни. Локальні конфлікти переважно відзначаються незначним обсягом ресурсів, що залучаються до боротьби та спорадичністю. Якщо такі конфлікти відбуваються в прикордонних районах держав, то, як показує досвід, вони мають затяжний характер, але у всіх інших випадках проходять блискавично. Локальні конфлікти за певних умов мають тенденцію до розширення масштабів та перетворення в більш небезпечні регіональні та глобальні.

Регіональні конфлікти поширюються в більшій частині країн регіону або охоплюють його повністю. Такого типу конфлікти характеризуються, на відміну від попередніх, великими обсягами залучених до боротьби ресурсів, та, як правило, середньою тривалістю. Існує два найпоширеніших варіанти їх виникнення:

- вибух локального конфлікту призводить до поступового втягнення третіх держав, тим самим розширюючи не тільки склад учасників, а і його географічні межі та ресурсні масштаби. Прикладом такого конфлікту є центральноамериканський 70–80-х років ХХ ст., у який у той чи інший спосіб втягнулися всі держави регіону, а також опосередковано США, СРСР та Куба;
- держави регіону задовго до виникнення конфлікту групуються у ворогуючі коаліції, які в момент вибуху конфлікту одразу вступають в боротьбу згідно до наперед розроблених планів, так, власне, вибухнули обидві світові війни.

Глобальні конфлікти, або **світові війни** охоплюють практично всі держави, оскільки, якщо не прямо, то принаймні опосередковано, зачіпають всі регіони, всі країни світу, навіть тоді, коли вони не беруть безпосередньої участі у воєнних діях. Такі конфлікти характеризуються величезними територіальними та ресурсними масштабами боротьби між протидіючими коаліціями. Вони, як правило, також є середньотривалими, Перша світова війна тривала 4 роки, Друга — 6, що пояснюється міжрегіональним характером ТВД, які включали в себе сухопутні, морські та океанічні ділянки сумарною площею декілька мільйонів квадратних кілометрів. Світові війни переважно виникають у мультиполярній міжнародній системі і пов'язані, з дисбалансом могутності провідних держав світу та коаліцій, які вони очолюють.

Міжнародні конфлікти такого типу практично завжди виникають шляхом ескалації від локального до глобального рівнів. Так, Перша світова війна розвивалася від локального конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією, а Друга — від того самого конфлікту між Німеччиною та Польщею.

За складом конфлікуючих сторін міжнародні конфлікти досить-таки чітко діляться на: двосторонні, багатосторонні та коаліційні.

Двосторонні конфлікти, як правило, починаються з територіальних, етнічних та релігійних протиріч, що виникають

між суміжними державами, тому вони часто мають локальний, затяжний характер. В окремих випадках двосторонні конфлікти можуть відбуватися на міжрегіональному рівні, як наприклад, японо-американська “торгова війна” 70–80-х років або війна між Іспанією та США на початку ХХ ст.

Багатосторонні конфлікти характеризуються хаотичним або поступовим втягненням держав у боротьбу між тими чи іншими їх угрупованнями, спричиненими переважно протиріччями політичного, економічного та військового характеру. Такого типу конфлікти мають здебільшого регіональний масштаб та є середньотривалими, а інколи вони також можуть бути затяжними, скажімо, центральноамериканський, що пояснюється різним співвідношенням залучених ресурсів та масштабів території, на якій відбувається конфлікт. Тут маємо на увазі закономірність щодо того, що при великих географічних масштабах використання ресурсів, конфлікт не може бути швидким.

Коаліційні конфлікти, на відміну від попереднього типу, є заздалегідь організованим, одномоментним втягненням держав у протиборство. Створена заздалегідь коаліція держав розпочинає дії згідно до так званого *casus foederis*, на основі попередньо укладених союзницьких угод про військові та політичні гарантії взаємної безпеки. Такі угоди мають конфронтативний характер, оскільки завжди спрямовані проти тої чи іншої держави, або протиборчої коаліції. Так задовго до Першої світової війни були створені ворогуючі коаліції: Троїстий союз та на основі франко-російського договору – Антанта. Втягненню держав Європи у Другу світову війну передувало укладення Німеччиною та Італією так званого “Сталевого пакту” та надання англо-французьких гарантій Польщі та Румунії. Коаліційні конфлікти в ХХ ст., як правило, мали глобальний характер, відзначалися середньою (4–6 років) тривалістю та величезними ресурсами, що залучалися до протиборства.

За тривалістю міжнародні конфлікти бувають короткотривалі (блискавичні), середньотривалі та довготривалі (зтяжні).

Короткотривалі, або **блискавичні конфлікти** загалом є локальними та характеризуються незначними обсягами ре-

сурсів, що залучаються до конфронтації, їх тривалість може коливатися від кількох днів до кількох місяців. Вони відбуваються переважно на двосторонній основі, а значно рідше — багатосторонній, як наприклад, суецький, де конфліктуючими сторонами були Велика Британія, Франція та Ізраїль з одного боку і Арабська Республіка Єгипет — з іншого.

Середньотривалі конфлікти тривають протягом 4–6 років і характеризуються переважно регіональним та глобальним геопросторовим масштабом. Вони переважно відбуваються на коаліційній основі та відзначаються величезними ресурсами, що застосовуються в протиборстві. У ХХ ст. такими міжнародними конфліктами стали обидві світові війни, які суттєво змінили міжнародні відносини, ставши “каталізаторами” процесу трансформації міжнародної системи.

Довготривалі, або затяжні конфлікти тривають від 6–7 до 10 і більше років. Для них характерні як регіональні, так і локальні географічні рамки та невеликі масштаби ресурсів, що при цьому використовуються. Такого типу конфліктом є, наприклад, ірано-іракський, який тривав загалом близько 10 років. Однак, як виняток, можна навести японо-американську торгову війну, яка, маючи міжрегіональний характер, тривала майже двадцять років.

Чисельні гострі конфлікти часто розглядаються дослідниками як версії “ігри з нульовою сумою”. Це значить, що учасник конфлікту вбачає свій вигравш, перемогу у вирішенні спірних питань як еквівалентну втрату для супротивника, тобто якщо одна сторона втратила, скажімо, 50 “умовних одиниць” сукупної могутності, інша, її супротивник, вважає це зміцненням своєї на ті самі 50 одиниць. Розвиток конфлікту не завжди усвідомлюється таким чином. У цьому разі важливо поставити питання про сприйняття конфлікту у такому вигляді з боку державних лідерів, політичних еліт, а іноді і суспільства у цілому. Можна говорити про те, що початковий етап холодної війни розвивався і сприймався учасниками та усім світом “грою з нульовою сумою”. Геостратегічний поділ планети на підконтро-

льні “сфери впливу” обох наддержав упродовж десятиріччя сприймався як такий, що майже не залишав альтернативи існування нейтральних територій. У цих умовах успіх одного з учасників у формі набуття військово-політичного союзника або навіть науково-технічні досягнення вважалися “поразкою” іншого. Наприклад, перемога комуністів у громадянській війні в Китаї та встановлення союзних відносин КНР і СРСР у Сполучених Штатах було сприйнято як “втрата Китаю”, як найважчий удар по довгострокових зовнішньополітичних інтересах країни.

Відсутність загальноприйнятого (узвичаєного) розуміння структури міжнародної системи робить відмінність між “структурним” і “контекстуальним” підходами важковловлюваною. Втім, як підкреслюють дослідники теорій міжнародних відносин, зазначені підходи тісно пов’язані один з одним і мають ряд загальних ідей. Справді, їх об’єднує, наприклад, явна прихильність до державоцентричної моделі міжнародної системи з усіма наслідками, що звідси випливають, головним із яких є зведення всього різномайття міжнародних конфліктів до міждержавних протиріч, криз і збройних сутичок. Про це свідчать і різноманітні типи класифікації конфліктів. Так, Ф. Брайар і М.-Р. Джалілі виокремлюють три групи міжнародних конфліктів, що відрізняються за своєю природою, мотиваціями їхніх учасників і масштабами. Першу групу становлять класичні міждержавні конфлікти, міждержавні конфлікти з тенденцією до інтеграції; національно-визвольні війни тощо. В другу групу включають територіальні і не територіальні конфлікти, у свою чергу, останні можуть мати соціально-економічні, ідеологічні мотиви або ж просто впливати з волі до могутності. Залежно від масштабів, конфлікти підрозділяються на генералізовані, в які втягнена велика кількість держав і які спроможні перерости у світові конфлікти, а також регіональні, субрегіональні та обмежені (залежно від кількості держав, що беруть участь) конфлікти. Існує багато інших класифікацій, критеріями яких виступають причини і ступінь напруженості міжна-

родних конфліктів, характер і форми їхнього перебігу, тривалість і масштаби тощо. Подібні класифікації постійно доповнюються й уточнюються, пропонуються нові критерії тощо. Одночасно слід зазначити, що принаймні радикальних змін у загальній картині типології і класифікації міжнародних конфліктів, за невеличкими винятками, поки що не відбулося. Йдеться про те, що переважаюче місце в таких класифікаціях і нині, і раніше приділяється конфліктам між державами. Це стосується і радянських, і зарубіжних наукових розвідок, систематизованих у літературі вісімдесятих років. (Як відомо, радянська соціально-політична література того часу відрзнялася ідеологічною переобтяженістю, значною мірою мала відверто апологетичний характер, оголошувала будь-які позиції, що не збігалися з марксистсько-ленінською парадигмою, ненауковими тощо, а зазначені ж особливості часто були формального, характеру. Це, зокрема, стосується багатьох робіт, які містили критику “буржуазних теорій”, що сприяли ознайомленню наукової громадськості зі станом зарубіжної науки в тій чи іншій галузі.)

Питання для самоконтролю

1. Визначити напрями дослідження міжнародного конфлікту як явища на сучасному етапі.
2. На підставі яких чинників дається характеристика міжнародного конфлікту?
3. Охарактеризуйте функції міжнародного конфлікту.
4. Охарактеризуйте критерії, за якими здійснюється класифікація міжнародних конфліктів.

Література

1. *Введение* в теорию международных отношений / Отв. ред. А. С. Маникин. — М.: Изд-во МГУ, 2001.
2. *Циганков П. А.* Теория международных отношений. — М.: Гардарики, 2002.
3. *Доронина Н. И.* Международные отношения, 1981. — 181 с.

4. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В.В. Львова; Послесл. Г.А. Арбатова. — М.: Ладомир, 1997. — 542 с.
5. *Лебедева М.М.* Политическое урегулирование конфликтов. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 271 с.
6. *Мальський М., Мацяк М.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Кобза, 2003. — 528 с.
7. *Наринский М.М.* История международных отношений. 1945–1975 гг.: учеб. пособие. — М.: РОССПЭН, 2004. — 264 с.
8. *Камінський А.* Вступ до міжнародних відносин: курс лекцій. — Л.: Світ, 1995. — 144 с.
9. *Коваленко Б.В., Пирогов А.И., Рыжов О.А.* Политическая конфликтология. — М.: Ижица, 2002. — 400 с.
10. *Лебедева М.М.* Мировая политика. — М.: Аспект-Пресс, 2006. — 365 с.
11. *Фельдман Д.М.* Политология конфликта. — М.: Международные отношения, 1998. — 571 с.

КОНФЛІКТ І КРИЗА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

План

- 3.1. Межі міжнародного конфлікту. Конфлікт і криза у міжнародних відносинах.
- 3.2. Класифікація міжнародних криз.

3.1. Межі міжнародного конфлікту. Конфлікт і криза у міжнародних відносинах

Від витоків теорії міжнародних відносин проблема конфлікту і міжнародної безпеки, або, як це формулювалося вужче, війни та миру, залишалася наріжним каменем будь-яких досліджень, їх характерною особливістю завжди було намагання з'ясувати основні причини конфліктів та знайти способи їх уникнення, щоб досягти мирного, безкризового співіснування учасників міжнародних відносин. Р. Гилпін, досить скептично оцінюючи такі намагання, стверджував, що фундаментальна природа міжнародних відносин не змінилася впродовж тисячоліть. Вони залишаються неперервною боротьбою за багатство і владу між незалежними акторами у стані анархії. Едвард Карр у праці “Двадцятирічна криза: 1919–1939 роки” висловився ще радикальніше, оцінивши ідею миру без війни, як нездійсненну утопію.

Необхідність і важливість досліджень міжнародних конфліктів як періодично повторюваних у міжнародних відносинах явищ очевидна. Незважаючи на те що кількість опублікованих наукових праць з питань дефініювання цього понят-

тя невпинно зростає, єдиного і цілісного уявлення щодо конфліктів та їх найважливіших особливостей досі не сформовано. Значна частина вчених розуміє міжнародні конфлікти як етнічні зіткнення, репрезентовані національними державами, тоді як їхні опоненти наполягають на соціальній природі цього явища.

Однак найважливішою концептуальною проблемою дефініювання міжнародних конфліктів слід визнати питання їх меж. При поширеному розумінні того, що міжнародним конфліктом завжди є зіткнення протилежних сторін — учасників міжнародних відносин, зміст розбіжностей переважно зводиться до проблеми розмежування понять явищ конфлікту і конфронтації. Йдеться про те, що вважати конфліктом — чи протиставлення сторін із наслідками, що з цього випливають, чи, власне, безпосереднє зіткнення. Тобто у підсумку однією з найважливіших проблем сучасної конфліктології є труднощі розмежування та розуміння понять **криза і конфлікт**.

Надумку К. Боулдинга, це “ситуація суперництва, у якій сторони визнають несумісність можливих позицій, і кожна сторона намагається посісти становище, несумісне з тим, яке намагається зайняти інша”. Звідси, очевидно, конфлікт слід визначати як явище, що відбувається в період між появою суперечності у стосунках сторін та її остаточним розв’язанням. Тоді конфлікт має активні та пасивні періоди, а не є лише низкою ворожих дій і протидій конфліктуючих сторін. Таке визначення широко застосовується у сучасній теорії конфліктів. Німецький соціолог Р. Дарендорф надає поняттю **конфлікт** значення суперечок, конкуренції, тертя і зіткнення. Приблизно так само визначають міжнародний конфлікт Дж. Догерті і Р. Пфальцграф, які стверджують, що термін “конфлікт” зазвичай стосується ситуації, коли якась визначена група людей (плем’я, етнічна чи будь-яка лінгвістична група) перебувають у свідомій опозиції до однієї чи більше груп людей, оскільки ці групи переслідують несумісні цілі (справжні чи уявні)”.

Водночас К. Райт стверджував, що конфлікт у міжнародних відносинах є проявом прихованої раніше ворожості сторін. Він вважає, що слід принципово розрізняти ситуації конфлікту

і конкуренції (у політичній сфері конкуренцію потрібно окреслювати як суперництво), оскільки конфлікт — це “протистояння соціальних одиниць, спрямованих одна проти одної, на відміну від конкуренції як протистояння соціальних одиниць, що незалежно одна від одної докладають зусиль до того, досягнення чого не однаковою мірою задовольнить усіх. Конфлікт, таким чином, характеризується взаємним втручанням сторін, а конкуренція їх — паралельною спрямованістю”. На думку Райта, конфлікт розпочинається з моменту якісного переходу від протиставлення та ескалації напруженості у стосунках між потенційними противниками до прямого зіткнення та активного протиборства між ними.

Отож, поняття “конфлікт” іноді розглядається як синонім поняття “криза”, але в основному їх все ж розрізняють. Кризи у суспільних відносинах не зводиться тільки до загострення проблем у сфері внутрішньо-та зовнішньополітичної небезпеки. Вони включають також природні катастрофи, викликані діяльністю людини, проблеми гуманітарного характеру, економічні труднощі та конфлікти тощо. Багато з подібних криз так чи інакше підпадають під сферу міжнародних відносин, але не обов’язково супроводжуються конфліктом. Інакше кажучи, поняття “конфлікт” і “криза” можуть не тільки не зближуватися, а і розходитися: зменшення озонового шару планети чи потепління клімату на Землі — це кризи, які не призводять до конфліктів, а, навпаки, стимулюють міжнародну співпрацю у розробці засобів з подолання подібних явищ. Хоча, скорочення запасів природних ресурсів, зростання населення планети (головним чином у найменш розвинених країнах) — це потенційні джерела конфліктів. Під кризою розуміють стадію загострення конфлікту, різке, раптове погіршення конфліктних відносин. Однак ситуація може розвиватися і у зворотному напрямку: не від конфлікту через його загострення — до кризи, а від загострення кризи — до розв’язання конфлікту, “фізична агресивність — одна з якостей людини. Тільки після досягнення відповідного економічного, освітнього культурного рівня люди заспокоюються, — пише Р. Каплан. — З огляду на те, що 95 % приросту населення Землі припадає на найбільш

ші країни світу, питання полягає не в тому, чи буде війна (війн буде багато), а в тому, якою вона буде. І хто з ким воюватиме?”

У міжнародно-політичній науці під кризою розуміється національна чи міжнародна ситуація, яка загрожує першочерговим цінностям, інтересам чи цілям актора. В основі такого розуміння лежить визначення кризи К. Холсті як ситуації “непередбаченої загрози важливим інтересам з обмеженим часом на прийняття рішень”. Центральна проблема кризи — сприйняття. Тому криза — це не тільки ситуація, яка корінним чином відрізняється від повсякденних подій, але це і сприйняття подій як серйозної загрози національним інтересам і цінностям особами, що приймають рішення у сфері безпеки. Також як і конфлікти, кризи у міжнародних відносинах неминучі, і вони потребують управління і врегулювання, а враховуючи можливість їх загострення і переростання у збройне зіткнення, — активних заходів для свого попередження чи виникнення шляхом використання національних і міжнародних інститутів.

Таким чином, відносна самостійність кризи у зв'язку “конфлікт–криза”, а також взаємозв'язок цих двох елементів можна характеризувати так: 1) кризи розвиваються дуже швидко, а інститути і політики не готові до цього; 2) характерними рисами кризи є інтенсивність, напруженість подій, що відбуваються, в результаті чого важко швидко зрозуміти їх сутність; 3) важливою рисою кризи є формування сприйняття подій, що її супроводжують, політичним класом, особами, що приймають рішення, населенням; інакше кажучи, криза завжди має суб'єктивну сторону, яка може навіть стати основною стороною її розвитку; 4) криза нерідко (хоча й не завжди) супроводжується жорстокістю, насильством, жертвами.

3.2. Класифікація міжнародних криз

Коли ми говоримо про кризу, то передусім маємо на увазі **воєнно-політичну кризу**. Остання, хоча і є найвищою формою кризових відносин, проте не вичерпує весь спектр поняття. Криза відображає об'єктивно існуючі протиріччя між суб'єктами міжнародних відносин і виникає внаслідок розвитку конфлікту. Це його найгостріша фаза, яка настає за безрезультатності

всіх інших заходів, спрямованих на вихід з конфлікту. На відміну від конфліктів, які тривають довго, криза розвивається стрімко і часто — несподівано для воєнно-політичного керівництва. Криза знаменує собою поворотний пункт у розвитку конфлікту, але не неминучий. І не завжди завершальний.

Її унікальність полягає у тому, що цей етап має перехідний характер між миром і війною. В основних рисах (причинність, гострота перебігу, можливі наслідки) він похідний від характеристик конфлікту. Але набуває власної логіки розвитку.

Аналізуючи кризу, передусім слід зважати на передкризові відносини. В кризі проявляються об'єктивні і суб'єктивні протиріччя, причому економічні, політико-ідеологічні, територіальні, національні, правові, військово-стратегічні та інші протиріччя набувають політичного забарвлення. Саме у цей час розкриваються глибинне коріння конфлікту, що тривалий час були прихованими. Характерними ознаками передусім воєнно-політичної кризи є інтернаціоналізація конфлікту та підвищення її рівня.

Ведучи мову про сутнісні характеристики кризи, ми виокремлюємо її політичні та воєнні аспекти.

Політичні. Протиріччя набувають характеру гострої політичної боротьби. Кризове рішення доводиться приймати в умовах жорсткої внутріполітичної боротьби. При цьому навіть недемократичні режими змушені зважати на громадську думку. Серед зовнішньополітичних факторів слід відмітити: реакцію союзників і недружніх держав на те чи інше кризове рішення, реакцію провідних держав, блоків, міжнародних організацій.

Воєнний аспект полягає у зростанні ймовірності війни, через прорахунки і помилки політичного керівництва. Він характеризується зростанням участі військових у прийнятті рішень, що у звичний час ні демократичним, ні тоталітарним режимом не допускається. Взагалі, помічається збільшення ролі та місця збройних сил у політичній системі держави.

Специфічних рис набуває і зовнішня політика. Передусім варто зауважити, що основним інструментом примусової кри-

зової дипломатії є загроза розв'язування широкомасштабного збройного конфлікту. Вона набуває різних форм: ненасильницькі воєнні дії, певні насильницькі воєнні дії (мають на меті не власне розв'язання війни, а спробу залякати опонента, перевірити його рішучість у відстоюванні власних інтересів). Сам механізм розпалювання кризи є ефективним, однак надзвичайно ризикованим. Зовнішньополітична діяльність країни у цей час перебуває під контролем політиків, але у будь-який момент може вийти з-під контролю.

Зміст кризи характеризують ознаки воєнно-політичної кризи:

1. Політики усвідомлюють, що дії опонента загрожують національним інтересам або престижу. При цьому аналізується одна загроза чи їх комбінація.

2. Усвідомлення воєнно-політичним керівництвом країни факту, що протистояння загрозі, крім капітуляції, може призвести до військового конфлікту. Це обумовлює зростання ризику та ймовірності війни.

3. Істотною ознакою є брак часу, який відчувають політики, на обдумування та прийняття рішень, це може призвести до помилок. Тим більше, що фактор тиску часу постійно збільшується. Одна із сторін-учасників конфлікту може розцінювати цей фактор як перевагу.

Для аналізу воєнно-політичної кризи доцільно розбити її на етапи. Серед них виділяють: а) передкризовий період, б) виклик, в) конфронтацію.

Передкризовий період характеризується проявами незадоволення тією чи іншою стороною конфлікту (а то й усіма) існуючим статусом-кво. Після цього сторони намагаються змінити його "м'якими" конфліктними діями (попередження, заяви, спроби переговорів). Сам виклик здійснюється у формі вербальної або практичної дії і сприймається загрозою національним інтересам, що змушує іншу сторону вдаватися до протидії.

Характерними ознаками конфронтації є зростання напруги, домінування наступальної стратегії. З конфронтації існують два виходи. Вона може перерости у збройний конфлікт або за-

вершитися деескалацією. Досить часту сторону використовують примирювальну стратегію з окремими елементами примушувальної тактики.

На кризу впливають ряд факторів та умов:

- географічне положення країни (територія, протяжність кордонів, кліматична зона тощо);
- природні ресурси (не тільки наявність корисних копалин, а й продовольчих запасів країни);
- економічний потенціал (валовий національний продукт, промисловий потенціал, темпи росту виробництва і продуктивність праці);
- зовнішньоторговельний і платіжний баланс;
- військова могутність (витрати на озброєння, воєннотехнічний рівень, кількість і якість збройних сил, якість командування);
- населення (чисельність, структура зайнятості, загальна демографічна тенденція);
- морально-політичні фактори (якісна сторона життя суспільства, ступінь морально-політичної єдності, ступінь підтримки уряду населенням);
- якість дипломатії;
- якість управління країною;
- рівень розвитку науки і техніки тощо.

Кризи можуть виникати за різного співвідношення сторін. У збройний конфлікт вони найчастіше переростають при асиметричному співвідношенні сторін.

Отож, воєнно-політична криза — найгостріша фаза конфліктних відносин між державами, що характеризується ворожими відносинами між двома і більше країнами в результаті висунутої однією з них загрози важливим національним інтересам опонентів. Атмосферою кризи є: дефіцит часу, невизначеність і непрогнозованість ситуації, неповнота і суперечливість інформації.

Воєнно-політична криза відрізняється від інших кризових ситуацій. Серед останніх, що безпосередньо стосуються нашої теми, ми можемо виокремити дипломатичні та політичні кризи.

Дипломатичні кризи супроводжують направлення жорстких дипломатичних нот, видворення ряду дипломатів і навіть розрив дипвідносин. У ряді випадків дипломатична криза виступає одним із проявів воєнно-політичної кризи. Нерідко дипломатична криза минає без конкретних воєнно-політичних наслідків і завершується нормалізацією стосунків. Причинами цього є: нерівність державної могутності опонентів, відсутність вигод від погіршення, невелика значимість проблеми тощо.

Політичні кризи зазвичай викликаються змінами зовнішньополітичного курсу держави, що можуть призвести до перегляду раніше укладених договорів або виходу держави з тих чи інших регіональних організацій, окремими воєнними і політичними акціями, що можуть розцінюватись як недружні. Політичні кризи також не завжди набувають характеру воєнно-політичних і не завжди піддаються врегулюванню. Те саме можна сказати і про інші міждержавні кризи, наприклад економічні.

Одним із важливих, хоча і не неодмінних компонентів воєнно-політичної кризи, є воєнні дії. Але на відміну від збройних конфліктів вони часто набувають ненасильницьких форм, найчастіше у формі демонстрації сили. Втім, інколи, при глибоких вибоках кризи, суперечка набуває і форм бойових дій. Тим не менше останні мають строго дозований характер і використовуються як засіб тиску на опонента. Такий розвиток подій призводить і до серйозних внутрішньополітичних ускладнень у країнах — учасниках конфлікту. На цій стадії загострюються відносини між політичним і військовим керівництвом країни через різні функціональні призначення відомств. Військові проводять підготовку, спрямовану на ймовірне загострення, що спричиняє відповідні кроки опонента. Така ситуація є надзвичайно загрозливою, адже існує небезпека втрати контролю за її розвитком. Скажімо, у такому дусі було написано книгу Барбара Такман “Серпневі гармати”, в якій розповідається про початок Першої світової війни. Ця книга стала настільною у президента США Дж. Кеннеді, що допомогло йому, за свідченнями соратників, уникнути фатальних помилок під час карибської кризи.

По-іншому розвивається ситуація, коли криза ініціюється навмисно. Переростання воєнно-політичної кризи у збройний конфлікт ми можемо кваліфікувати за такими ознаками:

- поступова втрата контролю вищого воєнного керівництва над цілеспрямованістю і масштабами;
- наполеглива відмова одного з учасників від компромісного примирення;
- зростаючий вплив вищого воєнного керівництва на процес прийняття рішень;
- коригування планів бойових дій, підбір військ.

Говорячи про **типологію** міжнародних криз, передусім слід визначитись із критеріями, за якими буде здійснюватися класифікація. Перша група критеріїв включає довгострокові (історичні), безпосередні (ситуативні) причини і те, що ми можемо назвати пусковим актом (формальний привід до початку конфлікту). Дискусії про співвідношення цих складових тривають і нині. У кожному разі, всі кризи — це наслідок цілого комплексу причин. У воєнній стратегії поширеним є прийом нанесення обманного удару. Так само і у міжнародних відносинах, загострення ситуації в одному питанні використовується як засіб тиску для досягнення результатів в іншому. Такі прийоми майстерно використовує у своїй зовнішній політиці керівництво КНР та КНДР.

Таким чином, серед типів міжнародних криз ми можемо назвати чотири різновиди.

I. Політико-ідеологічне і геополітичне суперництво. Кризи цього типу поділяються на види:

а) викликані прагненням держави до поширення свого впливу;

б) спроби збереження свого політичного, воєнного впливу на конкретну країну або групу країн у різних регіонах світу.

У роки холодної війни таким видом криз російські вчені Лавренєв і Попов вважають польську (1946–1947 рр.), чехословацьку (1947–1948 рр.), угорську (1947–1948 рр.), іранську (1945–1946 рр.), югославську (1949 р.), гренадську (1983 р.), панамську (1990 р.) та ін. Вказані кризи відзначаються малочи-

сельністю, адже великі держави традиційно уникають збройного втручання у внутрішні справи інших держав і для зміцнення свого впливу вдаються до таємних операцій. Так були здійснені політичні вбивства прем'єр-міністра Цейлону С. Банданарайке (1959 р.), Конго П. Лумумби (1960 р.), Чилі С. Альєнде (1973 р.) і т. д.

Кризова ситуація виникає тоді, коли держава-ініціатор приходить до висновку, що спектр позакризових дій вичерпаний. Можливо також перевірити рішучість опонента до опору, як привід використовуються внутрідержавні проблеми. Так в Югославії був використаний косоварський іредентизм.

Істотним каталізатором виникнення криз є дії актора міжнародних відносин, спрямовані на набуття статусу регіональної держави — центру сили. Прикладом можуть бути дії Куби в Домініканській Республіці, Гаїті, Нікарагуа, Панамі в минулому або Лівії, Єгипту, ПАР, Венесуели, Бразилії нині.

Характерною ознакою є також політика суперництва держав. Скажімо, за Рейгана було проголошено концепцію “реакції на невизначені сигнали”, яка мала на увазі готовність збройних сил негайно реагувати на будь-які попередження про можливі небажані для США зміни внутрішньої політики в тій чи іншій країні. Вона була розвинена в концепціях “спускового гачка”, “випереджуючої інтервенції” і “контрповстанча доктрина”. Ці теорії поширювалися на всі зони “життєво важливих інтересів США”. В свою чергу в СРСР було проголошено так звану доктрину Брежнєва. Логічним продовженням цих теорій є доктрини поширення демократії і боротьби з тероризмом.

Кризовими можна назвати і відносини “колонія — метрополія”.

II. Боротьба за національне самовизначення. На сьогоднішній день вона охоплює 10,9% усіх криз. Найперші кризи цього типу були викликані національно-визвольною боротьбою колоніальних народів Азії та Африки за здобуття незалежності. Вони виникали між керівництвом територіальних об'єднань, що прагнули незалежності і урядами метрополій, переростаючи, як правило, у збройну боротьбу. Хронологічно цей період охоплює приблизно 1945–1965 рр. У подальшому, в силу ет-

нічного складу новоутворених держав, невідповідності встановлених кордонів реальному етнічному розселенню, найтиповішими стали кризи, викликані гострими міжнаціональними протиріччями всередині молодих держав. Ці воєнно-політичні кризи, своєю чергою можуть бути поділені на ряд видів. Перший вид — іредентистські (об'єднавчі) рухи, прагнення розділених етнічних спільнот, що проживають у різних, переважно сусідніх державах, до возз'єднання. Намагання уряду країни — джерела іредентистського руху, придушити його силовим шляхом і підтримання цього руху сусідньою державою призводить врешті-решт до міжнаціональних криз особливої гостроти і тривалості.

Другий вид актуалізувався сепаратистськими національними рухами, намаганням націй і народностей, у тому числі шляхом збройної боротьби, вийти зі складу конкретної держави. При цьому найчастіше ставиться мета утворення незалежного державного утворення, але може також ставиться завдання увійти до складу іншої держави. Значно рідше виникають кризи, викликані автономістськими рухами.

Специфіка цього різновиду криз полягає у їх генезі. Досить часто політична боротьба розвивається у напрямку від антиколоніальної до іредентизму, автономістських і сепаратистських рухів.

III. Третій тип воєнно-політичних криз обумовлений чисельними територіальними суперечками. Значна їх частина виникла між новоутвореними державами, що підтверджують чисельні приклади з недавнього минулого. Ці суперечки в першу чергу викликані умовністю визначення державних кордонів у період попереднього колоніального правління або існування у єдиній державі, що розпалася. Витоки багатьох криз полягають у спірності тих чи інших територій, приналежність яких свого часу не була закріплена відповідними договорами. Другий вид криз цього типу обумовлюється спробами перегляду попередніх міжнародних договорів і угод про державні кордони. Кризи, що виникають на цій основі, мають значно меншу питому вагу і можуть набувати надзвичайно гострих форм, аж до переростання у фазу збройного конфлікту. Нарешті, спе-

цифічний вид воєнно-політичних криз цього типу виникає на основі взаємних посягань на територіальні води, розробку корисних копалин конкретного району тощо. Такі конфлікти менш гострі за формою, однак мають тривалий період розвитку з тенденцією періодичного загострення.

IV. Четвертий тип широко розповсюджених воєнно-політичних криз обумовлений поступовим втягуванням зацікавлених держав у внутрідержавні конфлікти і передусім громадянські війни в третіх країнах. Процес цього втягнення може набувати форм політичної та економічної допомоги, поставок зброї і бойової техніки, навчання бойовиків і т. д. Зазвичай уже на цій стадії виникає воєнно-політична криза між урядом країни, де розгортається громадянська війна, і державою, що надає допомогу опозиції. У разі прямої воєнної допомоги така криза може перерости у прямий збройний конфлікт. Безпосередня причинність (механізм виникнення) криз становить собою конкретно-історичну комбінацію внутрі- і зовнішньополітичних факторів і умов, які в поєднанні з цілями і мотивами урядових кіл країн-опонентів приводять до різкого загострення попередніх конфліктних відносин і подальшого виникнення воєнно-політичної кризи.

У період біполярності, при виникненні кризових ситуацій найхарактернішими були три основні різновиди відповідних механізмів, які умовно можна визначити “виправданням власної ворожості”, “балансуванням на грані війни” і “поступовим втягненням, третьої сторони”, або “вторинними кризами”. Окремі риси цих механізмів проаналізовані американським дослідником Р. Лебоу.

У безпосередній причинності криз важливу роль відіграє співвідношення політичного, економічного і воєнного потенціалів держав-учасників напередодні кризових ситуацій. За цим критерієм потенційна здатність держав активно здійснювати свою кризову політику оцінюється рядом параметрів, перш за все: політико-дипломатичним (внутріполітична обстановка в країні, стабільність союзницьких відносин з дружніми державами, передусім провідними і наддержавами тощо);

воєнним (якісний стан збройних сил, їх здатність до вирішення кризових завдань, а при несприятливому розвитку ситуації — до участі в збройному конфлікті або війні); національно-демографічним (чисельність населення, стан міжнародних відносин тощо); геополітичним (можливість використання вигід географічного розташування країни для здійснення кризової політики тощо); економічним (національний валовий продукт, промисловий потенціал, темпи росту виробництва і продуктивності праці) тощо. За таким критерієм типологія криз включає учасників: 1) з відносно однаковим державним потенціалом; 2) з відносно нерівним державним потенціалом; 3) із переважно нерівним державним потенціалом.

Обов'язковим компонентом механізму виникнення воєнно-політичних криз є пускові (ситуативні) акти кризових ситуацій, до яких належать специфічні події, дії або ситуаційні зміни, що мають провокуючий характер, які сприймаються іншими державами очевидним викликом їх життєво важливим національним інтересам, що тягнуло за собою відповідні дії (вербальні чи практичні), що і призводить до виникнення кризи.

У зв'язку з особливою роллю пускових актів доцільно розглянути їх окремо і класифікувати так чином: 1) політичні (вербальні) акти, що ведуть до загострення міждержавних конфліктних відносин (протести, погрози, обвинувачення, ноти, вимоги тощо); 2) конкретні політичні дії (підбивна діяльність держави проти опонента, об'єднання держав у протистоянні із спільним опонентом, введення дипломатичних санкцій, порушення договорів тощо); 3) внутріполітичний вербальний або практичний виклик політичному режиму (обвинувачення режиму в засобах масової інформації, масові акти саботажу, тероризм, замах на високопоставлених політичних діячів, демонстрації, страйки, опір введенню воєнного стану, посилення повстанчого руху тощо); 4) дотичні насильницькі дії (державний переворот у сусідній дружній країні, насильницькі дії проти союзної дружньої держави тощо); 5) насильницькі воєнні дії (прикордонні зіткнення, перетин кордону обмеженими силами, вторгнення в повітряний простір, морські і повітряні

інциденти, бомбардування об'єктів на території іншої держави тощо); 6) ненасильницькі воєнні дії (демонстрація воєнної сили, військові навчання і маневри провокаційного характеру, часткова мобілізація, загрозливі пересування військ, зміни в дислокації збройних сил, що надають їм наступального характеру тощо); 7) зовнішні ситуаційні зміни (поява в опонента специфічної зброї або системи озброєнь, набуття збройними силами опонента наступальної здатності, зміни у співвідношенні сил на глобальному і регіональному рівнях тощо).

Друга група критеріїв пов'язана з характеристикою розвитку (перебігу) воєнно-політичних криз. Виходячи із сутнісного визначення кризи (в якому одним з провідних ознак є висока ймовірність переростання кризової ситуації у збройний конфлікт) визначаючим критерієм у цій групі є роль і місце збройного насилля в процесі кризи.

Типологізація криз за цим критерієм має на увазі їх розвиток: 1) переважно у формі політико-дипломатичного протистояння, без збройного насилля; 2) з використанням збройних засобів у ненасильницькій формі з метою створення тиску на опонента та змушування його до поступок; 3) з використанням збройних засобів в обмеженій (дозованій) формі з метою залякування опонента і змушування його до поступок; 4) в міру ескалації воєнних дій, що вийшли з-під політичного контролю і які можуть перерости у повномасштабний збройний конфлікт.

З впливом фактору часу (обмеженість часу для оцінки обстановки і прийняття рішення) кризи можуть бути типологізовані на: 1) ті, що стрімко розвиваються (1–7 днів) в умовах нестачі часу і викликаного цим політико-психологічного стресу; 2) середньотривалі (1–30 днів), коли часові обмеження і посилене політико-психологічне напруження сприймаються передусім у момент досягнення піку кризи; 3) довготривалі (понад 30 днів), коли політики мають час для розгляду різних варіантів воєнно-політичних рішень.

За ступенем невизначеності воєнно-політичної обстановки в ході кризової ситуації останні допускають, що: 1) можливос-

ті для отримання адекватної інформації відрізняються від передкризового періоду внаслідок ефективного використання як урядових, так і альтернативних комунікаційних каналів; 2) інформація про поточні події надходить шляхом використання переважно неофіційних джерел інформації, що обмежує можливості для адекватної оцінки обстановки; 3) комунікаційні контакти з опонентом, офіційні і неофіційні, практично згорнуті і достовірні джерела інформації одиничні.

Третя група критеріїв пов'язана з характеристикою особливостей завершення воєнно-політичних криз.

За критерієм результату воєнно-політичні кризи закінчуються: 1) офіційною угодою (офіційні договори, угоди про перемир'я або припинення воєнних дій, напівофіційні домовленості); 2) неофіційною прихованою угодою (досягненням взаєморозуміння між ворогуючими сторонами, що не закріплене офіційно, але яке приводить до завершення кризи); 3) односторонньою примирювальною дією, що здійснюється одним з учасників конфлікту без погодження з іншою стороною, що спричиняє “затухання” кризи; 4) без офіційної або неофіційної угоди між ворогуючими сторонами; 5) переростанням у збройний конфлікт або війну.

Кризи, що мирно закінчилися можуть привести до усунення джерела гостро конфліктних відносин між державами і тимчасово законсервувати їх у цьому стані. Збройний шлях розвитку конфлікту може набувати і форми обмеженого збройного конфлікту, і може перерости у повномасштабну війну.

За впливом на подальший розвиток міждержавних відносин воєнно-політичні кризи: 1) приводять до оздоровлення двосторонніх міждержавних відносин, подальшої інтенсифікації переговорного процесу і усунення на цій основі всього комплексу або ряду причин конфлікту; 2) залишають причини міждержавного конфлікту законсервованими, в результаті чого вони зберігають потенційні передумови для відновлення кризової ситуації; 3) поглиблюють міждержавну напруженість акумульованою в ході кризи взаємною ворожнечею.

Нарешті, четверта група критеріїв характеризує фактори і умови, що мають істотний вплив на весь процес воєнно-політичної кризи. Основним тут є характер попередніх міждержавних відносин. На підставі цього критерію встановлюється, що кризи: 1) виникають і розвиваються в межах затяжних конфліктних відносин; 2) виникають з конкретно специфічного спірного питання. Кризи першого типу проходять зазвичай з найбільшою гостротою і часто супроводжуються збройними зіткненнями. В них постійно реанімуються застарілі образи, акумулюються нові протиріччя. Проміжні кризи завершуються, як правило, лише частковим, поверхневим врегулюванням, що створює передумови для періодичного відновлення кризових ситуацій. Кризи другого типу проходять, переважно в м'якшій формі і більше піддаються врегулюванню. Характер докризових міждержавних відносин впливає на ряд аспектів кризових ситуацій, зокрема, на характер пускового акту (насильницький чи ненасильницький), зміст погроз, способи і форми кризової політики, й особливо, на роль і місце воєнних засобів, ступінь втягнення в події, що відбуваються провідних держав, роль глобальних і регіональних міжнародних організацій у спробах врегулювання, а також на зміст і форму завершення цих криз.

За роллю і місцем кризи в загальній системі міждержавних відносин кризові ситуації можуть бути типологізовані на: 1) Такі, що трапляються порівняно нечасто, глобальні, ті що зачіпають інтереси значної частини країн планети (загроза ядерної катастрофи, світової війни); 2) регіональні того чи іншого ступеня, що безпосередньо або дотично втягнули в свою орбіту понад половини держав цього регіону; 3) субрегіональні, включаючи двосторонні кризи і ситуації втягненням кількох країн цього регіону.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть спільні і відмінні риси конфлікту і кризи.
2. За якими критеріями здійснюється класифікація міжнародних криз?

3. Дайте визначення воєнно-політичної кризи.
4. Охарактеризуйте найтипівіші міжнародні кризи сучасності.
5. Законспекуйте основні територіальні положення Статуту ООН, які стосуються міжнародних конфліктів.

Література

1. *Доронина Н.И.* Международный конфликт. — М.: Международные отношения, 1981. — 181 с.
2. *Камінський А.* Вступ до міжнародних відносин: курс лекцій. — Л.: Світ, 1995. — 144 с.
3. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В.В. Львова; Послесл. Г.А. Арбатова. — М.: Ладомир, 1997. — 542 с.
4. *Коваленко Б.В., Пирогов А.И., Рыжов О.А.* Политическая конфликтология. — М.: Ижица, 2002. — 400 с.
5. *Лавренов С., Попов И.* Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. — М.: Астрель, 2005. — 778 с.
6. *Лебедева М.М.* Политическое урегулирование конфликтов. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 271 с.
7. *Лебедева М.М.* Мировая политика. — М.: Аспект-Пресс, 2006.
8. *Мальський М., Мацяк М.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Кобза, 2003. — 528 с.
9. *Мировая политика и международные отношения* / Под ред. С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. — СПб.: Питер, 2005. — 448 с.
10. *Наринский М.М.* История международных отношений. 1945–1975 гг.: учеб. пособие. — М.: РОССПЭН, 2004. — 264 с.
11. *Сотрудничество и конфликт в международных отношениях: сб. учеб. материалов* / Под ред. С.Ф. Сутырина, Н.А. Ломагина. — СПб.: Сентябрь, 2001. — 84 с.
12. *Фельдман Д.М.* Политология конфликта. — М.: Международные отношения, 1998. — 571 с.

ФАЗИ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

План

- 4.1. Загальна характеристика фаз міжнародного конфлікту.
- 4.2. Фази наростання міжнародної напруги.
- 4.3. Альтернативні варіанти розвитку міжнародної кризи.

4.1. Загальна характеристика фаз міжнародного конфлікту

Принцип історизму в підході до міжнародного конфлікту найбільш наочно розкривається саме у вивченні конкретних фаз його розвитку. Вони визначаються конкретними параметрами, що стосуються змін стану, мети і засобів учасників конфлікту, втягнення нових учасників, міжнародних умов. Кожна фаза має свій зміст і структуру. Якщо ми розглядаємо міжнародний конфлікт як процес, то розкриття його механізму — це, по суті, аналіз його фаз. Поряд з цим поділ на фази практичної еволюції дає змогу побачити нові грані конфлікту та виявляє його тип.

На думку М. Капітоненка фазою конфлікту називається стан конфліктного процесу у визначений період часу. Поряд із цим, фази розвитку — це не абстрактні відрізки часу. Вони визначаються конкретними параметрами, що належать до змін стану, мети і засобів учасників конфлікту, масштабів та інтенсивності його розвитку, міжнародних умов та інших моментів. У тій чи іншій фазі практично може бути відсутньою та чи інша зазвичай характерна ознака. Міжнародний конфлікт, залежно від його природи і характеру, міжнародних умов, індивідуаль-

ного розвитку, може проходити через різноманітні, у тому числі і нестандартні фази. Окремі фази — початкові, серединні або завершальні — можуть повністю випасти і створити прогалину в стандартному розвитку того чи іншого конфлікту. Інші ж можуть з'явитися. Фази конфлікту можуть зливатися одна з одною або, навпаки, розпадатися на дрібніші частини. Розвиток їх може йти від фази до фази по зростаючій, а може і йти до зниження на той чи інший час без досягнення наступних рівнів.

“Нормальний” розвиток фаз, що відповідає конкретно-історичному розвитку конфлікту починається із справжньої основи та передісторії конфлікту — економічних, політичних та інших протиріч, на ґрунті яких виник і розвинувся конфлікт. Безумовно, ці протиріччя не слід вважати якоюсь однією початковою фазою конфлікту. Вони наявні протягом усього конфлікту. В. Жмуркін і В. Примаков виділяють шість фаз міжнародного конфлікту.

Першою фазою, очевидно, слід вважати сформовані на основі певних економічних та політичних інтересів, що зіткнулися на міжнародній арені, політичне і відповідне йому економічне, ідеологічне і міжнародно-правове, дипломатичне ставлення сторін з приводу цього протиріччя або групи протиріч, висловлене в більш-менш конфліктній формі.

Другою фазою конфлікту є визначення мети, стратегії і форм боротьби сторін для розв'язання наявних протиріч з урахуванням внутрішньої і міжнародної ситуації, потенціалу і можливостей застосування мирних і немирних засобів. Цьому відповідає система взаємних практичних дій, що мають характер боротьби і співпраці з метою розв'язання протиріч в інтересах кожної із сторін або на основі компромісу між ними.

Третя фаза пов'язана з втягненням у тій чи іншій формі в боротьбу безпосередньо конфліктуючих сторін інших держав індивідуально, через блоки і договори або через ООН, з ускладненням системи політичних, а також економічних, ідеологічних, міжнародно-правових, дипломатичних та інших відносин усіх прямих і дотичних сторін у конфлікті.

Четверта фаза — наростання боротьби до найбільш гострого політичного рівня — міжнародно-політичної кризи, яка може

охоплювати відносини безпосередніх учасників, держав цього регіону, держав різних регіонів, великих світових держав, міжнародних організацій і, нарешті, стати світовим конфліктом за своїм характером і наслідками.

П'ята фаза розвитку конфлікту означає свідомий, що впливає з мети і стратегії, перехід однієї із сторін до практичного застосування воєнної сили з демонстративною метою або в обмежених масштабах з метою змусити іншу сторону до задоволення своїх інтересів.

Шоста фаза — міжнародний збройний конфлікт, що починається з обмеженого і здатний розвинутися до більш високих рівнів збройної боротьби з можливим втягненням союзників з однієї або двох сторін, великих світових держав, або без цього.

На будь-якій з цих фаз може початись альтернативний, не ескалюючий, а деескалюючий хід розвитку, що втілюється в фазі мирного зондування і перемир'я в збройних діях, переговорів про послаблення або обмеження конфлікту. Така фаза альтернативного розвитку може означати ослаблення, заморожування або взагалі припинення конфлікту на основі компромісу між сторонами. Але від такої фази можливий перехід до нового циклу напруги.

Міжнародний конфлікт проходить через різні, у т. ч. і нестандартні фази. У тій чи іншій фазі може бути відсутньою одна або кілька притаманних їй ознак. Деякі фази — початкові, серединні чи заключні можуть випасти. Інші, несподівані, можуть з'являтися, деформуючи звичну картину. Фази можуть зливатися чи розпадатися на дрібніші частини. Можуть розвиватися як по висхідній, так і по низхідній.

Проблема дослідження особливостей перебігу та якісно відмінних фаз міжнародних конфліктів загалом вписується у відсутність єдиного розуміння меж конфлікту, тобто чіткого визначення моменту його початку і завершення. Питання, що саме вважати конфліктом — власне момент початку активних конфронтативних дій чи процес загострення відносин між ними — не є риторичним і вимагає додаткової уваги. Проблема розуміння внутрішньої структури конфлікту як суспільно-

го явища становить значний науковий інтерес та досить часто аналізується у сучасній конфліктології.

Російський конфліктолог М. Лебедева пропонує варіантну модель розвитку конфлікту, що ґрунтується на ідеї послідовного вибору сторонами стратегії, підходу до розв'язання суперечності, методу і способу дій. На її думку, конфлікт є ступінчастим явищем, почергові стадії якого стають можливими через прийняття відповідних рішень конфліктуючими сторонами. Характер конфлікту впливає зі стратегії, обраної сторонами, оскільки усі їх дії логічно продовжують і деталізують спосіб поведінки в критичній ситуації. Коли у поведінці сторін превалює стратегія пошуку компромісу і взаємні рішення, вони мають значні шанси на порозуміння, але здійснення ними односторонніх кроків об'єктивно загострює ситуацію та радикалізує їх позиції. Кожна наступна жорстка дія сторін призводить до поглиблення кризи у відносинах між ними і підвищує ризик збройного зіткнення.

З огляду на ці міркування російський дослідник Р. Сетов вважає, що “для розуміння конфлікту доцільно вибудувати шкалу, що комбінує час та інтенсивність”. Він запропонував досить оригінальну модель, що відображає три фази міжнародного конфлікту: латентну, кризову та воєнну.

Комбінація часових проміжків між окремими фазами виглядає довільною для кожного конкретного конфлікту, а повний його час, визначений автором, становить 10 одиниць (100%). Виходячи з діалектичного розуміння конфлікту як якісно нової ситуації в міжнародних відносинах, що виникла через кількісне нагромадження взаємно спрямованих ворожих дій, треба визначати його межі в проміжку від виникнення протиріччя між двома учасниками міжнародних відносин та пов'язаного з ним протистояння до його остаточного розв'язання тим чи іншим способом. Якщо розглядати міжнародний конфлікт окремо, абстрагуючись від усіх процесів міжнародних відносин, поза його межами, то цілком очевидно, що він має періоди кількісних змін, які в разі досягнення ними певного критичного рівня, призводять до якісно но-

вої ситуації між ворогуючими сторонами. Власне періоди між різними ситуаціями конфлікту слід називати його фазами.

4.2. Фази наростання міжнародної напруги

Фаза визначається власними структурними особливостями і є відносно самостійною системою, пов'язаною із змістом та природою конфлікту в цілому. Перехід між фазами конфлікту відбувається по-різному, але цей момент завжди характеризується зростанням імовірності кризи у відносинах, якісною зміною протистояння. Залежно від форми й типу конфлікту переходи між фазами можуть бути або дискретними, помітними, стрибкоподібними, або ж прихованими, майже непомітними.

Динаміку будь-якого конфлікту можна показати за допомогою критеріїв часу та напруженості дій і протидій ворогуючих сторін (чи масштабів протидії, які прямо пов'язані з напруженістю). Отже, з метою визначення конфлікту як динамічного явища та характеристики його найважливіших фаз доцільно розглянути його як абстрактно-логічну модель у вигляді графіка їх динаміки. Вертикальну та горизонтальну вісь графіка означено абстрактними показниками відповідно до масштабів (напруженості) та тривалості.

Конфлікт може розвиватися у двох основних варіантах, які умовно можна назвати класичним (конфронтаційним) та компромісним.

Класичний варіант розвитку передбачає силове розв'язання, що лежить в основі стосунків між ворогуючими сторонами та характеризується загостренням відносин між ними, близький до максимального. Такий розвиток подій має три фази: загострення, ескалація, деескалація. Тобто відбувається повний хід подій, від появи суперечності до її розв'язання, включаючи боротьбу між учасниками міжнародних відносин, яка у міру залучення в неї ресурсів до максимально можливого обсягу загострюється, а після його досягнення поступово загасає.

Компромісний варіант, на відміну від попереднього, не має силового характеру, оскільки в такій ситуації фаза загострення, досягаючи значення, близького до максимального, не роз-

вивається в напрямку дальшої конфронтації, а в точці, в якій ще можливий компроміс між сторонами, продовжується шляхом т. зв. розрядки (наприклад, у 70-х роках ХХ ст. у стосунках між США та СРСР). Обидві сторони, доходячи у своїх стосунках до точки, за якою може бути застосована сила і повернення до попередньої ситуації неможливе, відмовляються від перспективи силового з'ясування стосунків між собою і розв'язують протиріччя компромісним шляхом.

Такий варіант розв'язання суперечності між учасниками міжнародних відносин передбачає досягнення згоди між ними, зокрема і шляхом взаємних поступок, що частково задовольняє інтереси обох сторін та в ідеальному випадку визначає несилове розв'язання конфлікту. Інакше існує ймовірність нетривалого зниження напруженості в міжнародних відносинах, а це, якщо суперечності не вичерпалися, інколи призводить до рецидиву конфлікту, як зрештою і сталося з процесом розрядки у 70-х роках минулого століття. У такому варіанті розвитку конфлікту маємо дві фази: загострення та розрядки (яку можна розглядати як аналог деескалації), що не змінює суті конфлікту, а лише позбавляє його силового змісту.

Загалом, розглядаючи повний хід конфлікту, тобто його класичний варіант, слід докладно охарактеризувати його три основні фази: загострення, ескалацію та деескалацію.

Однак — це конфлікт у чистому вигляді. Йому передують латентна (нульова) фаза та ініціація (початок).

Латентна фаза міжнародного конфлікту характеризується наявністю прихованих протиріч об'єктивно-суб'єктивного характеру. Це означає, що між його сторонами протиріччя не лише існують, а й усвідомлюються ними, але таке усвідомлення є неповним. Виникнення конфлікту вкладається в традиційну схему “протиріччя — інтерес (усвідомлене протиріччя) — ціль”. Протиріччя трансформуються в інтереси сторін, які визначають їхні цілі. Латентна фаза конфлікту характеризується перебуванням сторін на одному з етапів шляху до визначення власних цілей. Одночасне досягнення останніх сто-

ронами неможливе — цього достатньо для діагностування конфлікту в латентній фазі.

У той же час ряд обставин стримує сторони від загострення відносин. Цими обставинами можуть бути: низька цінність об'єкта конфлікту, відсутність інформації щодо шляхів його використання, внутрішній опір, неузгодженість у процесах прийняття рішень, високий рівень невизначеності. Для латентної фази конфлікту часто характерним є зовнішнє враження стабільності та порядку, відсутності будь-яких конфліктів або підстав для них. Накопичення конфліктів у латентній фазі є небезпечним для системи міжнародних відносин і може свідчити про кризу її механізмів попередження або розв'язання протиріч.

Причини прихованого зростання конфліктогенного потенціалу полягають насамперед у невизначеності, розмитості, комплексності його об'єкта, внаслідок чого сторони не усвідомлюють чітко, з якого приводу між ними йде боротьба. На відміну від традиційних територіальних конфліктів минулого, позбавлених такої проблеми, об'єкти сучасних міжнародних конфліктів надзвичайно складні.

Іншими причинами, що штучно тримають конфлікт у латентній фазі, можуть бути спроби відсунути його замість вирішення, коли про гострі протиріччя тимчасово “забувають” або встановлюють силовий бар'єр на шляху їх розв'язання. Крім того, латентними часто бувають конфлікти, що періодично повторюються, так звані конфлікти історичної пам'яті. Вони відбуваються між тими самими суб'єктами періодично, однак так ніколи ефективно і не вирішуються.

Конфлікт у латентній фазі ще не інституціалізований: тобто його сторони досі не створили засобів та інституцій для участі в конфлікті; не визначили за стратегічну ціль перемогу в ньому; структура конфлікту, яка потім визначатиме поведінку суб'єктів, ще не сформувалася. За таких умов існують додаткові можливості для раннього врегулювання або попередження конфлікту, спрямування його в русло ефективних міжнародних процедур. Весь комплекс таких можливостей охоплюється сучасною поширеною концепцією превентив-

ної дипломатії, покликаної розв'язувати міжнародні конфлікти в латентній фазі.

Ефективність превентивної дипломатії та інших профілактичних інструментів не завжди висока, свідченням чого є велика кількість як абсолютна, так і відносна, конфліктів, що досягають у сучасному світі другої фази – фази **ініціації**. В цій фазі протиріччя між сторонами стають повною мірою усвідомленими і набувають системоутворювальних ознак. Це означає, що проблеми, сфокусовані в центрі розвитку конфлікту, набувають резонансу, привертають увагу суспільства, підпорядковують власній логіці функціонування окремих сфер або суспільного життя в цілому. Разом із зростанням усвідомлення цих проблем та можливих шляхів їх вирішення виокремлюються політичні та інші цілі і стають зрозумілими можливі засоби їх досягнення. В процесі прийняття рішень відбувається важливий вибір на користь протистояння після осмислення співвідношення можливих здобутків і втрат. Тоді ж визначається, як правило, сторона – ініціатор конфлікту. Відкритий конфлікт може також відповідати інтересам кількох сторін одночасно, причому іноді здається парадоксальним чином. І все ж розрахунки очікуваних здобутків та втрат можуть підштовхувати антагоністів до конфлікту одночасно, навіть у конфліктах з нульовою сумою, де двох переможців бути не може. Переважно, це є результатом оптимістичних переоцінок власних можливостей або неповної інформації; неправильного трактування фактора часу або відсутності впевненості в намірах супротивника. Для міжнародних конфліктів такий “спусковий гачок”, що швидко переводить їх у відкриту фазу, є доволі поширеним.

У цій фазі відбувається поляризація суспільства, її легко помітити за частим протиставленням “ми–вони”. Особливо загрозливим цей процес стає в так званих слабких державах, нестабільних або розшарованих суспільствах. Політичні системи таких країн швидко стають заручниками мілітаристської, войовничої або націоналістичної риторики, внаслідок чого ефективно врегулювання конфлікту на цій стадії стає неефективним або неможливим. Конфлікт стрімко переходить у фазу ескалації.

Фаза загострення (криза) для кожного конфлікту є початковою, розвиваючись від часу появи усвідомленого протиріччя між учасниками міжнародних відносин до початку активних силових дій. Поява протиріччя пов'язана з тим, що два учасники (чи дві їх коаліції) усвідомлюють неможливість одночасного задоволення своїх інтересів повністю. Власне таку ситуацію можна розглядати як початок конфлікту, де гострота у стосунках між гіпотетичними сторонами конфлікту *A* і *B* мінімальна, але спостерігається тенденція до зростання через намагання сторін реалізувати власні інтереси та одночасно елімінувати в цьому процесі участь одна одної. У цій фазі створюється ситуація, коли кожна дія *A* звужує можливості *B*, і, навпаки, що є прямою причиною зростання напруженості у стосунках між ними. У міру того як розвивається цей процес, який можна охарактеризувати як ланцюг дій і протидій між *A* і *B*, паралельно знижується можливість досягнення компромісу, а натомість зростає ймовірність використання сили з метою примусу одного з учасників до відмови від реалізації власних інтересів. Досягнення рівня загострення, близького до максимуму (тобто критичного), примушує обидві конфліктуючі сторони, усвідомлюючи можливість близького зіткнення, прийняти одне з трьох принципових рішень: поступитися, піти на загострення, спробувати шукати компромісне розв'язання протиріччя (тобто діяти за іншим варіантом розвитку конфлікту). Прийняття одного із рішень пов'язане, як доводить Р. Гилпін, із калькуляцією кожною з конфліктуючих сторін власних можливостей із можливостями протилежної сторони, ймовірності успіху чи невдачі, затрат і надбань у результаті застосування сили або відмови від цього.

На думку Р. Лебова, міжнародними кризами можна вважати ситуації, коли влада ряду держав вважає, що існує істотна загроза їх стратегічним інтересам, а прийняття будь-яких рішень може призвести до збройного конфлікту. Кризи мають неоднаковий характер і завжди відрізняються між собою тими політичними цілями, які ставлять перед собою ворогуючі сторони.

Згідно з цим критерієм, кризи можуть відбуватися як:

а) логічний початок збройного зіткнення, що впливає із несумісності стратегічних інтересів сторін;

б) претекст до збройного нападу на територію іншої держави відповідно до попередньо прийнятих рішень;

в) симуляція однієї зі сторін з метою силового тиску на протилежну сторону;

г) симуляція однієї зі сторін, щоб створити враження про свою готовність до війни та змусити супротивну сторону до позиційних поступок.

Рішення поступитися в ситуації конфлікту або розв'язання протиріччя компромісним шляхом є передумовою розрядки напруженості у стосунках сторін. Однак ситуація односторонньої відмови від конфронтації може спричинити також і вкрай негативні наслідки для учасника міжнародних відносин. У 1938 р. Чехословаччина відмовилася від власного суверенітету над Судетською областю, що послабило напруженість у її стосунках з Німеччиною, хоча і не врятувало від повної втрати власного суверенітету. Тобто, застосування у конфлікті відомого принципу “земля за мир” не завжди сприяє національній безпеці та стабільності в міжнародних відносинах. І навпаки, рішення відстоювати власні інтереси, за аналогічної позиції сторони протистояння, доводить напруженість до максимально можливого значення, при якому розпочинаються силові дії. Безкомпромісна позиція у відстоюванні власного суверенітету Сербії у 1914 р., Польщі у 1939 р. призвела до вибуху конфлікту, в якому вони не змогли захистити свої країни від окупації сильнішими супротивниками.

Фаза ескалації є якісним, стрибкоподібним продовженням попереднього загострення відносин між сторонами, несилове розв'язання спору між якими стає неможливим. Характеризуючи цю фазу, Джефрі Рубін, Дін Пруйт та Сунг Хе Кім підкреслюють, що поняття **ескалація** має два близьких значення. З одного боку, вона може означати застосування щораз жорсткішої тактики, коли один з учасників конфлікту постійно збільшує тиск на іншого учасника. З іншого боку, цей термін може означати посилення напруженості конфлікту в цілому.

Уряд кожної із потенційно конфліктуючих сторін, вирішуючи питання про застосування сили, як визначав Р. Гилпін, вдається до калькуляції своїх можливостей з можливостями протилежної сторони. У випадку усвідомлення ним своєї переваги у критичній ситуації, застосування сили стає майже неминучим. Тобто наприкінці кризи силове розв'язання спору для сильнішої сторони значно привабливіше, ніж пошук компромісу та політичне маневрування. Виникає ситуація, про яку Карл фон Клаузевиц писав, що “між двома народами, двома державами може виявитись така натягнутість відносин, в них може накопичитися така сума ворожих елементів, що зовсім незначний сам по собі привід викличе напруження, яке значно перевищить значимість цього приводу і викличе справжній вибух”*.

Зрозуміло, що застосування сили висновується з глибоких протиріч між учасниками міжнародних відносин, але воно здійснюється після знаходження однією зі сторін так званого *casus belli*, тобто приводу до силового розв'язання суперечності. Події розгортаються за наперед прийнятими рішеннями, а привід у такій ситуації є похідним від загальної лінії поведінки учасника міжнародних відносин. Реакція на одні й ті самі дії сторін до початку конфлікту і на момент крайнього загострення відносин, за невеликим винятком, принципово різна. На момент переходу до активних силових дій будь-яка обставина двосторонніх відносин може бути використана як *casus belli*. На практиці це поняття переважно вживається в розумінні приводу до застосування збройної сили, хоча воно цілком придатне до означення ситуації вжиття сили будь-яким учасником міжнародних відносин.

Як *casus belli* конфронтуючими сторонами можуть бути використані:

а) політичні рішення конфронтаційного характеру, наприклад, одностороннє розширення Канадою власної економічної зони в Атлантиці, введення США режиму ембарго на торгівлю

* Клаузевиц К. О войне. — М.: Госвоениздат, 1938. — С. 35.

з Кубою, вислання ряду радянських дипломатичних працівників з Великобританії у кінці 80-х років ХХ ст. Такі дії спонукають до контрдій уряди країн, яких вони стосуються, що призводить до ескалації конфлікту;

б) випадковий інцидент, через який одна зі сторін за участі іншої зазнала людських жертв, матеріальних чи моральних збитків. Інцидентом можуть стати несанкціоновані збройні сутички, терористичні акти, випадкові чи навмисні обстріли території суміжних держав тощо;

в) провокація, тобто подія зумовлена навмисними діями однієї зі сторін, через які інша змушена вдаватися до силових дій у відповідь, що дає змогу виставити її ініціатором конфлікту, як, наприклад, під час гляйвіцького інциденту на кордоні між Польщею та Німеччиною або тонкінського, що започаткував збройне втручання США у В'єтнамі;

г) інсинуація, тобто штучне створення однією зі сторін ситуації інциденту щодо самої себе, яка не пов'язана з будь-якою шкодою для неї (тобто вигадки), причому у гіпотетичних наслідках такої ситуації звинувачується протилежна сторона. Такий *casus belli* найнебезпечніший, позаяк навіть за умови, коли пасивно конфліктуюча сторона намагається уникнути конфлікту, використання такого засобу все одно робить його неминучим. Така ситуація сталася у 1914 р., коли Франція, щоб не дати втягнути себе у війну, відвела свої війська від кордону. Однак німецька сторона звинуватила її в тому, що нібито французький літак скинув бомбу над німецьким містечком неподалік кордону, що спровокувало початок воєнних дій.

Фаза ескалації розпочинається моментом застосування сили та завершується її максимально можливим використанням, тобто кульмінацією конфлікту. Ескалація є сталою трансформацією зовнішньополітичної ситуації за шістьма основними параметрами:

За засобами боротьби між сторонами конфлікту, коли у фазі ескалації ситуація змінюється у напрямку застосування жорсткіших способів протиборства.

За масштабами протиборства, оскільки сторони збільшують обсяг ресурсів залучених у конфліктні дії, як і географічні межі зіткнення між ними.

За об'єктами спору у фазі ескалації спостерігається розширення кола питань, у яких сторони притримуються непримиренних позицій, а окрім того, ці протиріччя мають тенденцію до узагальнення і поступової трансформації суперництва між ними, аж до повного взаємного несприйняття.

За прагненнями сторін їх позиція трансформується від визнання необхідності досягнути певного результату до спрямованості на нанесення максимально можливої шкоди противнику і його виснаження.

За свідомістю осіб, що керують діями сторін. У цій фазі послідовно трансформується свідомість політичних лідерів держав. Йдеться про сприйняття цими особами мети конфліктних дій, яке на початку фази вирізняється егоїстичністю чи суперництвом, а наприкінці ескалації — антагоністичністю.

За кількістю учасників ескалація відзначається постійним зростанням кількості осіб і держав, задіяних у конфлікті. Кожна із конфлікуючих сторін намагається залучити на свій бік союзників, а треті держави можуть втручатися на стороні однієї з них.

Фаза ескалації, починаючи зі взаємних активних силових дій сторін і до її завершення, характеризується постійним зростанням масштабів боротьби (зокрема і географічних), інтенсивним залученням найрізноманітніших засобів та ресурсів, спрямованих на посилення ворожих дій. Цей процес має двосторонньо спрямований характер, тобто розмах боротьби прямує до максимально можливого значення, її критичне загострення є вирішальним для всього конфлікту та служить основою його переходу в іншу якість.

Ескалація характеризується збільшенням питомої ваги об'єктів конфлікту в системі зовнішньополітичних пріоритетів, орієнтацією суспільства на важливість перемоги в конфлікті та його інституціоналізацією. Крім того, сторони вносять корективи до власних стратегій, нарощуючи ступінь своєї готовності до використання насильства. Фаза ескалації, сумно-

відома як початковий етап багатьох війн, є вирішальною для майбутнього конфлікту, а саме — для визначення його форм, методів та шляхів розв'язання.

У ході ескалації конфлікту сторони переглядають свої цілі, сформульовані на початковому етапі. Як правило, такий перегляд відбувається в бік нарощення, що диктується намаганням послабити опонента, від якого у фазі ескалації очікують більш ворожої поведінки. Через це досі наявні можливості для порозуміння відтепер не розглядаються, а попередні варіанти розподілу об'єкта конфлікту відкидаються. Конфлікт загострюється внаслідок скорочення можливостей задоволення інтересів усіх сторін щодо існуючого об'єктного поля.

У цій фазі сторони конфлікту активно шукають зовнішньої та внутрішньої підтримки. Відбувається мобілізація суспільства й обґрунтування позицій та цілей, активізується пропаганда, вибудовується інформаційне забезпечення конфлікту. Міжнародні конфлікти в фазі ескалації характеризуються пошуком союзників. Ними можуть бути і партнери з коаліції, і міжнародні організації, “суспільна думка”, організації колективної безпеки тощо. Зазвичай відбувається апеляція до міжнародно-правових норм та принципів, принаймні з боку деяких сторін конфлікту. В цій фазі часто внутрішні конфлікти інтернаціоналізуються, локальні — виходять за власні межі, а регіональне протистояння набуває глобальних ознак. Ескалація конфлікту означена переглядом сторонами своїх стратегій. При цьому вони більш схильні до одностороннього використання власних конкурентних переваг проти вразливих місць опонента, що призводить до подальшого розширення об'єктного поля конфлікту. Зміни у стратегіях сторін виявляються також у зростанні їхньої готовності до використання насильства, формами якого можуть виступати як епізодичні незначні провокації, так і систематичне погрожування або застосування сили. Перехід “порогу насильства” сторонами конфлікту має значний психологічний вплив, провокуючи на постійне нарощування обсягів його застосування. “Спіраль насильства”, що формується таким чином, зруйнувати дуже важко.

Застосування насильства у фазі ескалації не усуває причин конфлікту і сприяє його інституціалізації. Цим терміном позначається формування сталих форм конфліктної взаємодії, фіксування сприйняття сторонами одна одної як супротивників, визначення методів боротьби та її меж, формування специфічних інституцій, до яких сторони вдаються впродовж конфлікту.

4.3. Альтернативні варіанти розвитку міжнародної кризи

У подальшому можливі альтернативні варіанти розвитку ситуації – переростання кризи у воєнний конфлікт або її де-ескалація.

Фаза ескалації конфлікту є найнебезпечнішим викликом: йдеться про розширення географічних кордонів конфлікту та зміну стратегії сторін із залученням насильницьких форм впливу. Якщо конфлікт не врегулювати в цій фазі, що вдається зробити надзвичайно рідко, він переходить у фазу інституціалізації, яку ми можемо розглядати і окремою фазою, і проміжним етапом.

Інституціалізація конфлікту характеризується збереженням його основних параметрів, тривалим, відкритим протистоянням. У цій фазі сторони існують в умовах конфлікту, за його вимогами та підпорядковують життя суспільства цілям, яких прагнуть досягти в конфлікті. Протистояння сторін стабілізується, набуває сталих рис. Змінюватися можуть окремі елементи конфлікту, проте сам він, як система відносин, залишається незмінним. Інституціалізоване протистояння може тривати і декілька днів, і кілька десятиліть або століть.

У цій стадії конфлікту використання насильства стає нормою, обмеження слабшають або і зовсім зникають. Зростають перешкоди на шляху взаємного порозуміння сторін, зменшується довіра, дедалі очевиднішими стають намагання приховати свої слабкі сторони та небажання внаслідок цього йти на компроміси, посилюється впевненість у тому, що ресурси, затрачені на продовження конфлікту, є меншими, ніж можливі втрати внаслідок неприйняттого врегулювання. Залежно від типу конфлікту така трансформація може відбуватися швид-

ко або повільно. Наприклад, для територіальних конфліктів характерним є швидка інституціалізація конфлікту, для економічних — повільніша. Крім змін у відносинах суб'єктів між собою, в цій фазі відбувається і формування реакції середовища конфлікту на його існування. Проявляється реакція потенційних союзників та зацікавлених сторін, частина з яких може втягнутися в конфлікт.

Фаза інституціалізації та стабілізації конфлікту є важливим етапом для його розвитку і подальшого врегулювання. Саме в цій стадії сторони випробовують всі наявні засоби для завершення конфлікту на свою користь, і лише якщо ті виявляються неефективними, виникає готовність до деескалації та врегулювання.

Фаза деескалації є останньою та кінцевою для будь-якого конфлікту, тобто він прямує від найбільш можливого розмаху боротьби до поступового загасання. Вона розпочинається у точці кульмінації, коли сторони конфлікту вичерпують необхідні для боротьби ресурси, боротьба не дає до очікуваних результатів, втрачається соціальна підтримка дій уряду, витрати на продовження боротьби неприпустимо зростають.

У цій фазі можливі два варіанти розвитку конфлікту. У першому випадку результатом боротьби стає знесилення однієї зі сторін, яка при цьому змушена поступатися на користь сильнішої. Тобто протиріччя розв'язується на користь сторони, яка зуміла дієво вплинути на протилежну, змусивши її до певних дій чи бездіяльності, або завдати поразки. У другому випадку знесилення конфліктуючих сторін призводить до зниження рівня протиборства, а отже, і до загасання конфлікту. Така ситуація змушує обидві сторони шукати компромісне рішення або просто зафіксувати статус-кво на певному рівні напруженості відносин.

Неостаточне розв'язання суперечності, що спричинила конфлікт або зафіксувала певний рівень напруженості у стосунках між конфліктуючими сторонами, є основою для повторної ескалації конфлікту. Власне такі конфлікти мають затяжний характер, періодично загасаючи, вони знову вибухають з новою силою.

Повне припинення конфліктів можливе лише тоді, коли суперечність, що зумовила його виникнення, у той чи інший спосіб розв'язана. Деескалація конфлікту багато в чому є протилежною за проявами до його ескалації, її передумовами виступають взаємне виснаження сторін та усвідомлення ними неможливості перемогти в конфлікті на підставі односторонніх дій. Такий раціональний висновок робить затягування конфлікту невігідним. Отже, оцінка стратегічних перспектив, порівняно із фазою інституціалізації, змінюється. Сторони конфлікту, що доходять такого висновку, перелаштовуються на досягнення двох рівнозначних цілей: зниження рівня напруги в конфлікті та забезпечення мінімального гарантованого рівня власної безпеки (у конфліктах, опосередковано пов'язаних з безпекою, — захист мінімально прийнятних результатів конфлікту).

Передумовами деескалації конфлікту можуть стати як усвідомлення сторонами безперспективності подальшого протистояння, так і зміна співвідношення сил між ними впродовж конфлікту, внаслідок чого відкриваються перспективи швидкої перемоги одного із суб'єктів. У конфлікт можуть також втрутитися інші учасники, змінивши або співвідношення сил, або процедури й шляхи розподілу об'єкта конфлікту. Іноді конфлікт вбирає в себе декілька послідовних змін фаз деескалації та ескалації, коли досягнуті домовленості порушуються, а хистка взаємна довіра руйнується внаслідок односторонніх дій. Віднайдення механізмів підтримання довгострокової стабільності та гарантування сторонам мінімального рівня захищеності їхніх інтересів — важливе завдання на стадії деескалації конфлікту.

Основною проблемою в процесі деескалації для сторін конфлікту є її сутнісні загрози: адже в ході конфлікту сторона, що послаблює власні позиції, ризикує програти, а без такого послаблення деескалації бути не може. В цьому можна пересвідчитися на прикладах уже згадуваної дилеми безпеки або в теоретико-ігровому варіанті відомої стратегічної гри — “дилема в'язня”. І в одному, і в іншому випадках стратегічна неви-

значеність не дає сторонам змоги обирати стратегії співробітництва. З цієї причини деескалація — це послідовність дуже обмежених поступок, основна мета яких продемонструвати готовність до зміни позиції.

Разом із позиціями змінюється і сприйняття сторонами самого конфлікту, що видається для них спільною проблемою. Ця проблема вимагає вирішення, а щоб її вирішити, сторонам необхідно стати партнерами. Партнерство в цьому разі означає визнання легітимності та обґрунтованості вимог одна одної та пошук спільних стратегій, спрямованих на вироблення компромісного рішення. Конфлікти, в яких об'єктне поле піддається розширенню та розподілу, проходять стадію деескалації швидше.

Успішна деескалація переводить конфлікт у стадію **врегулювання**. Врегулювання конфлікту передбачає зближення позицій сторін та зняття найгостріших протиріч у відносинах між ними. Врегулювання може бути частковим, спрямованим лише на найочевидніші прояви конфлікту. В ньому закладено потенціал внесення коректив у сприйняття сторонами об'єкта конфлікту та одна одної, внаслідок чого досягається компроміс. Останній може бути і постійним, і тимчасовим. Надійність і тривалість компромісу залежать від переговорної техніки сторін, яка впливає на розподіл цінностей, що лежать в основі конфлікту. Компроміс, який залишає у всіх сторін враження, що вони отримали достатню частину, є ідеальною метою врегулювання конфлікту. В деяких ситуаціях такого компромісу досягти надзвичайно складно, особливо в конфліктах міжнародних. Коли об'єктом є безпека, важко задовольнитися мінімумом і бути впевненим у достатності досягнутого. Звідси, досягнення компромісу і зняття гострих протиріч стосовно деяких аспектів конфлікту не гарантує, що відносини між сторонами не повернуться до латентної конфліктної фази.

Надати такі гарантії може розв'язання конфлікту — комплексне і повне усунення його причин, яке має відповідати певним вимогам.

Зняття протиріччя стосовно об'єкта конфлікту. Йдеться про “зникнення” причини конфлікту або коли втрачається

ся значимість причини. Зазвичай це відбувається внаслідок розподілу об'єкта конфлікту, причому такого розподілу, який хоча б мінімально відповідає уявленням про справедливість усіх його суб'єктів. В іншому разі причина конфлікту може зникнути лише разом із однією або кількома його сторонами. Таким чином, вичерпаність протиріччя передбачає згоду сторін із результатом конфлікту та пристосування його до своїх систем цінностей.

Здатність сторін до підтримання та самостійного налагодження нових відносин. Врегулювання конфлікту можна вважати ефективним, якщо процес не потребує постійного або тривалого зовнішнього втручання для попередження нової ескалації.

Інноваційність розв'язання конфлікту. Знайдений компроміс має забезпечувати встановлення нових відносин між сторонами, коли зникають підстави для рецидиву конфлікту. Рішення, які не виконують таких функцій, є лише тимчасовими заходами, яким під силу повернути конфлікт до латентної фази, але не попередити загострення старих протиріч. Ефективне управління конфліктами має пропонувати інноваційні рішення.

Розв'язання міжнародного конфлікту — тривалий процес, який переважно вимагає одночасного комплексного втілення сформульованих вимог. На практиці лише обмежене коло конфліктів піддається такому врегулюванню, найчастіше у тих випадках, коли попередній розвиток конфлікту вже змінив структуру відносин, значно послабивши його сторони. Але таке, “природне”, вирішення подеколи стає неприйнятним, оскільки чітко виявляє дисфункції конфлікту, його негативні, руйнівні особливості. Тому світове співтовариство, окремі держави та міжнародні організації шукають засобів ефективного втручання в перебіг конфліктів, сприяючи їх врегулюванню. Часом таке втручання стає предметом дискусій, оскільки, розв'язуючи один конфлікт, може містити небезпеку створення нового. Врегулювання міжнародних конфліктів багато в чому залишається питанням, яке вирішується шляхом “проб та помилок”.

У разі успішного розв'язання конфлікт переходить у завершальну фазу — **постконфліктного будівництва та примирен-**

ня. Як правило, ці два основні елементи і є змістом цієї фази Постконфліктне будівництво стосується насамперед розбудови інституцій та процедур, що регулюватимуть відносини сторін після завершення конфлікту. Примирення має на меті заходи відновлення довіри, зниження порога ворожості та ін. Часто формальним кроком постконфліктного будівництва виступає укладання мирної угоди. Але мирні угоди в історії міжнародних відносин у багатьох випадках забезпечували лише перемир'я, але аж ніяк не стабільний і тривалий мир. Натомість сторони припиняли боротьбу внаслідок виснаження, зберігаючи як високий рівень недовіри одна до одної, так і готовність поновити конфлікт за першої зручної нагоди. Таке розв'язання, безумовно, не можна вважати інноваційним та ефективним.

Повноцінне постконфліктне будівництво передбачає зміни структури конфлікту, які охоплюють:

- визнання сторонами взаємної відповідальності в конфлікті, включно до відповідальності за його розв'язання та форми;
- готовність сторін до подолання негативних наслідків конфлікту та виправлення здійснених помилок. Для їх встановлення необхідні спеціальні процедури, як-то: суди, трибунали, допомога посередників тощо;
- зміни в сферах, що породили конфлікт, віднайдення нових форм взаємодії та розподілу цінностей, які є предметом інтересу всіх сторін конфлікту;
- перебудову старих та за необхідності запровадження нових інституцій підтримки відносин між сторонами.

Процес примирення між сторонами конфлікту є невіддільним атрибутом його розв'язання. Якщо постконфліктне будівництво здебільшого спрямоване на відновлення політичних, економічних, соціальних інституцій, функцій і процесів, то примирення стосується вдосконалення заходів зміцнення довіри між сторонами конфлікту, а інколи – навіть встановлення такої довіри, мінімізації історичної ворожнечі чи руйнації ворожих стереотипів. Апелюючи до історичного досвіду,

примирення вимагає зміни його трактування сторонами, відмови від давніх претензій, визнання нових реалій або обставин. Актуальність думки, що конфлікт існує насамперед у свідомості його суб'єктів, безпосередньо підтверджується в процесі примирення.

Визначення фаз міжнародного конфлікту є методологічним прийомом. Для зручності сприйняття безліч фактів та подій, пов'язаних із конфліктом, групуються та систематизуються як порівняно самостійні підсистеми. Це — швидше особливості нашого сприйняття, а не атрибути самого конфлікту. Існують конфлікти, які не знають деяких фаз. Але більшість з них все-таки розвивається за традиційним алгоритмом. Послідовно переходячи фази свого розвитку, конфлікт змінюється. Трансформуються інтереси сторін, об'єкт конфлікту, реакція зовнішнього середовища. Самі суб'єкти конфлікту також можуть змінюватися. Кожна фаза конфлікту, навіть загрозна фаза ескалації, надає специфічних можливостей для спрямування його в конструктивне русло. Разом із тим кожна фаза несе в собі виклики, нейтралізувати які учасники конфлікту можуть не завжди.

Питання для самоконтролю

1. Чи завжди конфлікти спричиняють шкоду суспільству? Наведіть приклади.
2. Зробіть порівняльний аналіз конфронтаційного та компромісного конфліктів.
3. Що таке фази міжнародних конфліктів?
4. Розбийте на фази один з міжнародних конфліктів 1950 — 2000-х рр, вибраних вами довільно. Відповідь мотивуйте.

Література

1. *Боженко В. А.* Определение понятия “конфликт” // Вести РУДН: Сер. “Юрид. науки”. — 2000. — № 2. — С. 143–147.
2. *Доронина Н. И.* Международный конфликт. — М.: Международные отношения, 1981. — 181 с.

3. *Камінський А.* Вступ до міжнародних відносин: курс лекцій. — Л.: Світ, 1995. — 144 с.
4. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова; Послесл. Г. А. Арбатова. — М.: Ладомир, 1997. — 542 с.
5. *Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А.* Политическая конфликтология. — М.: Ижица, 2002. — 400 с.
6. *Козер Л.* Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой; Под общ. ред. Л. Ионина. — М., 2000.
7. *Кременюк В. А.* Об исследовании международных конфликтов // США-Канада: экономика, политика, культура. — 2001. — № 2 (374). — С. 45–59.
8. *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 271 с.
9. *Лебедева М. М.* Мировая политика. — М.: Аспект-Пресс, 2006. — 365 с.
10. *Мальський М., Мацяк М.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Кобза, 2003. — 528 с.
11. *Международные конфликты* / Под ред. В. В. Журкина и Е. М. Примакова. — М.: Международные отношения, 1972. — 240 с.
12. *Наринский М. М.* История международных отношений. 1945–1975 гг.: учеб. пособие. — М.: РОССПЭН, 2004. — 264 с.
13. *Мировая политика и международные отношения* / Под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. — СПб.: Питер, 2005. — 448 с.
14. *Политическая конфликтология: Работы российских и зарубежных авторов: Хрестоматия* / Под ред. М. Лебедевой и С. Устинкина. — М., 2002.
15. *Сотрудничество и конфликт в международных отношениях: сб. учеб. материалов* / Под ред. С. Ф. Сутырина, Н. А. Ломагина. — СПб.: Сентябрь, 2001. — 84 с.
16. *Фельдман Д. М.* Политология конфликта. — М.: Международные отношения, 1998. — 571 с.
17. *Boulding K.* Conflict and Defense. A General Theory. — New York, 1962.

ВІЙНА – КРАЙНЯ ФОРМА РОЗВ’ЯЗАННЯ МІЖНАРОДНИХ ПРОТИРІЧ

План

- 5.1. Загальна характеристика війн та їх класифікація.
- 5.2. Економічна війна у сучасному світі.
- 5.3. Врегулювання воєнних конфліктів сучасності.

5.1. Загальна характеристика війн та їх класифікація

Війну слід вивчати, як хворобу. Хоча до її використання призводять цілком об’єктивні причини — потреба правлячих кіл у швидкому вирішенні важливих суспільних проблем. Ще Клаузевіц тісно вмонтував війну в політику. А в сучасних умовах мілітаризм стає своєрідною філософією. США з 1945 р. і дотепер брали участь більш ніж у 260 локальних війнах і збройних конфліктах, а в Радянському Союзі з 1945 по 1991 р. по лінії Міністерства оборони СРСР наші співвітчизники побували у більше ніж 110 країнах. У 40 випадках вони взяли безпосередню участь у бойових діях. Першочерговою причиною усіх воєн ми можемо назвати архетип ворога. Ще в 30-ті роки ХХ ст. голова комісії з роззброєння Ліги Націй С. де Мадаряга заявив: “Народи не довіряють один одному не тому, що вони озброєні. Вони озброєні тому, що не довіряють один одному”.

Війна стала мовбито неодмінним атрибутом державного суверенітету. Тривалий час сила і могутність держави оцінювалися з огляду на їх можливості вести і вигравати війни. Це набуло такого значення, що більшість дослідників оцінювали майже всі інші показники відповідної країни, чисельність населен-

ня, географічне положення, топографію, природні ресурси, рівень економічного розвитку, політичну організацію тощо, виключно з позиції можливого успішного ведення війни.

В минулому усі спроби створення будь-яких значних геополітичних утворень були пов'язані з експансією, завоюванням, втручанням, окупацією. Все більшого значення війна стала набувати з розвитком громадянського суспільства і використовуватися для вирішення внутрідержавних проблем. Що, звичайно, мало і міжнародний резонанс. К. Райт прийшов до такого висновку, що із загальної кількості відомих 278 війн, що відбулися в період 1480–1941 рр. – 78 були громадянськими (28 %). А в період 1800–1941 рр. одна громадянська вже припадала на три міждержавні. За даними німецьких дослідників, з 1945 по 1985 р. у світі відбулося 160 збройних конфліктів, з них 151 – у країнах “третього світу”. Лише 26 днів у світі не було війн. З 1945 по 2003 р. у світі було зафіксовано понад 470 воєнних конфліктів, які забрали життя більше 30 млн чол. Астрономічна цифра – 10 трлн доларів – ось ціна людської воєнничості після Другої світової війни*. При цьому число класичних війн зменшується, а внутрідержавних збільшується.

Мілітаризація стала фірмовим знаком індустріального суспільства. Характерними ознаками мілітаризму другої половини ХХ ст. стали:

- чітко виражене політичне підґрунтя;
- використання у воєнних цілях останніх досягнень НТР, кількісне і якісне вдосконалення ядерної зброї, перетворення продуктивних сили у сили руйнування, розтрата величезних ресурсів на воєнні потреби;
- розвиток мілітаристських процесів на постійній основі, збереження масових армій і значної воєнної промисловості у мирний час, відволікання величезних людських, матеріальних і фінансових ресурсів на воєнні потреби;

* *Россия (СССР) в локальных войнах и конфликтах второй половины XX века.* – М.: Кучково поле, 2000. – С. 16.

- переміщення центру мілітаризму із Західної Європи в СРСР та США;
- орієнтація мілітаризму США на завоювання світового панування;
- поширення воєнних приготувань у не бачених до того розмірах на усю систему міжнародних відносин, розвиток воєнно-інтеграційних процесів.

Нині, не зважаючи на пом'якшення міжнародної напруги та зниження небезпеки глобального протистояння, проблема воєнних конфліктів все-таки залишається актуальною і потребує всебічного вивчення. Кожен рік у світі відбувається приблизно до 30 воєнних конфліктів і всі вони переважно внутрішні. Тим не менше, саме перше десятиліття ХХІ ст. продемонструвало нам імовірність повернення до старої схеми військового зіткнення.

З. Бжезинський розглядає кілька можливих варіантів розв'язання війн. Зважаючи на те, що світова стабільність у 2007 р. є балансом регіональних нестабільностей, воєнних приготувань і контрприготувань, можливі сценарії виникнення сучасних війн і конфліктів розглядаються у табл. 2.

Таблиця 2

Сценарії виникнення сучасних війн і конфліктів

Імовірні війни і конфлікти	Ступінь реалізованості
1	2
Повномасштабна стратегічна війна між країнами — світовими лідерами	Теоретично можлива, малоімовірна
Великі регіональні війни	Вірогідність війни незначна, тим не менше, має тенденцію поступового зростання
Воєнні конфлікти на етнічному ґрунті, що ведуть до фрагментації поліетнічних країн і утворення нових країн	Тривають

1	2
Різні форми національно-визвольних рухів проти етнонаціонального пригноблення. Придушуються державами, на території яких відбуваються	Тривають
Несподівані акти агресії проти США та інших розвинутих країн або проти сусідніх країн зі сторони слабозвинутих країн, які змогли виготовити ЗМЗ і засоби його доставки до цілі	Вірогідність зростає
Операції терористичних груп проти цілей, що викликають у них особливу ненависть	Тривають
Кібернетичні атаки проти операційних інфраструктур високорозвинених держав з метою дестабілізації і досягнення стану хаосу	Вірогідність зростає

У сучасній науці при висвітленні проблеми воєнно-політичних криз поки що немає єдиної наукової концепції виникнення, розвитку і типології воєнних конфліктів та їх визначення. Крапку над “і” не поставлять і воєнні доктрини держав. В Україні навіть фахівці з історії війн плутаються у таких визначеннях та їх тлумаченнях, як “воєнний конфлікт”, “війна”, “збройний конфлікт”, “локальна війна” та інших термінах.

Передусім мусимо зазначити, що усі ці терміни передбачають розв’язання протиріч за допомогою воєнної сили. До кінця XIX ст. в історії існувало тільки одне поняття “війна”. Проте в кінці XIX ст. і на початку XX ст. з’являється нове — “локальна війна”, яке виникло тоді, коли посилилася боротьба між різними великими державами за перерозподіл раніше поділеного світу.

Після Другої світової війни у термінології виникають нові поняття — “воєнний конфлікт”, “збройний конфлікт”, “воєнна акція” тощо. Для наукової класифікації воєнного конфлікту слід знати узагальнене визначення такого поняття, як війна. За сучасним воєнно-теоретичним розумінням війна розглядає-

ться як продовження політики держав чи коаліції держав, народів, націй, класів окремих соціальних груп за допомогою засобів збройного насильства для досягнення політичних, економічних, воєнних та інших цілей.

Воєнно-політичний зміст будь-якого воєнного конфлікту включає такі типові компоненти: воєнно-політичні та оперативно-стратегічні цілі, масштаби війни та способи її розв'язання, сили та засоби, що використовуються, форми і способи збройної боротьби, тривалість та інтенсивність воєнних дій, методи політичного врегулювання; підсумки і результати війни. Основний зміст війни — збройна боротьба, що є веденням протидіями сторонами воєнних дій різного масштабу на суші, в повітрі, на воді, під водою та в космосі; її мета — збройний розгром супротивника чи підірвання його боєздатності, завоювання його території і примушення уряду ворожої держави до укладання миру. Однак останні воєнні конфлікти, що вели США, їх союзники і сателіти в Перській затоці (1991 р.), Югославії (1999 р.), Афганістані (з 2001 р.) та Іраку (з 2003 р.) показали, що це були війни нових технологій, безконтактні, які називають війнами шостого покоління. У них головна роль належала високоточній зброї (ВТЗ), засобам інформаційного забезпечення в реальному масштабі часу. Управління воєнними діями в єдиному масштабі часу стало можливим навіть з Пентагону. Їх ціль стала вже іншою — знищення економіки, систем управління, воєнних об'єктів і об'єктів життєдіяльності держави, капітуляція та повалення неугідних політичних режимів. Поряд зі збройною боротьбою, у воєнних конфліктах можуть застосовуватися економічні, дипломатичні, ідеологічні, інформаційно-психологічні та інші форми боротьби. Воєнні конфлікти можна класифікувати: за масштабом (світові, регіональні, локальні); за тривалістю (швидкоплинні або затяжні); за засобами враження (із застосуванням ядерної або звичайної зброї); за напругою (високої, середньої, низької інтенсивності воєнних дій); за кількістю держав, що беруть участь у воєнних діях (коаліційні, одна держава проти іншої). Відповідні типи війн можуть бути визначені таким чином:

Світова війна — війна великих коаліцій, блоків, союзів держав, в яку прямо чи непрямо втягуються провідні країни світу і яка розповсюджується на всю чи більшу частину континентів, акваторій, океанів і морів, повітряний і космічний простір. Війна ведеться з рішучими цілями, відрізняється глобальним розмахом і жорстокістю форм воєнних дій, супроводжується великими руйнуваннями, багаточисельними втратами збройних сил та мирного населення.

Регіональна війна — війна за участю двох чи кількох держав, що ведеться в межах одного регіону і зачіпає інтереси переважно країн, які розташовані в цьому регіоні. Вона може стати результатом ескалації локальної війни або збройного конфлікту.

Локальна війна — це війна за участю двох чи кількох держав, що ведеться в окремому районі з обмеженими цілями. Вона може стати результатом ескалації збройного конфлікту.

Збройний конфлікт — розв'язання протиріч із застосуванням збройної боротьби, який не переходить у війну (відсутній акт оголошення війни).

Міжнародний конфлікт — розв'язання протиріч, в якому беруть участь дві чи декілька держав.

Внутрішній конфлікт — розв'язання протиріч, де протиборотство відбувається в межах однієї держави.

Прикордонний конфлікт — протиборотство у формі воєнної сутічки на кордоні.

Збройний інцидент — короточасні бойові дії, що ведуться чи навмисне, чи організовано як привід для розв'язання війни.

Воєнна акція — обмежені щодо цілей, масштабу і часу односторонні чи коаліційні бойові дії превентивного чи відволікаючого характеру. Загальною спільною рисою для війни і збройного конфлікту є розв'язання протиріч, що виникають, за допомогою воєнної сили. Відмінність між ними полягає в тому, що при веденні війни можуть застосовуватися всі форми боротьби, і вона вимагає використання воєнно-економічного потенціалу держави. Збройний конфлікт обмежений тільки веденням бойових дій, у яких звичайно задіяна незначна частина збройних сил та економіки держави.

Громадянська війна. Цьому поняттю важко дати визначення. В цілому такий вид збройного насильства може розглядатися як одна з форм внутрішнього збройного конфлікту. При цьому воєнні дії можуть бути обмеженого характеру (Ірландія, Алжир, Китай). В інших випадках вони можуть визначати все суспільно-політичне життя держави протягом тривалого історичного відрізка (Судан, Чад, Ліван, Ангола). Джерелами громадянської війни, як правило, є дії соціально організованого класу чи угруповання. В ході війни прийняті раніше законодавчі акти втрачають свою юридичну силу, хоча б для однієї із сторін. Часто, вже на ранніх етапах громадянської війни, відбувається її інтернаціоналізація, що само по собі створює передумови для виникнення міждержавних збройних конфліктів та локальних війн.

Війна може проходити всередині держави і бути однією з форм застосування збройного насильства, вона спрямована на дестабілізацію внутрішньої ситуації, повалення конституційного ладу, проти мафіозних і бандитських формувань. В основу класифікації сучасних війн і збройних конфліктів можуть бути покладені і кількісні показники: розмах і тривалість воєнних (бойових) дій; площа території, на якій розгортається конфлікт; кількість втягнених у війну держав, залучених військ (сил) тощо.

Деякі вчені пропонують розширити типологічні рамки воєнного конфлікту і внести в них війни на захист порушених громадянських прав. Класифікуючи війни за характером політичних цілей, вони пропонують доповнити їх таким рівнем, як ступінь підтримки світових співтовариств — безумовна, часткова, несхвалення, застосування міжнародних санкцій.

Рівень класифікації збройних конфліктів за якісним змістом можна доповнити і такими ознаками:

- за характером участі у конфлікті: пряме й посереднє;
- за якістю протидіючих військ (сил): регулярні, іррегулярні чи змішані сили, бандформування, антидержавні терористичні групи.

Що стосується класифікації конфліктів за кількісним змістом, то його подають так:

- за розташуванням району конфлікту: всередині держави, прикордонний, віддалений від держави;
- за способом розв'язання: раптовий напад, ескалація агресії;
- за характером театру воєнних дій: континентальний, океанський, морський, повітряний, космічний;
- за кількістю залучених військ: від обмеженого військового контингенту до оперативного-стратегічного угруповання військ (сил) з обох сторін;
- за формами і способами воєнних дій: операції, бойові дії (класичні), партизанські, нетрадиційні, незавершені, широкомасштабні, блокадні, позиційні, маневрені, операції сил спеціального призначення, контртерористичні та антитерористичні операції;
- за тривалістю воєнних (бойових) дій: швидкоплинні, затяжні (тут і війна на виснаження);
- за кількістю втягнутих у війну держав: коаліційні, коаліція проти однієї держави, держава проти держави.

Нині війни — це складний конгломерат різних напорувань політичних, економічних та соціальних протиріч. Але коли дійти до змісту причинної “тріади”, то соціально-економічні передумови все-таки треба визначити основними. Тут і етноконфесійні спори, сепаратизм і автономізм, територіальні негаразди, різьча диференціяція в рівнях розвитку центру і провінції, національний менталітет того чи іншого етносу, елементарна боротьба за владу, що ґрунтується, як правило, на політико-ідеологічних постулатах різних партій і організацій — від будівництва загальної ісламської держави чи поширення демократії до створення “вогнища” для відокремлення народу тощо.

В основі виникнення усіх воєнних конфліктів лежить ряд довгочасних причин. У СРСР, наприклад, вважали, що винуватцем усіх воєнних конфліктів був імперіалізм та створена ним система. Однією з найбільш розповсюджених причин було суперництво (геополітичне, геостратегічне, геоетомічне та ін.) держав на міжнародній арені. Деякі воєнні конфлікти були викликані претензіями окремих держав на роль регіональних “центрів сили”.

Не можна уявити війну без належного ідеологічного забезпечення, характерною ознакою якого є експлуатація поняття батьківщини. Маємо випадки відторгнення територій, що є батьківщиною кількох народів, розпад єдиної батьківщини, що може обумовити збройне зіткнення між “малими” батьківщинами (розпад СРСР).

Особливим видом воєнно-політичних криз цього ряду можна назвати воєнні конфлікти між державно сформованими частинами однієї і тієї, поділеної за політико-ідеологічними, регіональними і соціально-економічними принципами, нації, яку ми можемо назвати — “проблема двох держав”. Ці воєнні конфлікти відрізняє гострий та безкомпромісний характер ведення бойових дій. Класичним прикладом таких воєнних конфліктів є Корея (1950–1953 рр.), В’єтнам (1964–1973 рр.), Ємен (1963–1967 рр.). Не завжди ситуація закінчується збройним зіткненням. Скажімо, у Європі (проблема двох Німеччин) — війни вдалось уникнути, хоча мир балансував на грані.

Багато воєнно-політичних криз, воєнних конфліктів виникало через спробу великих держав утримати в сфері свого впливу країни, з якими до виникнення кризових відношень підтримувалися різного виду міждержавні зв’язки (Лаос, 1960–1970 рр.; Конго, 1960–1968 рр.; Угорщина, 1956 р. і т.д.).

Однією з глибинних причин воєнних конфліктів після 1945 р. було прагнення національно-етнічних спільностей до самовизначення. Однак не у всіх випадках фактор національно-визвольної боротьби (чи націоналістичних рухів) був самодостатнім для виникнення воєнно-політичних криз. У відносно високорозвинутих країнах зі стійкими традиціями демократичного правління міжнаціональна боротьба звичайно набирала форми стриманих за розміром етнолінгвістичних та етнокультурних рухів, не приводячи до серйозних внутрішніх потрясінь і, тим більше, — до воєнно-політичного втручання з боку інших держав (Канада, Ірландія, Іспанія, Франція).

В цьому плані варто відзначити позитивний момент війни. Адже “провина” колоніальних народів полягала у їх відсталості і законсервованості. Колонізатори ж розбудили свідомість завойованих народів і сприяли створенню середовища опору.

Втім національна незалежність не завжди досягається війною. Скажімо, США до громадянського суспільства пройшли через війну за незалежність та громадянську війну. А Канада має все те саме без війни. Могутнє зростання національно-визвольного руху в колоніях стало можливим після різкого послаблення колоніальних держав у ході і після закінчення Другої світової війни. В свою чергу, системна криза, викликана розпадом світової системи соціалізму та послаблення СРСР, спричинила виникнення великої кількості націоналістичних (етноконфесійних) рухів на постсоціалістичному та пострадянському просторі. У СРСР взагалі проблеми, пов'язані з націоналізмом та поєднані з ним політичні, територіальні, релігійні та інші конфлікти були табу для дослідників. Тому вітчизняна політична наука (думка) серйозно відстала від Заходу у цій сфері. Навіть багато вчених старшого покоління через ідеологічний стереотип пов'язують націоналізм і зараз із поняттям, ледь не тотожним расизму чи фашизму. Між тим це зовсім не так. Націоналізм по суті своїй є вираженням політичними методами прихильності до власної нації. Інша річ, що ця прихильність може обрости потім агресивними намірами, планами та супроводжуватися насильницькими діями, етнічними чистками. Термін “етнічні чистки” почали використовувати на початку 90-х років ХХ ст. у зв'язку з розпадом Югославії та початком етноконфесійного конфлікту в Боснії та Герцеговині, а далі було Косово та Метохія та інші. Генеральна Асамблея ООН визнала етнічну чистку однією з форм геноциду, виповнивши її таким змістом: “етнічна чистка — це цілеспрямована політика, розроблена однією етнічною чи релігійною групою для випровадження населення іншої етнічної чи релігійної групи з визначених географічних районів насильницькими та методами, які призводять до терору. Вона здійснюється під прикриттям псевдонаціоналізму, історичних образ та могутнього двигуна — почуття помсти, з метою окупації території та випровадження з неї тієї групи чи груп, щодо яких здійснюється ця дія. Етнічна чистка ведеться з використанням вбивств, катувань, свавільних арештів та затримань, позасудо-

вих страт, згвалтувань та сексуальних посягань, — насильницького вигнання, переміщень та депортації цивільного населення, цілеспрямованих воєнних нападів чи загроз, нападів на населення і райони, безглузлого знищення власності”.

Ряд збройних конфліктів відбувся і на основі іредентизму (відокремлення певної території від однієї держави з метою її приєднання до іншої). Іредентизм — переважно, націоналістичний рух, який був порівняно малочисельним, тим не менш його гасла таїли в собі могутній вибуховий потенціал. Як відомо, з кінця ХХ ст. іредентизм наочно проявився в ряді країн Центральної Африки, в колишній Югославії та окремих регіонах пострадянського простору.

Особливим типом збройних конфліктів є конфлікти, викликані міждержавними територіальними суперечками. Вони виникають, як правило, в тих випадках, коли спірні території мають воєнно-стратегічне чи особливе економічне значення для обох держав.

Часто до конфліктних ситуацій призводять спроби перегляду прикордонних міждержавних договорів, а також відмова держав (переважно молодих) визнати колишні адміністративні кордони, що були визначені для них у рамках колоніальних імперій чи колись єдиних багатонаціональних федерацій (Іран, Ірак, Індія, колишні Югославія та СРСР, Перу, Еквадор та ін.).

Всі розглянуті причини обумовлюють глибинні фактори виникнення воєнних конфліктів. Проте важливо знати й інше: що є безпосереднім приводом, ситуативною причиною виникнення тієї чи іншої воєнної конфронтації. Безпосередні причини виникнення воєнних конфліктів у широкому плані можуть бути визначені як специфічні події, зміни та дії, що мають провокаційний характер та сприймаються іншими державами загрозою їх життєво важливим інтересам. Вони можуть бути класифіковані за окремими видами. Найважливіший з них — політичні акти, що зазвичай передбачають протести, погрози, звинувачування, ультимативні вимоги тощо.

Зовнішня політика періоду війни проявляється у тісніших взаємовідносинах з союзними і нейтральними країнами. Всі

сили держави і її союзників сконцентровані на одній меті — перемогти. По ходу війни йде процес збільшення її активних і пасивних учасників.

Причина війни не визначає строків її практичного втілення. Тут вступають у дію інші фактори: готовність збройних сил, стан противника, революційне нетерпіння, бажання завоювати світ тощо. Немає прямого зв'язку між причиною і часом.

Джерело війни не передбачає двох наслідків: не визначає способу, форми, змісту свого задоволення і не обумовлює строків виконання, часової тяглості.

Скажімо, холодна війна, створивши своєрідну патову ситуацію, забезпечила стабільність (хоча і конфронтаційну) і передбачуваність імовірних дій сторін. На відміну від системи “концерту держав” ХІХ–ХХ ст., де кожна із сторін намагалася відвести загрозу від себе і спрямувати її на когось з інших учасників “концерту”, двополюсна система забезпечувала як очевидність того, звідки йде загроза, так і невідворотність реакції зі сторони потенційної жертви агресії. Ця обставина забезпечувала досить високу ефективність стримування. Для цього періоду придатна формула, ще у 1947 р. сформульована Р. Ароном: “ні миру ні війни”: “Мир — неможливий, війна — неймовірна”.

Сьогодні правила змінились. А із руйнуванням старих традицій міжнародних відносин, вони подекуди знецінились. Хоча видимих причин для війни нібито немає, людство завжди воює, де є така можливість. Основним стримуючим чи провокуючим фактором залишається наявність необхідних для війни ресурсів.

Ще одним фактором є обмеженість ядерної зброї. Це глобальний фактор стримування, який, однак, є малоефективним у локальних конфліктах.

Не є панацеєю і демократія. До прикладу, США в період правління адміністрація Р. Рейгана здійснили 4 відкритих та 117 таємних втручань у внутрішні справи інших країн в ім'я демократії. Ще більш грубо і цинічно поводяться США у постбіполярний період. Глобальна воєнна сфера початку ХХІ ст. з її високою динамікою силових приготувань і контрприготу-

вань сформувала як в індивідуальній, так і груповій свідомості установку на війну.

Узагальнення та вивчення досвіду воєнних конфліктів, їх класифікації, визначення дає змогу обґрунтовано аналізувати причинно-наслідкові зв'язки умов виникнення кризових ситуацій, способів розв'язання війн і збройних конфліктів, особливості ведення бойових дій і тенденцій їх розвитку. В свою чергу, подібне вивчення допомагає здобувати уроки, робити відповідні висновки, розробляти рекомендації проти насильства в майбутньому. Коли все-таки конфлікт станеться, то знання досвіду минулих війн сприятиме, щоб краще підготуватися до бойових дій, вміло їх вести та переможно завершувати. Втім, у сучасних умовах відбулась істотна трансформація самого поняття війни. І нині ми вже не зводимо її до класичного, техногенно-силового варіанта.

Сучасні автори виділяють сім видів війн, ефективність яких є різною:

- класична, техногенно-силова;
- економічна;
- неоголошений геноцид, цей вид війни має на меті цілеспрямоване руйнування генофонду супротивника шляхом поширення алкоголізму, наркоманії, генних харчових добавок. Перевагою такого виду війни є їх дешевизна та, на відміну від класичних, — перспектива прибутків;
- організаційна війна. В її ході здійснюється імплантація в національне тіло супротивника чужорідних організаційних форм: від невластивих структур органів влади, фондів до накопителів нелегальних мігрантів. Найнебезпечнішим є нав'язування “універсальних” засобів управління суспільством;
- інформаційна війна, складовою частиною якої є так зване хронологічне протиборство, під час якого здійснюється вигідна інтерпретація не поточних, а масштабних історичних подій і цивілізаційних процесів, комбінування фактів, що дає надзвичайні можливості формування суспільної свідомості цілих народів у вигідному руслі.

Окремі дослідники виділяють також духовну війну як фундаментальний, вищий за рівнем ефективності різновид інформаційних війн. Їх ефективність полягає в цілеспрямованому нав'язуванні чужорідних життєвих цінностей, викривлення уявлень про добро і зло тощо.

5.2. Економічна війна у сучасному світі

Та попри все, найефективнішою, оскільки є дієвою і безпечною, на сьогоднішній день залишається економічна війна. Її ще називають зброєю другого рівня ефективності. В арсеналі цієї війни є: санкції, нееквівалентний обмін товарами і послугами, валютна експансія, енергетична блокада тощо. Нині економічна війна є різновидом сучасної політичної практики з позиції тиску провідних іноземних держав на своїх міжнародних опонентів. Вона також є складовою частиною майже всіх великомасштабних таємних операцій часів холодної війни, що проводилися США та їх союзниками з НАТО впродовж останніх 50 років щодо СРСР та його союзників із “соціалістичного табору” — держав Центральної та Східної Європи. Її метою є створення умов хаосу в суспільстві держави, проти якої проводиться таємна операція із застосуванням методів “економічної війни”.

Зазвичай методи “економічної війни” мають успіх щодо держав, економіка яких перебуває в передкризовому або кризовому стані, вразлива до зовнішнього негативного впливу внаслідок загострення внутрішніх протиріч, а міжнародні зв'язки мають характер економічної залежності. Знайти слабкі місця — не дуже складне завдання. Цілком зрозуміло, що провідні держави Заходу не прагнуть втягнути всі залежні від них держави до економічного хаосу. Це робиться вибірково. Здійснення державного заколоту планується в тих державах, де необхідно поставити при владі слухняні уряди, щоб досягти таким чином геополітичних, гео економічних або військово-стратегічних цілей. Коли ж уряд залежної держави приймає всі вимоги, скажімо, Міжнародного валютного фонду, незважаючи на їх дискри-

мінаційний характер, він не лише не стає жертвою “економічної війни”, а й, навпаки, подається як зразок державам з ненормальною, на думку США, економікою, де існують проблеми з підвищенням і виплатою заробітної платні, “непотрібними” державними витратами, підтримкою “збиткових” національних підприємств та національна валюта яких не співвідноситься “реально” з долларом тощо.

Економічна війна застосовується проти тих держав, які необхідно “провчити”, продемонструвавши суспільній думці цих держав, а також і міжнародній спільноті взагалі, що шлях, обраний правлячою елітою, веде до зубожіння населення. Така “демонстрація” може викликати настрої песимізму і безвиході у населення, які, будучи підкріплені відповідними політичними діями місцевої опозиції та міжнародними колами, здатні загальмувати процес об’єднання прогресивних, демократичних сил, що прагнуть до незалежної від іноземного втручання внутрішньої і зовнішньої політики держави. Створення хаосу в її економіці може призвести до ситуації, що сприятиме зміні політичного курсу правлячої еліти або навіть до державного перевороту в цій державі. У ньому разі багато із засобів, що використовуються в економічній війні, служать виправданням політичних цілей заволодіння, здійсненого в інтересах США та держав Заходу, а також акцій моральної, політичної і економічної зовнішньої підтримки внутрішньої опозиції. Навіть, як це було в Югославії навколо міжнаціонального конфлікту в Косово та Метохії, виправданням застосування збройних сил для завдання ракетно-бомбових ударів та проведення інших військових операцій НАТО щодо незручного уряду іноземної держави об’єкта.

Методи економічної війни вперше були висвітлені в доповіді колишнього керівника Управління таємних операцій ЦРУ Річарда Біссела, який зазначав, що “економічні операції” в роки холодної війни ставилися на сьоме місце прихованих дій таких, як:

- політичні поради та рекомендації;
- персональні грошові субсидії;

- економічна допомога і технічне сприяння дружнім політичним партіям та рухам;
- підтримка приватних організацій;
- таємна пропаганда;
- індивідуальне приватне навчання та обмін людьми;
- економічні операції;
- політичні або напіввоєнні операції.

Якщо простежити характер подій у Радянському Союзі, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Югославії та в державах, що утворилися на терені колишнього Радянського Союзу, можна знайти багато схожого і констатувати: щодо них проводився і продовжує здійснюватися повний набір зазначених заходів таємних операцій, основною складовою яких є приховані економічні операції. В арсеналі таких заходів:

- операції, спрямовані на підрив найважливіших галузей національної економіки (метою саботажу може бути також вивід із ладу машинного обладнання, техніки, транспортних засобів; для цього також використовується спрямована пропаганда, скорочення ввозу необхідних державі сировини чи готової продукції; достатньо однієї чи двох добре спланованих операцій, щоб завдати невіправну шкоду економічним ресурсам держави — об'єкту економічної війни);
- провокування інфляційних процесів в економіці ворожої держави. Інфляція — це руйнівна зброя у сфері економіки. Вона призводить до напруженості всіх економічних сил, що стають неконтрольованими: промисловці та бізнесмени, намагаючись врятуватися від інфляції, різко підвищують ціни; спекулянти, використовуючи труднощі, прагнуть нажитися шляхом купівлі-продажу валюти; ті верстви населення, у яких немає постійного доходу, впадають у відчай від невпевненості у майбутньому і змушені вести боротьбу за захист свого життєвого рівня. Відомо, що звичайно неконтрольований випуск грошей також є засобом, до якого вдається сама держава, щоб хоч як-небудь “підштовхнути” економіку, що заплу-

талася у боргах. Проте можна в такій ситуації діяти інакше: постачати на місцевий ринок фальшиві гроші з метою провокування неконтрольованої інфляції. Випадки таких дій ЦРУ США спостерігалися, зокрема, у Чилі у 1964 р.

Як показав той же чилійський досвід, ЦРУ завжди, коли це було необхідно, застосовувало підкуп і корупцію, про що свідчать відомі страйки власників вантажних автомобілів у Чилі в жовтні 1972 р. та у серпні 1973 р. Забезпечення власників вантажівок доларами через агентів ЦРУ викликало різке падіння вартості валюти на чорному ринку.

У будь-якому випадку завданням державних органів (передусім спецслужб) країн, що вдаються до методів економічної війни полягає в тому, щоб приховати джерело надходження валюти. Ілюстрацією сказаного може бути операція ЦРУ щодо південнов'єтнамських піастрів. Агенти ЦРУ витратили мільйони доларів на їх придбання на чорних валютних ринках у Гонконгу та Сайгоні, причому в той час, коли американська адміністрація і маріонетковий уряд Сайгону "офіційно" заборонили діяльність валютних чорних ринків. Операції щодо організації інфляції проходять успішно тоді, коли до них вдається залучити керівників фінансових відомств тієї чи іншої держави.

Ще один із методів підриву економіки держави — приховування товарів і чорний ринок. Приклади Чилі (1972–1973 рр.), Аргентини (1974 р.) тощо свідчать про спрямовані дії на провокування нестачі на внутрішніх ринках товарів першої необхідності з метою викликати заворушення і паніку серед населення. Матеріали свідчать, що зникненню товарів, як правило, передували чутки про можливу нестачу на ринку тих чи інших товарів, підбурюючі заклики до населення виступити проти уряду держави та його політики. Інколи це провокувало пограбування натовпом супермаркетів, знищення складських приміщень тощо. У такій ситуації, наприклад в Аргентині, починав ефективно діяти чорний ринок. Хоча і це не все. Швидкими темпами почала розвиватися контрабандна торгівля у прикордонні з Болівією, Бразилією і Парагваєм. У зв'язку

з цим незаконна торгівля створила умови для концентрації в руках невеликої кількості впливових осіб, які користувалися підтримкою в держапараті і мали широкі можливості для нейтралізації будь-якої спроби державних структур, спрямованої на припинення контрабанди.

Якщо ці припущення мають ґрунт під собою, то слід визнати, що дії чорного ринку спрямовуються представниками спецслужб впливових іноземних держав. У цих умовах, безперечно, неможливо встановити контроль над чорним ринком і стримати зростання дорожнечі, що підштовхує інфляцію. Для цього необхідно було б ввести постійний дійовий контроль за спекулянтами, посередниками, покупцями і перекупниками товарів, за складами, а також за тими, хто приховує товари першої необхідності. Проте, якщо дивитися глибше, то контроль необхідно встановити насамперед над так званими провідними підприємствами різних галузей економіки.

Ще одним негативним аспектом інфляції в державах, де національна валюта знецінена, є те, що іноземні монополії легко можуть скуповувати за низькими цінами не лише національні підприємства, а й робочу силу. Такі факти нині мають місце в Україні. Акції економічної війни супроводжуються також спрямованим пропагандистським тиском на суспільну думку через засоби масової інформації.

5.3. Врегулювання воєнних конфліктів сучасності

Серед усіх типів міжнародних конфліктів найнебезпечніші воєнні (або збройні), оскільки через них світове суспільство зазнало величезних людських втрат, руйнувань та матеріальних збитків. Особлива небезпека таких конфліктів пов'язана також із тим, що у фазах ескалації та початкової деескалації їх надзвичайно важко зупинити. Людські та матеріальні втрати, завдані збройними силами супротивника, визначають жорсткість, безкомпромісність та нееластичність позицій конфліктуючих сторін. Характер воєнних конфліктів, а отже і можливості їх мирного розв'язання прямо пов'язані зі специфікою міжнародної системи, в якій вони відбуваються.

У мультиполярній системі воєнні конфлікти, спалахуючи на локальному рівні, здатні переростати у регіональні та глобальні. В умовах політичного маневрування наддержав, пов'язаного з віднайденням найвигідніших умов та позицій для боротьби між собою (як і коаліціями, ними очолюваними) можливість будь-якого мирного врегулювання є мінімальною.

У біполярній системі збройні конфлікти переважно відбуваються на локальному рівні, хоча також можуть мати затяжний характер. Тлом воєнних конфліктів виступає загальносистемна конфронтація між двома наддержавами, кожна з яких прямо чи опосередковано підтримує одного супротивника. Тобто політика і дії наддержав стають “каталізатором” конфлікту, служать його ескалації та затягуванню. Приблизно за таким сценарієм відбувалися конфлікти у Кореї, В'єтнамі, Афганістані та у багатьох інших країнах. Імовірність невоєнного розв'язання конфлікту в такому разі вкрай утруднена, позаяк вона можлива лише при досягненні компромісу між двома наддержавами та їх спільного впливу на конфліктуючі сторони.

У монополярній системі можливість воєнних конфліктів значно менша, ніж у інших типах систем. Однак підвищується ризик переростання внутрішніх конфліктів, пов'язаних з дезінтеграцією і розпадом держав (наприклад, конфлікт у колишній Югославії), у міжнародні. Істотні збройні конфлікти (як показує досвід війни в Іраку) можливі також під час становлення системи, коли глобальна наддержава прагне запровадити вигідний їй міжнародний порядок, а ті чи інші держави чинять опір такій політиці.

Водночас з'являється шанс на мирне розв'язання міжнародних суперечностей, чому значною мірою сприяє політика глобальних та регіональних наддержав, міжнародних організацій тощо.

Наддержави, як і будь-які інші сторони, зацікавлені у мирному розв'язанні воєнних конфліктів за умови:

- конфлікт загрожує їх власній безпеці, тобто може перекинутись на їх територію або спричинити потоки біжен-

ців із районів, охоплених конфліктом, до них (як, наприклад, діяли США у випадку центральноамериканського конфлікту);

- участь у мирному розв'язанні конфлікту дає змогу зберегти або встановити вплив у певному регіоні (участь Росії у конфліктах у Закавказзі та Середній Азії, активні дії США у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту згідно з планом “Дорожня карта”);
- розв'язання конфлікту дає значні економічні та політичні вигоди (участь США, Російської Федерації, Франції та Федеративної Республіки Німеччини у югославському конфлікті);
- припинення конфлікту так чи інакше забезпечує стратегічно важливі інтереси наддержав (конфлікт у Перській затоці у 1991 р.).

Важливим фактором мирного розв'язання воєнних конфліктів є активні дії міжнародних організацій, які у мульти- чи біполярних системах з огляду на їх конфронтативність не могли бути ефективними механізмами врегулювання міжнародних конфліктів. Власне, після краху біполярної системи (на початку 90-х років ХХ ст.) ООН, НАТО, ОБСЄ та ціла низка інших міжнародних організацій розпочали активні дії щодо “погашення” конфліктів з різною мірою успіху. Якщо у Перській затоці чи на Балканах вони, хоча й брутально, загалом досягли поставленої мети, то, наприклад, миротворча операція у Сомалі завершилася повним крахом. Такі результати були до певної міри пов'язані з особливостями тих фаз, у яких перебували ці воєнні конфлікти.

Важливо застерегти, що найсприятливішими для врегулювання є фази загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою — фаза ескалації.

У фазі загострення стосунків між потенційними конфліктуючими сторонами можливість врегулювання визначається тим, що вони не встигли задіяти збройні сили та завдати один одному жодної шкоди. Незважаючи на те що зацікавле-

ність сторін у мирному розв'язанні зменшується, у міру того як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають змогу не допустити до спалаху воєнного конфлікту. Серед них передусім слід виокремити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Міжнародне посередництво у конфлікті полягає в тому, що третя сторона (держава чи міжнародна організація) вступає у взаємовідносини між потенційними супротивниками, ворогуючими сторонами, втягуючи їх у переговорний процес. Тобто такий посередник передає інформацію про позицію та пропозиції сторін. Слід окремо наголосити на активному посередництві, коли третя сторона переговорного процесу є джерелом ініціатив та пропозицій, спрямованих на відновлення компромісу між ворогуючими сторонами.

Превентивна дипломатія є конкретизацією міжнародного посередництва, оскільки передбачає конкретні дії відповідальних за здійснення зовнішньої політики органів та інституцій, пов'язані із запобіганням міжнародним суперечкам, пом'якшенням відносин між можливими супротивниками та недопущенням до спалаху воєнного конфлікту. Зрозуміло, що превентивна дипломатія має випереджувальний характер і тим ефективніша, чим слабша гострота відносин між потенційними конфліктуючими сторонами.

Превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту. Ефективність таких дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

1. У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

2. У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що:

- обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів, відчують потребу у припиненні бойових дій;

- принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

У будь-якій ситуації активне міжнародне посередництво може бути ефективним, особливо за допомогою спеціальних місій. Спеціальні місії мають на меті попереднє зближення позицій (хоча б досягнення принципової згоди на участь у переговорах) та підготовку до припинення воєнних дій і укладення мирного договору як на двосторонній основі, так і шляхом проведення міжнародних мирних конференцій.

В описаних ситуаціях як спонукальний засіб широко використовують силовий тиск, тобто економічну і політичну ізоляцію, погрозу застосувати збройну силу проти тієї сторони конфлікту, яка принципово відмовляється від припинення бойових дій тощо.

3. У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту малоімовірне, через те що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні.

Врегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіянні і силових, і несилових засобів. На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитися на мирне розв'язання.

На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення дій.

Досвід цілої низки воєнних конфліктів 80–90-х років ХХ ст., показав величезну складність процесу мирного врегулювання. Доволі часто конфлікти спалахували повторно, зачіпали сусідні країни (конфлікт у колишній Югославії), ставали хронічними. Незважаючи на численні спроби (наприклад, створення та діяльність ОБСЄ), досі не відпрацьовані надійні механізми запобігання та врегулювання воєнних конфліктів.

Попри всі зміни, що відбуваються в світі, не можна недооцінювати ролі міжнародних організацій у врегулюванні війн. Як не парадоксально, але для запобігання і припинення війни вони також використовують... війну.

Міжнародні миротворчі операції як форма діяльності Організації Об'єднаних Націй щодо вирішення конфліктів почали застосовуватися ще з 1945 р. Відтоді їх зміст, правила проведення і навіть самі підходи до врегулювання військово-політичних конфліктів шляхом застосування таких операцій постійно зазнавали (і зазнають) змін. Але на фоні проведення численних миротворчих операцій окремих держав, коаліцій, блоків, регіональних організацій, політологи, військові фахівці та фахівці з безпеки дискутують, до якого типу дій належать такі операції, як їх класифікувати.

Проблема ускладнюється й тим, що в наукових і політичних колах не сформульовано єдиного визначення міжнародних миротворчих операцій (як, наприклад, визначення “війна”, “агресія”). На практиці та в політологічній літературі вживається багато термінів, схожих за значенням, як-от: “операції з підтримання миру”, “гуманітарні операції”, “операції з мирного врегулювання”, “гуманітарні інтервенції”, “місії допомоги (спостереження)” тощо. Сутнісне значення міжнародних миротворчих операцій вимагає детального розгляду у зв'язку з тим значенням, якого надають цьому явищу у міжнародній політиці.

Перш за все, говорячи про міжнародні миротворчі операції як про політичний інструмент врегулювання військово-політичного конфлікту, слід звернути увагу на понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого доцільно визначити місце цих операцій серед деяких інших дій або заходів міжнародної миротворчої діяльності.

Визначення міжнародної миротворчої операції дається, зокрема, в українському законодавстві. У Законі України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” міститься таке формулювання:

“Міжнародні миротворчі операції, міжнародні дії або заходи, які здійснюються за рішеннями Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту ООН, ОБСЄ, інших регіональних організа-

цій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, що створюються за згодою Ради Безпеки ООН, які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН з метою:

- запобігання виникненню міждержавних або внутрішньо-державних конфліктів;
- врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН, що може включати, зокрема, спостереження і контроль за додержанням угод про припинення вогню та інших ворожих дій, роз'єднання сторін і розформування їх підрозділів, виконання інженерних та інших робіт;
- надання гуманітарної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждержавних або внутрішніх конфліктів;
- виконання поліцейських функцій із забезпечення безпеки і додержання прав людини;
- подання допомоги у подоланні наслідків конфліктів;
- усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії”.

Найважливішим питанням у визначенні терміна “міжнародні миротворчі операції” є розгляд місця цих операцій у сучасній системі політичних відносин. Слід зазначити, що міжнародні миротворчі операції, безумовно, є втручанням у військово-політичний конфлікт з політичною метою. Тобто, у військово-політичному конфлікті контингент, що проводить миротворчу операцію від імені міжнародної спільноти, виступає в ролі окремої сторони військового конфлікту з метою, обумовленою вимогами цієї спільноти щодо припинення бойових дій та врегулювання самого конфлікту.

Оскільки, за висновками досліджень, проведених у Національному інституті стратегічних досліджень (НІСД) колективом вчених на чолі з професором Г. Перепелицею, військово-політичний конфлікт є “формою соціальної взаємо-

дії, що полягає у боротьбі протилежностей” і “основною системоутворюючою ознакою” його є влада, то міжнародна миротворча операція, є, по суті, прямим втручанням (направлення в район військового конфлікту окремих підрозділів, сил чи інших формувань) з боку міжнародної спільноти в політичний процес перерозподілу влади в районі конфлікту.

Виходячи з двох сутнісних властивостей влади, виявлених в дослідженні НІСД, міжнародна миротворча операція — це не що інше, як нав’язування волі міжнародної спільноти сторонам військово-політичного конфлікту або підпорядкування цій волі за допомогою силового примушення.

Однак під час проведення миротворчої операції примус не має форми війни зі сторонами військового конфлікту (хоча не виключає примушення до миру), а, перш за все, має попереджувальний і обмежувальний характер, створюючи сприятливі умови для недопущення насилля з метою створення сприятливих умов для ненасильницьких способів досягнення стану миру. Отже, міжнародна миротворча операція покликана обмежити прагнення окремих сторін до влади і тим самим замінити його розподілом влади на окремих територіях (або іншими формами її розподілу) залежно від цілей міжнародної спільноти.

Слід зазначити, що цілі міжнародної спільноти формуються протягом тривалого часу — вже тоді, коли військово-політичний конфлікт розпочався.

Для врегулювання військово-політичного конфлікту міжнародна миротворча операція не завжди може проводитися. Формальною умовою її проведення має бути відповідне політичне рішення міжнародної спільноти (Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, інших регіональних організацій). Інколи необхідна також згода сторін військового конфлікту і визнання всіма його сторонами права міжнародної спільноти на проведення такої операції.

Отже, стан взаємовідносин сторін повинен свідчити або про тривалу неспроможність досягти політичних цілей військово-політичного конфлікту за допомогою військово-силових

методів, або про військову, економічну чи іншу форму тиску міжнародної спільноти чи окремих держав на сторони з метою створення умов для проведення міжнародної миротворчої операції.

Відтак міжнародні миротворчі операції — це завжди комплекс дій та заходів, а не якісь окремі розрізнені дії чи заходи, як стверджується у визначенні. До речі, поєднувати узагальнюючі формулювання з такими вузькими термінами, як “проведення інженерних та інших робіт” та їм подібних, що не розкривають суті поняття “міжнародна миротворча операція” і не доповнюють смисловий зміст визначення, не зовсім коректно.

Аналізуючи зміст визначення, що міститься в Законі України, слід зауважити, що воно не має принаймні двох важливих ознак, які повинні характеризувати якісну сторону будь-якої операції. Це, по-перше, поняття, які повинні вказувати на часові межі операції. Операція повинна мати свій початок і завершення. У визначенні часу межі окреслено надто невиразно. Рішення Ради Безпеки ООН має визначати умови початку і закінчення операції. Згідно з визначенням, операція може бути нескінченною (теоретично), що не зовсім коректно з політичної точки зору. Терміни мають окреслювати досягнення політичної мети операції.

По-друге, просторова величина у трактуванні, яке подається Законом, також не визначена. Саме проведення операції в районі воєнного конфлікту (на певній території, в акваторії або у повітряному просторі) визначає її сутність як інструмента досягнення миру між конфліктуєчими сторонами.

Міжнародні миротворчі операції неможливо проводити поза районом військово-політичного конфлікту, не втручаючись у відносини між сторонами. Нарешті, формулювання “міжнародні дії або заходи” є надто розпливчастим, неконкретизованим, політично завуальованим. Під ним можна розуміти заяви (як форми дії), накладання вето на окремі види діяльності, застосування ембарго тощо.

Не розкриті також, хоча б частково, межі, що окреслюють масштаб міжнародних миротворчих операцій. Згідно з цим ви-

значенням, терміном “операція” може бути названа присутність одного цивільного спостерігача в районі військового конфлікту чи поблизу нього (що часто й практикується).

Практика здійснення міжнародних миротворчих операцій з часу створення ООН свідчить, що переважна частина завдань у них покладається на військові підрозділи або воєнізовані формування як найбільш організовані елементи суспільства, здатні діяти в районах військових конфліктів (в умовах ведення збройної боротьби).

До сил та засобів міжнародних миротворчих операцій належать також цивільні спеціалісти, підрозділи та окремі цивільні структури (будівельні організації, фірми тощо). Структура і функції сил та засобів міжнародних миротворчих операцій не є визначеними і залежать від багатьох факторів — масштабів конфлікту, ставлення міжнародної спільноти до конфлікту, зацікавленості окремих держав у його розв’язанні, внутрішніх чинників і мотивів військово-політичного конфлікту.

Враховуючи викладене, В. Бруз запропонував таке визначення цього терміна: “Міжнародна миротворча операція є формою реалізації політики, це обмежений у часі комплекс міжнародних дій або заходів, що здійснюються в районі військового конфлікту військовими або напіввійськовими підрозділами, а також цивільними структурами згідно з рішенням Ради Безпеки ООН, інших міжнародних або регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки відповідно до положень глави VIII Статуту ООН, а так само комплекс дій і заходів багатонаціональних військових сил (створених за згодою Ради Безпеки ООН), які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН з метою: врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту чи з використанням примусових заходів за рішенням Ради Безпеки ООН та виконання всього комплексу завдань, пов’язаних з цим врегулюванням”.

Запропоноване визначення не містить зайвих подробиць і уточнень, використаних, наприклад, у Законі України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”.

Адже врегулювання конфлікту вже передбачає виконання низки завдань, відтак перелічувати одні з них і оминати інші недоцільно. До того ж, нові завдання, що неминуче виникають у процесі врегулювання (запобігання) військового конфлікту, в принципі вже передбачатимуться.

Із назви самого терміна “міжнародні миротворчі операції” можна визначити їх схожість з військовими операціями, (“десантна операція”, “протиповітряна операція” тощо), тим більше, що всі вони проводяться військовими підрозділами. Однак порівняння міжнародних миротворчих операцій з військовими операціями за цілями, формою, змістом дозволяє зробити висновок, який підтримується окремими авторами: міжнародні миротворчі операції є не стільки військовими акціями (спрямованими на перемогу над супротивником), скільки військово-політичними діями (з обов’язковим використанням військового компонента) щодо забезпечення виконання комплексу завдань, не властивого військовим структурам взагалі.

Наприклад, забезпечення проведення виборів в окремих районах, направлення гуманітарних вантажів, забезпечення проведення переговорів, участь у виробленні політичних рішень тощо. Втручання у ведення бойових дій між сторонами є, як правило, вимушеним, а не обов’язковим заходом, викликається певними обставинами, передбаченими керівними документами ООН, але які виходять за межі мандата і обумовлюються окремими резолюціями.

Міжнародні миротворчі операції не можна представити як сукупність військових дій щодо супротивника або сторони військово-політичного конфлікту, які перериваються переговорами з вироблення умов політичного врегулювання чи виробленням окремих політичних правил, що обумовлюють поступки однієї сторони іншій. Однак спільними рисами військових операцій і міжнародних миротворчих операцій є те, що вони залишаються “продовженням політики іншими засобами”. Причому під терміном “продовження політики” маємо на увазі передусім не підпорядкованість військових цивільній

владі, а попередження, що головна стратегія війни, миротворчої операції або іншої перспективної дії має бути виведена з-під впливу тимчасових потреб, що обумовлюють локальні успіхи (тимчасовий успіх акції не повинен вносити плутанини у вже прораховані дії).

Якщо у випадку війни прораховані дії — військові, то у міжнародних миротворчих операціях такі прораховані дії є переважно політичними. Тому неуспіх міжнародної миротворчої операції — це насамперед неуспіх конкретної політики врегулювання. У разі неуспіху жодне кількісне нарощування військових контингентів у районах військово-політичних конфліктів не матиме успіху і буде заздалегідь приречене на провал. Це було яскраво продемонстровано, зокрема, під час наймасштабніших міжнародних миротворчих операцій 1992–1999 рр. на території колишньої Югославії.

З огляду на цей досвід сучасний перехід ООН до ширшого застосування військової сили під час проведення міжнародних миротворчих операцій (рішення від 1 грудня 2004 р.) є не що інше, як зміна політичних підходів до врегулювання військово-політичних конфліктів. Однак зміщення акценту міжнародною спільнотою на ширше використання силових методів під час проведення операцій остаточно не змінить сутність цих операцій як політичного інструмента врегулювання військово-політичних конфліктів.

Основними політичними етапами такого врегулювання, яке останнім часом викристалізувалося досить чітко, є:

- припинення вогню;
- розведення конфлікуючих сторін;
- власне політичне врегулювання або вироблення рішень щодо нього;
- розбудова миру.

Такий розподіл обумовлений досягненням окремих політичних цілей міжнародних миротворчих операцій, які, на відміну від політичних цілей війни, обумовлюють розгалужений комплекс завдань, кінцевим результатом якого є досягнення стану мирного співіснування сторін. Цей розподіл окреслює

також межі всіх міжнародних миротворчих операцій, у яких виконуються завдання, покликані зменшити страждання мирного населення, не допустити розширення наслідків конфлікту, забезпечити безпеку військового контингенту тощо. Причому форма і назва цих завдань (“гуманітарна інтервенція”, “евакуація”, “операція із сприяння” тощо) не відіграє суттєвої ролі.

Так само, як і під час проведення військових операцій, під час міжнародних миротворчих операцій необхідно вважати на “природні властивості народних мас”. Тобто, при проведенні міжнародної миротворчої операції слід намагатися врахувати думки і прагнення сторін військово-політичного конфлікту. Як показала сучасна практика, таке врахування не означає сліпого виконання побажань сторін, аби догодити їм, а швидше активну участь (але не втручання!) у різних формах процесу врегулювання. Однією з дієвих форм впливу на сторони є інформаційно-ідеологічна. Крім того, створення політичних умов, які сприяють вирішенню — хоча б частково, хоча б одного — спірного питання, може забезпечити процес врегулювання і позбавити окремі протиборчі сторони можливості гуртувати сили шляхом консолідації суспільства чи окремих його верств на боротьбу з протилежною стороною. На жаль, на практиці далеко не у всіх міжнародних миротворчих операціях вдається забезпечити такі політичні умови. Навіть неврахування таких факторів, як спорідненість релігії у представників регулюючої сторони, історичні аспекти тощо, може викликати негативні наслідки.

Питання для самоконтролю

1. Чому в світі виникають війни?
2. За яких обставин війни не виникають?
3. Чи мир є свідченням відсутності війни?
4. Дайте визначення війни.
5. За якими критеріями здійснюється типологія воєнних конфліктів?
6. За яких умов розпочинаються економічні війни?
7. Чи може війна служити методом запобігання війни?
8. Дайте визначення миротворчої операції.

Література

1. *Арон Реймон*. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К.: МП “Юніверс”, 2000. — 688 с.
2. *Бадах Юрій*. Причини виникнення та класифікація воєнних конфліктів // Воєнна історія. — 2004. — № 3–4. — С. 84–88.
3. *Галака С. І.* Проблема розповсюдження ядерної зброї в міжнародних відносинах: Монографія — К.: ВПУ “Київський університет”, 2002.
4. Закон України “Про участь в міжнародних миротворчих операціях” // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 22–23. — 11 черв.
5. *Капітоненко М. Г.* Міжнародні конфлікти: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Г. Капітоненко. — К.: Либідь, 2009. — 352 с.
6. *Клаузевиц К.* О войне. — М.: Госвоениздат, 1938. — 390 с.
7. *Россия (СССР) в локальных войнах и конфликтах второй половины XX века* / Под ред. В. А. Золотарева. — М.: Кучково поле, 2000. — 576 с.
8. *Шнытко А. С.* Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы. — К.: Генеза, 2007. — 420 с.
9. *Brodie B.* War and Politics. — New York, 1973.
10. *Doyle M.* Ways of War and Peace. — New York, 1997.
11. *Fearon J.* Rationalist Explanations for War // International Organization. — 1995. — Vol. 49. — P. 379–414.

12. *Gilpin R.* The Origin and Prevention of Major Wars. — Cambridge, 1989.
13. *Levy J.* Contending Theories of International Conflict // Managing Global Chaos/Ed. by C. Crocker and others. — Washington, 1996.
14. *Luttwak E.* Strategy. — Cambridge, 1987.
15. *Nye J.* Understanding International Conflict. — New York, 2005.

<http://www.correlatesofwar.org>

<http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/index.htm>

<http://www.edu.cirs.kiev>

МАУП

ОСОБЛИВОСТІ І ФУНКЦІЇ КОНФЛІКТУ У БІПОЛЯРНОМУ СВІТІ

План

- 6.1. Холодна війна — як глобальний міжнародний конфлікт. Проблеми її періодизації.
- 6.2. Особливості холодної війни між СРСР та США в світлі ускладнення міжнародних відносин.
- 6.3. Ідеологізація міжнародних відносин.
- 6.4. Локальні війни як складова міжнародних конфліктів холодної війни. Втручання великих держав у внутрішні справи інших країн.

6.1. Холодна війна — як глобальний міжнародний конфлікт. Проблеми її періодизації

Коли закінчується війна, величезну полегкість, яку відчувають народи, завжди супроводжує дивна ілюзія. Люди вірять у те, що відбудеться повернення до нормального життя. Проте історія, як зазначав Ж. - Б. Дюрозель, ніколи не повторюється, навіть більше, після колосальних потрясінь неминучі зміни і в економіці, і в суспільному житті, і в колективній психології, і, нарешті, у міжнародних відносинах.

Міжнародні відносини після закінчення Другої світової війни характеризувалися загостренням протиріч між країнами капіталістичної і соціалістичної орієнтації, їх поляризацією, розгортанням виснажливої холодної війни, її основними компонентами були: утворення протиборчих воєнно-політичних блоків, розв'язання гонки озброєнь, нарощування кількості

зброї масового знищення (атомної, хімічної, бактеріологічної), виникнення воєнних конфліктів у різних частинах світу, ідеологічна війна.

Термін холодна війна досить точний, бо обидві сторони цього глобального конфлікту справді перебували у стані постійної мобілізації, бойові лінії проходили по цілому світу, а внутрішні конфлікти в кожному таборі гальмувалися з огляду на зовнішню загрозу. Проте загалом обидві сторони уникали безпосередньої конфронтації, оскільки це могло призвести до їхнього тотального взаємознищення.

Холодна війна, як відомо, була багатограним суспільно-політичним явищем з багатьма складовими, які охопили безліч сфер життєдіяльності людей — зовнішньополітичну, економічну, ідеологічну, військову та інші. Слід зазначити, що на динамічність розвитку світу, революційних і національно-визвольних процесів негативно позначився розпад антигітлерівської коаліції і перехід її країн-учасниць від співробітництва до політики холодної війни з позиції сили протистояння і конфронтації. З боку країн Заходу це виявилось у проголошенні “доктрини Трумена”, відродженні військового потенціалу Західної Німеччини, залякуванні атомною бомбою, гонці озброєнь, створенні воєнних блоків: НАТО (1955 рр. і дотепер), СЕАТО (1955–1977 рр.), СЕНТО (1955–1979 рр.).

СРСР, у свою чергу, здійснював та поширював політичні, економічні та військові зв'язки зі своїми зарубіжними партнерами — країнами “соціалістичного табору”. У 1949 р. було утворено Раду економічної взаємодопомоги, у 1955 р. — Варшавський договір. 1949 року СРСР випробував атомну, а в 1954 р. — водневу бомбу, поклавши край монополії США на ядерну зброю. Усе це, з одного боку, внесло в міжнародну обстановку елемент рівноваги, військового пріоритету між СРСР і США, а з другого — ще більш поглибило конфронтацію і протиборство двох систем, що призвело до гонки нарощування озброєнь. Блокова політика — найхарактерніша риса холодної війни. Ознаками її були втручання у внутрішні справи інших держав, боротьба за нові сфери впливу, відкрита експансія, що виявилась у поділі

Німеччини, війнах у Кореї, В'єтнамі, суецькій кризі 1956 року та в багатьох інших агресивних діях.

Шукаючи відповідь на запитання, хто винен у розв'язанні холодної війни, не можна знайти одного винуватця. За цю політику несуть відповідальність обидві сторони. Агресивність і мілітаризм імперіалізму “врівноважувалися” сталінською тактикою експорту соціалізму.

Характерними проявами холодної війни у 1946–1991 рр. були:

- двополюсний мир з апогеєм холодної війни 1980 року;
- гостре політичне та ідеологічне протистояння між комуністичною і західною ліберальною системами, що охопило практично увесь світ;
- створення системи військових (НАТО, ОВД, СЕАТО, СЕНТО, АНЗІОС, АНЗІОК) і економічних (ЄСФ, СЕВ, АСЕАН та ін.) союзів;
- форсування гонки озброєнь і воєнних приготувань;
- різкий ріст воєнних витрат;
- періодично виникаючі міжнародні кризи (берлінська, карибська, корейська, в'єтнамська, афганська, арабо-ізраїльські війни);
- негласний розподіл світу на “сфери впливу” радянського і західного блоків, у середині яких мовчазливо допускалися можливі інтервенції з метою підтримки бажаного тому чи іншому блоку режиму (Угорщина — 1956 р., Чехословаччина — 1968 р., Гренада — 1980 р. і т.д.);
- підйом національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах та територіях (почасти інспіровані ззовні), деколонізація цих країн, формування “третього світу”, рух неприєднання, неоколоніалізм;
- створення розгалуженої мережі військових баз (у першу чергу США) на території іноземних держав;
- ведення масованої “психологічної війни”, мета якої — пропаганда власної ідеології і способу життя, а також дискредитація в очах населення “ворожих” країн і “третього світу” офіційної ідеології та способу життя проти-

лежного блоку. З цією метою створювалися радіостанції, які вели мовлення на території країн “ідеологічного супротивника”, фінансували випуск ідеологічно спрямованої літератури та періодичних видань на іноземних мовах, активно використовувалося нагнітання класових, расових, національних протиріч;

- скорочення економічних і гуманітарних зв'язків між державами з різними соціально-політичними системами тощо.

Спочатку керівні діячі США, СРСР і Великої Британії цілком схвально поставилися до підсумків Другої світової війни. На перший погляд, всі були згодні з тим, що треба швидше подолати наслідки війни, забезпечити тривалий мир і міжнародну безпеку, відродити демократію. Проте, ще до закінчення війни, у основних партнерів з антигітлерівської коаліції почали виявлятися різні, подекуди цілком протилежні погляди і підходи до післявоєнного устрою в країнах Європи. Й. Сталін прагнув якнайшвидше скористатися сприятливою міжнародною атмосферою, викликаною крахом нацизму, для зміцнення своїх позицій в Європі та у світі. Комунисти в країнах Східної і Південно-Східної Європи, де була Червона армія, швидко ставали впливовою силою. Сприятлива картина для СРСР була і в країнах Азії, де крах Німеччини та Японії викликав посилення антиколоніального руху народів, який за допомогою Радянського Союзу набирав антиімперіалістичного та антиамериканського характеру. Виходячи з теорії Й. Сталіна, який вважав: той, хто захопив територію, має право встановлювати на ній свій устрій і що крах нацизму наблизив смертельну кризу капіталізму, створив надзвичайно сприятливі умови для розгортання боротьби за соціалістичне оновлення світу, яке було започатковане у 1917 р.

Керівники США і Великої Британії ще до закінчення війни були занепокоєні прагненням СРСР за будь-яку ціну завоювати лідерські позиції в світі, створити в прикордонних з Радянським Союзом країнах лояльні, прокомуністичні режими. На комуністичні загрози США, Велика Британія та інші захід-

ні держави намагалися гостро реагувати. Це знайшло своє відображення у промові У. Черчилля, “довгій телеграмі” Дж. Кеннана, доктрині Г. Трумена. Саме це фактично започаткувало розгортання холодної війни, яка була спрямована проти Радянського Союзу і міжнародного комуністичного руху.

Далі був план Маршалла, який налагодив тісну економічну співпрацю країн Західної Європи і США. Москва негативно зреагувала на цей план, виникла берлінська криза, що ледь не спровокувала воєнне зіткнення глобального масштабу і прискорила створення військово-оборонного союзу НАТО та ще ряду регіональних військово-політичних блоків.

СРСР у цей самий час створює ядерну бомбу, Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ) та Інформбюро компартій. Країни РЕВ почали переорієнтовувати свою економіку, інтенсифікувати розвиток галузей виробництва воєнно-оборонного комплексу. Інформбюро у 1949 р. в Угорщині приймає різку антиімперіалістичну, антиамериканську резолюцію, засуджуючи створення НАТО, вважаючи його головним знаряддям агресивної політики правлячих кіл США і Великої Британії, що спрямоване на підготовку нової війни. Саме така оцінка стала своєрідним орієнтиром для підривної, пропагандистської діяльності компартій у всіх регіонах світу.

СРСР, у свою чергу, докладав найбільші зусилля для розвитку й зміцнення військового потенціалу соціалістичних країн – ОВД, при цьому Радянський Союз скористався, як видавалося, достатньо вагомим аргументом – вступом ФРН до НАТО, проти якого СРСР рішуче виступав.

Певна річ, створення такого ж союзу – ОВД, як і НАТО призвело до загострення холодної війни, посилення протистояння. Саме НАТО і ОВД були головними супротивниками у цій “боротьбі за мир”, отож автор не бачить різниці між ними. Саме вони вели суперзмагання у гонці озброєнь, ракетно-ядерній та звичайній зброї, не припиняючи спроб випередити суперників.

У локальних війнах і збройних конфліктах також переважно вина лежить на СРСР і США. Холодна війна була спрово-

кована головним чином саме ними. Напругу у відносинах між США і СРСР у роки холодної війни створювали і різні підходи цих урядів до національно-визвольного руху на всій планеті.

Уряди США і НАТО та їх спеціальні плани є достатньо переконливими свідченнями щедрої військової, економічної допомоги з боку СРСР національно-визвольним рухам, країнам, що вже здобували незалежність, і багатьом іншим, їм прищеплювалися антиімперіалістична, антиамериканська спрямованість, просоціалістична орієнтація. Хоча західні ЗМІ розповсюджували переконливі повідомлення про реакційні расові, релігійні, націоналістичні, теоретичні, вузькопланові тенденції, що проявлялися в цих регіонах, однак підтримку вони мали лише з боку країн комуністичного руху, СРСР та інших соціалістичних країн.

Ще однією з причин виникнення холодної війни була глобальна боротьба за ресурси двох систем з різними принципами регулювання індустріальних стосунків. Саме тут ворогуючі держави мали спільні риси, оскільки різні системи і в США, і в СРСР були засновані на принципах індустріального суспільства, що вимагали промислового зростання, а значить, і збільшення споживання ресурсів. Холодна війна вплинула не тільки на міжнародні відносини, а й на внутрішнє життя багатьох країн і Заходу, і Сходу. Коли у США пройшла компанія “полювання на відьом”, то у СРСР — боротьби з космополітизмом. У СРСР переконували радянських людей в агресивності США та їх союзників і неможливості досягнення з ними будь-яких угод. Тих, хто не піддавався подібній пропаганді, держава ізолювала від решти населення.

СРСР та ОВД зазнали поразки в холодній війні не внаслідок силового тиску з боку США та НАТО, хоча неможливо ігнорувати вплив цього чинника, а головне тому, що СРСР і ОВД не витримали шалених темпів і масштабів всеосяжної політичної, економічної та соціальної криз, тому Радянський Союз і Варшавський договір розпалися під тиском внутрішніх саморуйнівних процесів.

Психологічна війна теж була активним чинником загострення боротьби між СРСР і США — двома протилежними системами, та про це ми говоритимемо згодом.

Щодо проблеми періодизації, то існує кілька підходів, які відрізняються лише у тактичних моментах. Нині концептуальних розбіжностей між пострадянською та західною науковими школами немає. Цей конфлікт тепер у всьому світі розглядається не як ті чи інші складові окремих періодів історії міжнародних відносин, а як самостійний феномен.

Пострадянська школа протистояння, зокрема, російський вчений В. Фурсенко в холодній війні визначають шість історичних періодів.

Перший — з кінця Другої світової війни до закінчення війни в Кореї (1946—1953 рр.).

Другий — від закінчення війни в Кореї (1953 р.) до карибської кризи 1962 року.

Третій — від карибської кризи (1962 р.) до укладення міжнародних договорів і угод до початку 70-х років (1975 р.).

Четвертий — з початку 70-х років до вводу радянських військ в Афганістан (1979 р.).

П'ятий — 1980 — 1986 рр.

Шостий — з 1986 р. до розпаду СРСР (грудень 1991 р.).

Отже, російські і вітчизняні вчені все ж розглядають цю проблему у загальноісторичному контексті. Західні їх колеги вивчають проблеми холодної війни з позиції міжнародних відносин і розглядають її як цілісний конфлікт, розбивши на ряд фаз. Вони характеризуються рівнем напруги між США та СРСР. Тож період, холодної війни поділяється на шість фаз:

I фаза — розгортання холодної війни (1945—1947 рр.);

II фаза — оголошення холодної війни (1947—1949 рр.);

III фаза — пік воєнного протистояння (1950—1962 рр.);

IV фаза — розрядка (1963—1978 рр.);

V фаза — новий виток напруги (1979—1985 рр.);

VI фаза — закінчення холодної війни (1985—1989 рр.).

Дослідники в Україні історію холодної війни переважно ділять на чотири періоди:

1945–1962 рр. — початок холодної війни;

1962–1979 рр. — розрядка в холодній війні;

1979–1985 рр. — новий виток напруги у холодній війні;

1985–1991 рр. — закінчення холодної війни.

Ю. Бадах робить свого періодизацію холодної війни, виокремлюючи п'ять періодів:

Перший — розгортання холодної війни (1945–1946 рр.).

Другий — початок холодної війни, її хід та пік (1946–1962 рр.).

Третій — розрядка в холодній війні (1962–1978 рр.).

Четвертий — новий виток холодної війни (1979–1985 рр.).

П'ятий — закінчення холодної війни (1985–1991 рр.).

У будь-якому разі особливість цього конфлікту обумовлювалася взаємовідносинами між двома наддержавами — СРСР та США, протистояння між якими набуло глобального характеру. Саме ці держави відійшли від співробітництва, що склалося між ними у роки Другої світової війни, поступово втратили взаємну довіру, знехтували можливостями для подальшої співпраці. Під тиском суб'єктивних чинників усе частіше стали проявлятися різні і цілком протилежні підходи США та СРСР до післявоєнного врегулювання політичних проблем Європи і світу. Між табором соціалізму на чолі з СРСР та табором так званої демократії на чолі із США розгорнулася непримиренна боротьба за завоювання світового панування, зверхності у міжнародній політиці. Це остаточно й обумовило виникнення, перебіг, наступне загострення і дещо несподіване, хоча цілком закономірне, завершення закінчення холодної війни.

Холодна війна поступово охопила всі найважливіші сфери життєдіяльності держав і народів: політичну, зокрема зовнішню політику, економічну, соціальну, духовну і особливо небезпечну — військову.

Навіть тоді, коли сформувалася певна рівновага у балансі сил, між СРСР і США йшла таємна напружена боротьба за випередження протилежного табору у гонці озброєнь. У будь-

який момент, в силу непередбачуваних обставин, постійних конфліктів між НАТО та ОВД світ стояв перед реальною загрозою термоядерної катастрофи глобального масштабу. Ще на завершальному етапі Другої світової війни західні держави почали відверто виявляти занепокоєння зростаючими “комуністичними загрозами”. Маючи уже в 1945 р. ядерну зброю, США вважали себе світовим лідером. Проте в СРСР у 1949 р. теж з’являється ядерна зброя, а згодом і термоядерна, а засоби доставки цієї зброї СРСР мав раніше за США. Таким чином, почалася виснажлива гонка озброєнь, яка постійно загрожувала вибухонебезпечними ситуаціями.

Воєнні потенціали обох держав тримали у секреті, особливо в СРСР. У Радянському Союзі відомості про воєнні потенціали були явно занижені та недостовірні. Приблизно тільки наприкінці 80-х років XX ст. стали взагалі відомі дані з озброєнь СРСР.

Спочатку Радянському Союзу доводилося наздоганяти США за військовим потенціалом, але вже після 70-х років минулого століття в СРСР за багатьма показниками наздогнав США, а за деякими почав випереджати. Були моменти, коли здавалося, що настав час для зміцнення міжнародної стабільності, для послідовного зниження рівня воєнного протистояння, просування до реального роззброєння. І справді, був час, коли на двосторонній основі розглядалася низка пропозицій, реалізація яких могла б суттєво поглибити взаємну довіру країн двох блоків, обмежити чи навіть припинити гонку озброєнь. Йшлося про договори щодо обмеження наступальних стратегічних озброєнь, повну і повсюдну заборону досліджень ядерної зброї, припинення її виробництва і скорочення запасів — аж до їх ліквідації, заборона всіх нових видів зброї масового знищення, скорочення збройних сил тощо.

Основні причини виникнення й розвитку холодної війни полягають не тільки у різному світогляді, що призвело до створення двох блоків, а й у політичних амбіціях, орієнтації у зовнішній політиці на силові структури, які відображали реалії 40-х років XX ст. Керівництво СРСР і США ще не навчило-

ся, як співробітничати державам з різним суспільним ладом, не вдосконалювали міжнародних відносин, не мали політичної волі припинити гонку озброєнь, перепрофілювати на мирне виробництво значну частину військової промисловості, добитися роззброєння всіх держав тощо. Хоча в історії холодної війни були моменти, що могли припинити її, поліпшити відносини. Так, після карибської кризи у 1962 р. були укладені угоди про “нормалізацію” ситуації в Європі, зокрема чотиристороння угода про Західний Берлін (1971). Це сприяло тому, що 1973 року НДР і ФРН стали членами ООН, а в 1975 р. на нараді з безпеки та співпраці у Європі був підписаний Хельсінкський акт, що, здається, був мовчазним мирним договором, який поклав край і Другій світовій, і холодній війні. Були укладені угоди і про обмеження гонки ядерних озброєнь, але конфлікт між СРСР і США під час розрядки тривав уже на нових теренах суперництва – Південній Америці, країнах Африканського Рогу та Близького Сходу. Проте поліпшилися відносини між США і Китаєм, США і СРСР, але погіршилися відносини між СРСР і Китаєм.

Багато дослідників вважають, що в середині 80-х років холодна війна у своїй первісній формі скінчилася, проте продовжувалася гонка озброєнь. Що ж особливого було на той час у гонці озброєнь? Це була класична модель (“дії і протидії”) міжнародного конфлікту, в якому кожна сторона реагує на попередній крок іншої сторони.

У 80-х роках ХХ ст. сталося короткочасне, але інтенсивне поновлення холодної війни, яке часом називають “ новою холодною війною”. Наприкінці 70-х років розрядка дійшла краю, контроль за озброєннями погіршився, а в грудні 1979 р. СРСР увів свої війська в Афганістан. У цей самий час керівництво СРСР чинило сильний тиск на уряд Польщі.

Глави урядів США та Великої Британії висунули проти СРСР гострі ідеологічні звинувачення, нечувані після найтяжчих днів холодної війни. Натомість на Заході відбувалося, дотримуючись так званої двовекторної політики НАТО, переозброєння в Європі, зміна американської доктрини, стри-

мування, що, здається, наголошувало тепер на політичній доцільності обмеженої ядерної війни; США намагалися знайти захист від радянських ракет (СОІ — стратегічна оборонна ініціатива).

Як і за повоєнної доби, важко було відокремити дію від протидії в тих або інших реакціях обох сторін. Проте 1987 року США і СРСР рішуче повернулися до порозуміння, а в 1990 р. захитався і сам Радянський Союз.

США і СРСР ніколи не вступали в пряме воєнне протистояння, хоча їх суперництво за вплив часто призводило до воєнних конфліктів у всьому світі.

6.2. Особливості холодної війни між СРСР та США з огляду на ускладнення міжнародних відносин

Події травня-вересня 1945 року були найкращими для людства. Здавалось, що Друга світова війна назавжди пішла в минуле і тепер на Землі буде тільки мир, добро, спокій і справедливість.

Проте мрії не здійснилися, потенціал ворогування і ненависті між народами та державами почав наростати з кожним днем, а найперше між двома найсильнішими державами світу — США і СРСР, що були основними творцями перемоги, союзниками у спільній боротьбі. Світ вступав у нову епоху — епоху холодної війни, тобто протистояння, конфронтації, нестійкої рівноваги, криз, воєнних конфліктів, страху перед ядерною зброєю тощо.

Протистояння розпочалося ще на завершальному етапі війни на рівні керівників держав з питань післявоєнного устрою світу. Претензії Радянського Союзу на світову гегемонію були безпідставними, оскільки внутрішнє становище самої країни було скрутне розорена війною економіка, продовольча криза, нові хвилі репресій. США також претендували на роль світового лідера. Швидкий розвиток промисловості за роки війни, надання великих кредитів Англії і СРСР заклали підвалини інтенсивної зовнішньої політики. Вагомим аргумен-

том американської зовнішньополітичної доктрини було монопольне володіння атомною бомбою, що використовувалося з метою шантажу. Кроки СРСР у створенні власних зон впливу в Європі й Азії, розбіжності при підготовці текстів мирних договорів на нарадах міністрів закордонних справ, протиріччя з німецького питання трактувалися урядом США як комуністична загроза і спричинили американську зовнішньополітичну доктрину “стримування комунізму”. Суть її зводилася до того, що США і західний світ не можуть почувати себе в безпеці, доки не буде ліквідований соціалістичний лад у СРСР.

Хоча Радянський Союз у воєнному відношенні був сильною державою з великим досвідом ведення воєнних дій, але він міг перемогти лише найближчих європейських союзників США, тоді як останні, маючи ядерну зброю, могли стерти з лиця Землі основні життєві центри Радянського Союзу, будучи невразливими для контрудару аж до кінця 50-х років ХХ ст. США до кінця війни взагалі перетворилися у повноцінну наддержаву не тільки у воєнному, а й економічному відношенні. У перші повоєнні роки економіка США і СРСР оцінювалась як 5:1. Без урахування СРСР, промислове виробництво США переважало виробництво всіх інших країн світу разом взятих.

Попри перевагу США, великі втрати та розруху в своїй державі, керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним ще на завершальному етапі війни зробило свій вибір: лише зараз і тільки тепер Радянський Союз міг набути статусу світової наддержави. За задумом Й. Сталіна, визвольна місія Червоної армії у Східній Європі повинна завершитись утвердженням там повнокровної соціалістичної моделі: “Той, хто захопив територію, встановлює на ній свій власний устрій, свою систему, коли його армія достатньо могутня, щоб зробити це”.

Керівництво США і Великої Британії розуміло плани Й. Сталіна: розглядаючи політику СРСР як симбіоз давнього російського імперіалізму з одночасним прагненням СРСР як одного з головних переможців максимально скористатися плодами перемоги — це трансформувалося в “необґрунтовані” претензії. Необґрунтованими, на їх думку, бо коли не брати до уваги воєнну могутність, справжньою наддержавою на той час Ра-

дянський Союз — при всьому своєму морально-політичному авторитеті — ще не був. У подібних умовах вирішення поставленого завдання неминуче мало супроводжуватися не тільки надперенапругою і без того виснажених власних ресурсів, а й примушенням потенційних союзників до нав'язаної моделі господарювання. На думку більшості російських вчених, це було черговим проявом парадоксальної долі Росії, коли заради амбіційності покладених на себе месіанських завдань приносилося у жертву облаштування, налагодження власного внутрішнього життя.

До “месіанської” ролі готувалися і США, керівництво усвідомлювало свою велику перевагу над СРСР. Американський президент Г. Трумен стверджував, “що ми вийшли з цієї війни наймогутнішою в світі державою, можливо, наймогутнішою в історії людства”. Це розуміли і союзники США. Так, У. Черчилль підкреслював, “що центром влади тепер є Вашингтон, а США перебувають на вершині світової могутності”.

Вирішуючи основну проблему з післявоєнного мирного врегулювання, країни-переможці відповідно до рішень Потсдамської конфедерації готувалися до підготовки мирних договорів з Німеччиною і країнами колишніми союзниками Гітлера. Цим займалася Рада Міністрів закордонних справ п'яти великих держав (США, СРСР, Великої Британії, Франції та Китаю). Робота посувалася дуже важко, неодноразово відбувалися гострі дискусії через зіткнення інтересів СРСР і США та їх союзників.

Але перші розбіжності між СРСР та Заходом почалися в Лондоні у вересні-жовтні 1945 року під час сесії Ради Міністрів закордонних справ. Саме тут на конференції були виявлені основні суперечки сторін, коли представники Заходу відмовилися обговорювати умови мирних договорів з державами, де при владі були уряди, які не представляли всіх політичних сил, а були створені під диктатом Москви. Захід вимагав забезпечити вільний і гарантований доступ до ринків східноєвропейських країн. Москва це сприймала як прагнення відновити у Східній Європі режими, ворожі до СРСР.

Зовнішня політика СРСР взагалі постійно не відповідає офіційно проголошеним принципам пролетарської єдності і мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. На думку більшості істориків, саме зіткнення в Лондоні мали в майбутньому далекосяжні наслідки, хоча вони були врегульовані уже під час наступної наради в Москві. До урядів Румунії та Болгарії увійшли представники опозиції. В СРСР було вирішено, що Захід не поважає інтереси безпеки СРСР і найкращим способом проти цього повинен бути силовий тиск, який не призведе до війни. На Заході зрозуміли: в Радянському Союзі вважають країни, що опинилися в зоні його впливу, своїми і прагнуть до поширення цієї зони. США та їх союзники почали схилитися до думки, щоб не йти на поступки Радянському Союзу, не сприяти його експансії. Отож на Заході сформувалася думка про “стримування комунізму” та “визволення народів”, які опинилися в зоні впливу СРСР.

Важливу роль у формуванні цієї думки відіграли У. Черчилль та американський дипломат Дж. Кеннан, який добре знав СРСР і закликав до швидкої допомоги країнам Заходу на ринкових основах. Коли інвестиції Заходу будуть забезпечені від націоналізації, зберігатиметься можливість виводу прибутку, а зовнішня торгівля буде максимально лібералізована. Комуністи ж, які можуть прийти до влади, здатні тільки сформувати закриту економічну систему за зразком СРСР.

У. Черчилль у своїй відомій промові стверджував, що існуючий у Радянському Союзі режим — тоталітарний, що він перегородив Європу “залізною завісою”, створив нову сферу впливу, підкоряючи народи, які виявилися в ній. СРСР і комуністи світу прагнуть до безмежної експансії, яка є загрозою “християнській цивілізації”, закликаючи до об’єднання всіх англословних держав у боротьбі проти комунізму. В Й. Сталіна був великий “апетит”. Уже на Потсдамській конференції він вніс пропозиції про спільну оборону чорноморських проток і розміщення там радянських баз, про режим опіки над володіннями Італії в Африці тощо.

5 березня 1946 року У. Черчилль у виступі в американському місті Фултоні заявив, що “комуністичний тоталітаризм” змінив “фашистського ворога” і планує підкорити країни Заходу. На його думку, через Європу від Балтики до Адріатики пролягла “залізна завіса”. Необхідно було створити “асоціацію англомовних народів” і оточити соціалістичні країни мережею військових баз. Цілком зрозуміло, що газета “Правда” розцінила виступ Черчилля як “заклик до війни проти СРСР”.

У березні 1947 р. на міжнародній конференції з німецької проблеми у Москві радянська делегація відхилила пропозицію американської сторони про укладення договору про нейтралізацію Німеччини, а американська — нові домагання СРСР репарацій із західних зон окупацій. Після цього 12 березня американський президент Г. Трумен звернувся до конгресу США з викладом власної доктрини, яка була спрямована на активне стримування російської експансії у цілому світі, а головне в Європі, її завданням було не допустити подальшого територіального розширення СРСР, тобто стримати російську експансію і агресію на тодішніх кордонах радянського блоку.

Нагадаємо, що це діялося за часів посиленого тиску Кремля на Туреччину і його спроб закріпитися в Греції за допомогою грецької Комуністичної партії і партизанського руху. Нічого дивного, що у контексті цієї доктрини перше, що зробили США, — це перебрали на себе оборону Греції і Туреччини, після того як Велика Британія в лютому 1947 р. недвозначно заявила Вашингтону, що вона вже не може надавати ефективної підтримки Греції (де вона сконцентрувала 40 тис. своїх військ) і Туреччині. І хоча в промові Трумена не було прямої згадки про СРСР, її зміст виразно вказував на те, що відтепер США будуть активно чи опосередковано блокувати будь-які посягання і натиски Москви.

Ідеологічним обґрунтуванням доктрини Трумена був конфлікт двох способів життя: демократичного, “який базувався на волі більшості, вільних виборах, гарантії особистої свободи дотриманні, свободи слова, релігії і свободи від політичного утиску...” і комуністичного, “який опирався на сваволі меншос-

ті, на терорі й утиску, контрольованій пресі і радіо, сфальсифікованих виборах і пригнобленні особистих свобод...”.

Теоретичне обґрунтування доктрини Трумена дав “містер Ікс”, який у липні 1947 р. у “Форейн Еффейрс” надрукував велику статтю про цілі і завдання політики стримування. Під цим псевдонімом приховувався багаторічний плановик російської політики, історик, дипломат і відомий русофіл Джордж Ф. Кеннан. На його думку, радянська експансія і агресія виводиться з комуністичної філософії, яка вважає, що капіталістичний світ є настільки гнилий, розкладений і безперспективний, що ніщо (навіть відсутність масової економічної депресії у США відразу після війни, на яку розраховували російські політики і економісти, окрім проф. Варги) не зможе його врятувати. Однак, зустрівши відповідний опір і протидію Заходу і переконавшись, що насправді комуністична експансія не претендує на успіх, Москва, на думку Кеннана, змушена буде ревізувати свою зовнішню політику й пристосуватися до нового стану речей. Дехто вважає, писав далі Кеннан, що усвідомлення Москвою такої “логіки наявного стану справ” уже настало й доведе в майбутньому до розрядки. Він неодноразово зауважував, що розрядку Москва надалі трактуватиме як інструмент у боротьбі за зміцнення і поширення власних силових позицій у добу “ядерного балансу”.

Концепція стримування була спрямована насамперед на зміцнення власних позицій США у Західній Європі і далі на Близькому Сході, в Азії та інших частинах світу. В тому плані Вашингтон провів низку зовнішньополітичних, економічних та військових заходів, спрямованих на встановлення військових баз, створення оборонних альянсів проти Москви та на економічну стабілізацію і посилення економічний розвиток своїх союзників. Внаслідок гострої економічної кризи у Західній Європі і поширення комуністичних рухів необхідними насамперед були економічні заходи, які й сприяли появі плану Маршалла. Власне сам план Маршалла, проголошений в червні 1947 р. і формально відомий як Програма європейської відбудови, логічно впливав з Я-доктрини Труме-

на. Його завданням було відбудувати народне господарство Західної Європи і тим самим створити необхідні передумови для виходу з економічної кризи, ефективного функціонування економіки, загального добробуту та нормального життєвого рівня населення. Дуже важливим елементом у плані було створення Європейського розрахункового союзу, який гарантував вільну конвертацію валют у всій Західній Європі. Одним із наслідків цього було уможливлення зовнішніх інвестицій і розвиток торговельних відносин між країнами Європи та їхніми партнерами.

У своєму первісному вигляді план Маршалла передбачав включення прорадянських країн і подальше їх підпорядкування собі. Але, як відомо, Москва, що спочатку не заперечувала проти прийняття такої допомоги, через “кембриджську п’ятірку” була проінформована про секретну частину плану Маршалла, і така можливість відпала. План Маршалла був не тільки задуманий як намагання великого американського бізнесу оминати післявоєнну депресію та підкорити собі західноєвропейську економіку, а й затягти сателітні “санітарні” держави у “кліщі капіталізму”. Це була спроба роздроблення прорадянського табору, який почав консолідуватися. Крім економічних вимірів, які мали “врятувати” Західну Європу від комунізму, у плані Маршалла передбачалися мілітарні цілі Вашингтона. Одним з першочергових завдань плану Маршалла було створення міцної економічної бази для розбудови збройних сил західноєвропейських країн, які загрожуватимуть Радянському Союзу, спираючись на збройні сили США. Іншими словами, це мусив бути перший вал американської воєнної системи, допомогти якому мали розташовані в Європі військові бази США та морфлот і, щонайважливіше, — повітряна стратегічна команда, оснащена атомною зброєю.

Зміцнення авторитету Радянського Союзу після Другої світової війни, встановлення ним контролю над значною територією Східної і Південно-Східної Європи стало важливим чинником європейської політики у середині ХХ ст. Радянське керівництво на чолі із Сталіним у зовнішній політиці взяло

курс на розділ сфер впливу в Європі. У країнах, окупованих Радянською армією, під контролем Москви у 1945–1946 рр. були створені коаліційні уряди, в яких місцеві комуністи посіли ключові пости. У Східній Європі Радянський Союз створив справжню зону свого впливу, яка навесні 1948 р. охоплювала Східну Німеччину, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Югославію, Албанію, Болгарію та Румунію. Ці держави були пов'язані з Радянським Союзом договорами політичного характеру. Перші з них були укладені ще за часів війни. Глибинний зміст зв'язків, які закріплювалися цими угодами, полягав у встановленні в цих країнах комуністичних режимів, відданих Москві. Розглянемо політичні договори.

Радянсько-чехословацький договір було підписано 12 грудня 1943 р. Югославія (11 квітня 1945 р.) та Польща (21 квітня 1945 р.) підписали майже такі самі угоди. Всі три договори були спрямовані проти Німеччини і передбачали в майбутньому надання взаємної допомоги у боротьбі проти німецької агресії та проти колишніх сателітів Німеччини. Сторони, що підписали ці договори, зобов'язувалися не брати участі в жодному союзі чи коаліції, спрямованих проти однієї з них. Передбачалися також економічна та культурна співпраця. Починаючи з 1946 р. Югославія, яка зовні здавалася найнадійнішим сателітом СРСР, підписала низку угод з усіма країнами Східної Європи. Ці договори були точною копією всіх попередніх угод. Угорсько-югославський (8 грудня 1947 р.) та румуно-югославський (21 грудня 1947 р.) договори були спрямовані не лише проти Німеччини, а й передбачали механізм надання допомоги у боротьбі проти будь-якого агресора. Румунія та Угорщина підписали аналогічний договір 24 січня 1948 р. 9 липня 1946 р. Югославія підписала з Албанією політичний договір, а 27 листопада він був доповнений угодою про узгодження національних планів розвитку економіки та митний союз. 8 серпня та 27 листопада 1947 р. ці країни підписали такі самі угоди з Болгарією. В цьому, безперечно, виявилось прагнення Тіто реалізувати ідею балканської федерації. Оскільки відносини між Тіто та СРСР на початку 1948 р. помітно погір-

шилися, “Правда” виступила з осудом митного союзу та балканської федерації. Можливо також, що лідер комуністичної Болгарії перед своєю смертю “потрапив у неласку” СРСР саме через прихильне ставлення до ідеї балканської федерації, заснованої на економічних засадах. Болгаро-албанський договір від 16 грудня 1947 р. був так само спрямований не тільки проти Німеччини, а і проти будь-яких третіх країн-агресорів і передбачав зміцнення економічних зв'язків. І, нарешті, згадаємо договори про взаємодопомогу; всі вони до найменших дрібниць були складені однаковими фразами. Серед них договір між Чехословаччиною та Польщею (10 березня 1947 р.); Болгарією та Румунією (16 січня 1948 р.); Румунією та Угорщиною (24 січня 1948 р.); Румунією та СРСР (18 лютого 1948 р.); Болгарією та СРСР (18 березня 1948 р.); Чехословаччиною та Болгарією (23 квітня 1948 р.); Болгарією та Польщею (29 травня 1948 р.); Польщею та Угорщиною (18 червня 1948 р.); Болгарією та Угорщиною (16 липня 1948 р.); Чехословаччиною та Румунією (21 липня 1948 р.). Всі ці договори укладено на 20 років.

Скріплені угодами політичні союзи підсилювалися різноманітними військовими заходами. Були скасовані тези про зближення збройних сил тих держав радянського блоку, які колись були сателітами Німеччини.

Стабільність у Центрально-Східній Європі забезпечувалася не стільки згаданими угодами, скільки режимами, які називались “народними демократіями”. Згідно з офіційним визначенням, режим народної демократії зберігається доти, доки існує класова боротьба. Коли з класовою боротьбою буде покінчено, цей режим замінюється на соціалістичний, як то сталося в СРСР у 1930 р. У різних країнах режим народної демократії встановлювався по-різному. У Югославії та Албанії довоєнні режими були ліквідовані державами Осі, боротьба проти яких розгорталася одночасно з боротьбою проти правих сил і вилітала у громадянську війну. У Польщі до приходу Червоної армії громадянської війни не було. Саме завдяки Червоній армії на чолі уряду Польщі опинився Люблінський комітет. У Руму-

нії, Угорщині та Болгарії радянські війська встановили комуністичні режими, очолювані особами, які під час війни перебували в еміграції, а місцевих комуністичних партій у цих країнах тоді практично не було. Встановлення комуністичного режиму у цих країнах здійснювалося трьома послідовними етапами:

1. Створення справжнього коаліційного уряду. В Румунії та Болгарії він протримався лише кілька місяців (у Болгарії — до січня 1945 р., а в Румунії — до лютого 1945 р.). В Угорщині він зберігав владу до весни 1947 р., а в Чехословаччині — до лютого 1948 р.

2. Створення формального коаліційного уряду, в якому вся влада фактично належала комуністам.

3. Створення власне комуністичного уряду (восени 1947 р. — в Болгарії та Румунії, в лютому 1948 р. — в Чехословаччині, в березні 1948 р. — в Угорщині).

Ця суто політична система запроваджувалася одночасно зі зміцненням економічних зв'язків, що імплементували нових союзників. Водночас проводилися переговори про виплату репарацій та захоплення “власності, що належала німцям”, у країнах — колишніх сателітах Осі. До речі, останнє нині знову стає частиною міжнародного життя.

У Чехословаччині лідер комуністичної партії К. Готвальд твердо стояв на поміркованих позиціях. На виборах, які відбулися в травні 1946 р., за його партію проголосували кожні 38 із 100 виборців. Це був найбільший успіх, якого комуністи будь-коли досягали на вільних виборах. Внаслідок цих виборів до влади прийшов коаліційний уряд. Однак у ньому виникли серйозні політичні розбіжності після того, як СРСР відмовився дати згоду на участь чехословацької делегації в Паризькій конференції (8 липня 1947 р.), присвяченій плану Маршалла. Комуністи вдало скористалися з напруженої ситуації, в уряді, аби повністю перебрати владу до своїх рук. 25 лютого 1948 р. був сформований уряд, майже повністю з комуністів. Президент Бенеш, людина літня і хвора, не міг чинити опору, а Ян Масарик, не бажаючи вступати в боротьбу з СРСР

покінчив життя самогубством. Отже, у Празі відбувся справжній державний переворот. Здавалося, що ці події мають лише суто внутрішній характер. Проте є всі підстави вважати, що він був здійснений за наказом і за допомогою Радянського Союзу, преса і радіо якого палко підтримували Готвальда. Щодо західних держав, то вони виявилися неспроможними до будь-яких дій. Активніше відреагували США, які самі хотіли бачити в Чехословаччині свого сателіта. Так між союзниками відбулося серйозне зіткнення, найгостріше після суперечок у Раді Міністрів закордонних справ. Тим не менше, новий уряд і справді користувався масовою підтримкою. Закинуті в Чехословаччину групи терористів були знешкоджені. 22 травня 1948 р. в Раді Безпеки ООН відбулися дебати з цього питання, але вони не дали жодних результатів.

Попри намагання США, СРСР утверджувався в регіоні. Лише в одній країні він зазнав серйозної поразки. Цікаво, що це відбулося без американської допомоги. Маршал Й. Б. Тіто, який управляв країною, утверджуючи власну диктатуру, не допустив тотального підкорення його держави СРСР, хоча він завжди заявляв про свою відданість вченню Маркса-Леніна. Безперечно, його позиції всередині країни були значно міцніші за лідерів Болгарії, Румунії та Польщі: адже він прийшов до влади як керівник руху Опору і мав великий авторитет серед членів югославської Комуністичної партії, тоді як більшість лідерів інших країн спиралися виключно на підтримку СРСР. Саме тому Тіто міг значно сильніше опиратися Москві, ніж усі інші.

На початку 1946 р. виникла конфліктна ситуація і навколо Ірану, де з 1941 р. були англійські та радянські війська. Радянський Союз проводив активну політику в Ірані, намагаючись витіснити звідти Англію і встановити власний контроль над нафтовими свердловинами. Нагадаємо, що у серпні 1941 р. на основі радянсько-іранського договору 1921 р. СРСР ввів свої війська в Північний Іран. Одночасно англійські війська окупували іранський південь. Радянський Союз підтримував революційний рух і створив у жовтні 1941 р. Народну партію Ірану (Туде), яка стояла на комуністичних позиціях. У 1944 р.

до влади в Ірані прийшли політичні партії і групи, що орієнтувалися на шіїтське духовенство, виступали проти реформ, європеїзації, за повернення до норм ісламу. Проти Туде розпочалися репресії, в країні зростали антирадянські настрої. Центром опозиції Тегерану став Іранський Азербайджан, де у грудні 1945 р. за підтримки радянських військ були проголошені Автономна Республіка Азербайджан і Курдська Народна Республіка. Це загострило конфронтацію між Англією і СРСР. Англіїці вивели свої війська після закінчення Другої світової війни, а СРСР не виводив у зв'язку з планом керівництва Радянського Союзу розпочати наступ у бік Перської затоки. СРСР хотів закріпитися в цьому регіоні, для чого в Іранському Азербайджані утворюється уряд, який проголосив автономію краю і почав здійснювати аграрну реформу. Схожі події відбулися і в Курдистані.

Велика Британія дії СРСР оцінила як зазіхання на сферу її впливу і як спроби розчленувати Іран та створити Курдську державу, що призвело б до потрясінь у Туреччині, Ірані, Іраку, Сирії, де живуть багато курдів. У грудні 1945 р. на Московській нараді міністрів закордонних справ і в ООН розглядалися питання щодо Ірану. Саме США вперше вдалися до погроз застосувати проти СРСР атомну бомбу.

Й. Сталін на все це відповів пропагандистською кампанією проти “нових підпалювачів війни”, які закликають до війни. Проте в СРСР змінили тактику і весною 1946 року вивели свої війська з Ірану. Досягти свого впливу на Іран Радянському Союзу не вдалося. Намагаючись встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, СРСР здійснював тиск на Туреччину, домагаючись від турецького уряду спільної охорони проток. Підтримував СРСР і комуністичні партизанські загони в Греції, які вели збройну боротьбу проти англійських інтервентів. У лютому 1947 р. Велика Британія запросила допомоги США у економічній та військовій підтримці Греції і Туреччини, аби зменшити радянський вплив на ці країни. Конгрес США виділив 400 млн доларів урядам Греції та Туреччини і відправив на допомогу англійцям військовий персонал.

Так було визнано, що інтереси безпеки США вимагають “стримування” СРСР та його союзників. Це дістало назву “доктрина Трумена”, зміст якої характеризувався як суперництво між США та СРСР, як конфлікт між демократією і тоталітаризмом.

Схожий сценарій був і в Китаї, але тут програв Захід. Китай розпався на дві держави: КНР і Тайвань. Комуністична партія Китаю (КПК) перемогла у громадянській війні.

Для координації дій комуністів Європи під керівництвом СРСР у 1947 р. створюється Комуністичне інформбюро. Цим були занепокоєні США та Велика Британія, застосувавши “доктрину Трумена” в інших країнах і вивівши у 1947 р. з уряду Франції комуністів, а в 1948 р. в Італії у переддень виборів, заблокувавши прихід комуністів до влади. Втілюючи цю доктрину, було розколото Німеччину на дві держави: ФРН та НДР.

“Змагаючись” із Заходом, СРСР взяв реванш у Східній Європі, Китаї, Північній Кореї, де було встановлено радянські режими, поділивши світ на дві частини. Свій “внесок” у початок холодної війни зробив план Маршалла, який чітко розмежував прихильників і союзників СРСР та США в Європі.

Важливим наслідком холодної війни стало створення воєнно-блокової системи. Радянський Союз разом з країнами Східної Європи уклав спочатку угоди про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу, які мали антизахідну спрямованість. До 1948 р. в усіх країнах Східної Європи були встановлені комуністичні режими.

У Західній Європі процес формування блоків розпочався в березні 1948 р., коли Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія і Люксембург утворили Західний Союз, в якому його учасники мусили надавати один одному військову допомогу на випадок загрози їхнім інтересам. Об’єднане військове командування очолив англійський фельдмаршал Б. Монтгомері. У новоутвореному Союзі Велика Британія намагалась утвердити своє лідерство, але подальше його розгортання відбулося в результаті берлінської кризи влітку 1948 р., яка була тісно

пов'язана з вирішенням німецького питання, у якому намітились істотні протиріччя.

Потсдамська конференція (1945 р.) погодилася з радянськими пропозиціями стосовно встановлення кордонів між Польщею і Німеччиною вздовж лінії Одер–Нейсе, про суму репарацій, дозволила Радянському Союзу вивозити промислове обладнання з радянської та західної окупаційних зон. У вирішенні німецького питання Радянський Союз висунув вимогу про створення демілітаризованої держави. Однак на практиці радянська зона окупації все більше орієнтувалася на потреби СРСР. Це викликало негативну реакцію з боку західних держав.

Як відомо, Німеччина була поділена на чотири зони чотирма окупованими державами, де відбувалися процеси, які робили неможливим її об'єднання. Так, у радянській зоні окупації формувались органи влади, що контролювалися прорадянськими діячами, які у квітні 1946 р. створили Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН). США та Велика Британія 2 грудня 1946 р. підписали угоду про економічне та адміністративне об'єднання їх окупаційних зон і створення “Бізонії”, яка пізніше об'єдналася із французькою зоною окупації.

Увесь час точилися суперечки між колишніми союзниками. Так, СРСР пропонував встановити над Руром контроль чотирьох держав, США — переглянути Веймарську конституцію і розширити права окремих німецьких земель. Франція домогалася права на економічне приєднання Саарської області. У кінці 1947 р. союзники не вирішили питання про об'єднання зональних кордонів, вільного пересування громадян і товарів по всій Німеччині. У 1948 р. припинила роботу Союзу Контрольна Рада в Німеччині. Зібравшись у Лондоні, США, Велика Британія, Франція і держави Бенілюксу без СРСР вирішили питання про скликання в своїй зоні установчих зборів для підготовки конституції, грошової реформи і включення Західної Німеччини в зону американського плану економічної допомоги — плану Маршалла.

Збройні сили союзників мали перебувати на німецькій території до об'єднання Німеччини. Водночас Радянський Союз разом зі східноєвропейськими державами засудили рішення Лондонської конференції і повністю підтримали “курс СРСР”.

Радянська військова адміністрація Східної Німеччини і Східного Берліна вважаючи, що існує небезпека щодо стабілізації валюти і господарства в своїй зоні окупації внаслідок проведення реформи в Західній Німеччині, ввела блокаду в Західній зоні Берліна, завдавши скрути його населенню. Не вистачало продовольчих товарів і предметів першої необхідності. У керівника США навіть були думки на проведення воєнної операції з деблокади Берліна, війська США в Європі та на Далекому Сході були приведені в бойову готовність.

Проте конфлікт вдалося зупинити. Американці організували повітряний міст у Західний Берлін, забезпечивши населення всім необхідним. Пізніше кризу врегулювали за столом переговорів, але ціною був розкол Німеччини. У травні 1949 р. було проголошено про створення ФРН, а в жовтні 1949 р. — НДР. Уже в 1952 р. у Західній Німеччині союзники скасували окупаційний статут, проголосивши повноправність ФРН, яка почала формувати свої збройні сили у складі 12 дивізій.

План Маршалла, що діяв у 1948–1951 р., сприяв новим структурним змінам у західноєвропейській економіці та посиленню інтеграційних процесів між його учасниками. До речі, негативна реакція Москви тільки сприяла швидкому прийняттю плану Маршалла в США, де певні кола Конгресу з самого початку виступали проти поширення Європейського плану відбудови країни, яка не вороже ставилася до СРСР. На конференції у Парижі (12–17 липня 1947 р.) 16 західноєвропейських держав (пізніше до них приєдналися Західна Німеччина, Вільна територія Трієст, гомінданівський Китай) приєдналися до американського проекту. Таким чином, відбувся поділ Європи на два табори — країни-члени Організації європейського економічного товариства і країни-союзники Радянського Союзу, які в 1949 р. створили Раду економічної взаємо-

допомоги (РЕВ). Таким чином, протистояння в економічній сфері поглибилося.

Блокада Берліна та співпраця СРСР з країнами Східної Європи стала причиною розуміння Заходом необхідності зміцнення своєї могутності. У США зрозуміли, що лінія оборони їх держави проходить в Європі та Азії, і віддали перевагу курсу силового протиборства з СРСР.

4 квітня 1949 р. міністри закордонних справ 12 країн Європи, США і Канади уклали у Вашингтоні Північноатлантичний пакт (НАТО). Його метою було проголошено захист демократії, що виключає владу однієї партії в політичній сфері, передбачає відкритість і цілісність світового ринку. У подальшому кількість членів НАТО буде збільшуватись. У 1955 р. туди ввійде і ФРН.

Після утворення економічного союзу настав час політичної інтеграції європейських країн. У відповідь на план Маршалла Радянський Союз прискорив прихід до влади комуністичних урядів у країнах Східної Європи. Основною відповіддю Радянського Союзу на план Маршалла було створення у жовтні 1947 р. Комінформу (Комуністичне бюро інформації). Відомо, що Комінтерн, головний орган Комуністичного Інтернаціоналу, номінально незалежний від радянського уряду, було розпущено 22 травня 1943 р. Після виступу генерала Маршалла СРСР заходився організувати вже не на світовому, а на європейському рівні орган, який мав здійснювати зв'язок країн з СРСР. Він, на відміну від Комінтерну, безпосередньо був під впливом Радянського Союзу. Комінформ мав стати не органом управління, а органом зв'язку і видавати в Белграді газету французькою та російською мовами. На цьому засіданні були присутні представники 9 комуністичних партій Європи: СРСР, Польщі, Югославії, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Італії та Франції. У своїй доповіді на нараді у Шклярській Порембі (Польща) радянський представник А. Жданов пояснив, що світ розділився на два табори: імперіалістичний і капіталістичний, очолюваний США, та антиімперіалістичний і антикапіталістичний, керований СРСР.

Зазначимо, що у Франції та Італії, єдиних державах -не сателітах, представники яких були присутні на першому засіданні Комінформу, комуністичні партії організовували масові виступи та страйки на знак протесту проти плану Маршалла; у Франції страйки тривали до 9 грудня і закінчилися відчутною поразкою комуністів та розпуском профспілок. Випробування силою провалилося.

На Лондонській конференції РМЗС (25 листопада — грудень 1947 р.) так само, як і на Московській, зібралися члени Ради міністрів закордонних справ; чотири країни були представлені тими самими особами, що й у квітні 1946 р. Ця конференція, яку назвами “конференцією останнього шансу”, зазнала повного провалу, ще більш ніж Московська. Вона практично поклала край діяльності Ради міністрів закордонних справ. Обставини були дуже складними: опозиція росіян до плану Маршалла, створення Комінформу, загальні страйки у Франції, інспіровані комуністами, — все це створило надзвичайно напружену ситуацію. 14 листопада французька поліція зробила обшук у таборі радянських репатріантів у Зорсарі і знайшла там зброю. 25 листопада, в день відкриття конференції, 19 радянських громадян, звинувачених у підтримці дій страйкарів, спрямованих проти французького уряду, були вислані з Франції. 8 грудня СРСР у відповідь відкликав із Франції свою місію з репатріації та вислав з Росії відповідну французьку місію.

У Лондоні лише повторили те, про що вже говорилося у Москві. Проте виступ В. Молотова був витриманий ще в більш різких тонах і містив численні натяки на “нечесну гру” Заходу. Десять днів точилися дискусії з процедурних питань, а коли дійшли до суттєвих проблем, Молотов не погодився на те, щоб Саар було відібраного у Німеччини, і виступив проти призначення комісії з проблеми німецьких кордонів. Він наполягав на негайному формуванні центрального уряду Німеччини без будь-яких попередніх заходів, спрямованих на політичне та економічне об'єднання чотирьох зон. 4 грудня обговорювався мирний договір з Австрією, і знову проблема власності німців в Австрії призвела до провалу переговорів, хоча Молотов трохи пом'якшив вимоги.

Як заявив 19 грудня генерал Маршалл, закриваючи конференцію, “зараз ми не можемо сподіватися на об’єднання Німеччини. Ми повинні зробити все, що в нашій змозі, в тому регіоні, де наш вплив відчутний”. Світ виразно розділився на два ворожі блоки.

У подальшому міжнародні відносини характеризувалися створенням США військово-політичних блоків у Європі й Азії та захисними діями СРСР.

До 1947 р. всі договори про союз, укладені в Західній Європі, були спрямовані проти Німеччини. Такими були франко-радянський договір 1944 року та франко-англійський, підписаний у Дюнкерку 4 березня 1947 р. Фактичний розкол між СРСР та західними державами у 1947 р. змусив останніх шукати іншу, нову систему союзництва. 21 січня 1948 р. Франція та Англія запропонували трьом країнам Бенілюксу розглянути можливість укладення політичного пакту. Вони погодилися, але висунули вимогу, щоб політичний пакт був доповнений воєнними угодами. Текст, опрацьований на конференції, був підписаний 17 березня у Брюсселі після того, як його схвалили уряди різних країн. Брюссельський договір укладено на 50 років. У ньому передбачалося автоматичне надання допомоги в разі агресії проти будь-якої з тих країн Європи, що підписали пакт, а також проведення консультацій у разі агресії на іншому континенті або загрози з боку Німеччини. Договором передбачалося створення Консультативної ради, яка скликатиметься на вимогу будь-якої держави — члена Атлантичного союзу. Між державами — членами пакту мала розвиватися співпраця в економічній, соціальній та культурній сферах. Так було покладено початок створенню Західного союзу. Його координуючими органами були: консультативна рада міністрів закордонних справ, військовий комітет міністрів оборони і військовий штаб. У жовтні 1948 р. створено військову організацію Західного союзу, яку очолив англійський фельдмаршал Монтомері.

Влітку 1948 року конфронтація між СРСР і країнами Заходу вилилась у берлінську кризу. США та їхні союзники ви-

рішили прискорити процес утворення Західної Німеччини і організували вибори до західнонімецьких Установчих зборів. За вказівками з Москви радянський представник у міжсоюзній Контрольній раді з управління Берліном маршал Соколовський вийшов з неї на знак протесту, і наприкінці березня радянські війська взяли під свій контроль всі комунікації між Західним Берліном та Західною Німеччиною. У червні радянська сторона повністю блокувала Берлін і союзникам довелося терміново споруджувати “повітряний міст”, який діяв близько року.

Берлінська криза прискорила процес створення військово-політичного блоку західних держав. США відмовилися від своєї традиційної політики позаблокової держави у мирний час і розпочали активну роботу з підготовки майбутнього союзу, розгорнули дипломатичну діяльність у пошуку потенційних членів союзу. США висунули ідею створення широкого союзу європейських держав з участю США і Канади. Зрозуміло, що відтепер потенційними лідерами ставали Сполучені Штати, а не Велика Британія.

4 квітня 1949 р. у Вашингтоні представниками 12 держав (США, Канада, Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург, Італія, Португалія, Данія, Норвегія, Ісландія) було підписано Північноатлантичний пакт (НАТО почав діяти з 24 вересня 1949 р.). Пізніше членами НАТО стали Греція, Туреччина, ФРН та Іспанія. НАТО — орган колективної оборони (напад на одного з членів НАТО вважається нападом на всіх членів і зобов'язує всіх до його оборони, на підставі ст. 51 Статуту ООН), утворення якого знаменувало собою консолідацію і мобілізацію Заходу проти загрози нападу і агресивної політики колишнього Радянського Союзу.

Крім колективної оборони, члени НАТО взяли на себе зобов'язання “сприяти розвитку мирних і приязних взаємин... намагатися елімінувати конфлікти в їхній міжнародній економічній співпраці між собою”.

Стрижнем НАТО став договір від 24 вересня 1949 р., довікола якого шляхом подальших угод розбудовано низку орга-

нізаційних військових структур, що, з одного боку, поширило і зміцнило НАТО як інструмент колективної оборони, а з іншого — стало причиною того, що Франція, яка вбачала у цьому обмеження власної суверенності, через інтеграцію її збройних сил у НАТО, наприкінці 1966 р. відійшла від мілітарної участі у Пакті. Генерал де Голль завжди виступав проти американської гегемонії (НАТО він розцінював як один з її найповніших виявів) та твердо наполягав на повній незалежності Франції, насамперед у питаннях оборони. Відтягуючи французькі війська з-під спільного командування, він водночас домігся, щоб усі військові частини, які не підлягали французькому командуванню, залишили Францію до початку 1967 р. Як наслідок, військову головну квартиру НАТО перенесено з Парижа до Касто (Бельгія). У жовтні 1967 р. цивільні інституції НАТО також перемістилися з Парижа до Брюсселя. Однак Франція підтримувала політичні та мілітарні зв'язки з НАТО, які в різний час ставали то сильніші, то слабші, залежно від стану французько-американських взаємин.

У липні 1990 р. на конференції “в верхах” йшлося про потребу перебудови НАТО в напрямі поширення її політичних функцій і скорочення військових контингентів у зв'язку зі змінами в СРСР та країнах соцтабору.

23 травня 1949 р. було проголошено Федеративну Республіку Німеччини. У відповідь — 7 жовтня 1949 р. Радянським Союзом проголошено Німецьку Демократичну Республіку.

Підписання Північноатлантичного пакту розкрутило спіраль холодної війни, яка на початку 50-х років досягла свого апогею. У жовтні 1949 р. Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з Югославією, а лідер Й. Тіто все більше ставав незалежним від Москви. В країнах “народної демократії” були проведені широкомасштабні репресії проти “ворогів держави” і старих комуністичних кадрів. Це повинно було ще тісніше прив'язати країни Східної Європи до СРСР, зміцнити їхню єдність перед “імперіалістичною загрозою”.

Влітку 1949 року перемога китайських комуністів на чолі з Мао Цзедуном зміцнила позиції СРСР у Китаї. Це відкри-

вало Москві перспективи поширити свій вплив на країни Південно-Східної Азії.

Основною проблемою європейської політики була інтеграція ФРН у НАТО. Радянський Союз здійснив кілька безуспішних спроб змусити західні країни підписати договори з демілітаризованою і нейтральною Німеччиною. Проте у жовтні 1954 р. за Паризькими умовами ФРН стала повноправним учасником НАТО і мала право на власні збройні сили.

Ареною протистояння стала і Південно-Східна Азія. У 1954 р. створено новий військово-політичний блок СЕАТО, куди увійшли США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Таїланд, Пакистан. Його мета — боротьба з національно-визвольними рухами народів Індокитаю.

Логічним завершенням процесу створення військово-політичних блоків і поділу країн світу на ворогуючі табори стало укладення Варшавського договору.

Одразу після Паризького договору 29 листопада — 2 грудня 1954 р. СРСР організував у Москві конференцію з Європейської безпеки, на яку були запрошені також три найбільші західні країни. Але оскільки ті відмовились, у конференції взяли участь лише країни народної демократії, в тому числі й Східна Німеччина. У заключній заяві стверджувалося, що в разі ратифікації угоди про ремілітаризацію Західної Німеччини сторони будуть “готові вжити спільних заходів” для створення спільних військових сил та організації їхнього командування.

Зіткнувшись з перспективою розширення числа союзників у СРСР, США почали формувати глобальну систему блоків з метою не допускати впливу Радянського Союзу. Так, у 1951 р. був укладений Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗІУС) за участю США, Австралії, Нової Зеландії, а у 1954 р. створений блок СЕАТО — організація договору Південно-Східної Азії, до якої увійшли США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни та Пакистан. У 1955 р. формується Багдадський пакт, що у 1959 р., після виходу з нього Іраку, буде перейменований в СЕНТО. До нього увійдуть Велика Британія і Туреччина.

З іншого боку, СРСР та його союзники створюють у травні 1955 р. організацію Варшавського договору, куди увійшли 8 держав. Члени ОВД взяли на себе зобов'язання утримуватись у міжнародних відносинах від загрози сили або загрози її застосування, брати участь у всіх міжнародних діях, мета яких — зміцнення миру і безпеки народів.

До середини 50-х років ХХ ст. холодна війна стала глобальною. Світ поділився на два ворогуючих табори, жоден з яких не мав вирішальної переваги.

5 вересня 1949 р. СРСР успішно провів ядерне випробування, а у 1953 р. в СРСР і США майже одночасно були створені термоядерні бомби. В обох країнах почалося швидке створення й нагромадження носіїв ядерної зброї, у першу чергу — ракетної. Розпочали будувати перші атомні підводні човни-ракетоносці. Суперництво СРСР та США набуло форми гонки ракетно-ядерних озброєнь, а воєнно-блокове протистояння стало ядерним.

Щойно у травні 1955 р. стало відомо про ратифікацію Лондонського та Паризького договорів, як СРСР негайно, 7 травня, розірвав англо-радянську та франко-радянську угоди. Пізніше, у Варшаві, з 11 по 14 травня, відбулася конференція східного блоку. Закінчилася вона підписанням 14 травня договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу восьми країн (СРСР, Польща, Чехословаччина, Східна Німеччина, Румунія, Болгарія, Албанія, Угорщина). Складалося враження (не слід забувати, що з 1948 р. всі ці країни, за винятком Східної Німеччини, були попарно союзниками), що цей договір копіював Атлантичний пакт. У ст. 5 передбачалося створення єдиного командування, яке очолив радянський маршал Конєв. Можливо, щоб не вразити чеських та польських почуттів, було обумовлено, що можливість участі НДР у єдиному командуванні буде розглянуто пізніше. Варшавський договір не тільки протистояв військовим силам НАТО у Європі, а й використовувався його учасниками (насамперед СРСР) для придушення антикомуністичних виступів у країнах Східної Європи (Угорщина 1956 р., Чехословаччина 1968 р.).

Це не змінило співвідношення сил у Європі, але закріпило відносини між СРСР і східноєвропейськими країнами, а також легалізувало присутність радянських військ у цьому регіоні. Зовнішня політика стосовно Заходу передбачала визнання підсумків Другої світової війни і завоювань соціалістичного табору. Нерозв'язаною залишилася проблема Берліна. Незважаючи на всі дипломатичні зусилля, питання зайшло в глухий кут. У серпні 1961 р., щоб зупинити масову еміграцію східних німців, уряд НДР побудував знамениту берлінську стіну, яка стала символом поділу народів на дві ворогуючі системи, дві непримиренні ідеології, боротьба між якими розгорнулася на тривалий період другої половини ХХ ст. — у час нового післявоєнного устрою Європи.

Після смерті Й. Сталіна почалися зміни у зовнішньополітичному курсі СРСР. Так, у 1953 р. СРСР відмовився від вимог до Туреччини стосовно чорноморських проток, були нормалізовані відносини між Грецією та Югославією, припинена війна в Кореї, а в 1954 р. — в Індокитаї.

У 1955 р. представники чотирьох держав підписали Державний договір з Австрією, яку проголосили незалежною і нейтральною, з її території були виведені окупаційні війська.

Послабилася і міжнародна напруга — у 1959 р. і відбувся перший візит глави радянського уряду в США. Почався процес переосмислення М. Хрущовим проблем взаємодії з національно-визвольними рухами в колоніальних і залежних країнах. Від “сталінського варіанта” визволення, який очолювали комуністи і який вдалося реалізувати лише в Китаї, Північній Кореї та Північному В'єтнамі, відмовилися. М. Хрущов запропонував розглядати цей рух як союзника соціалізму в його боротьбі проти імперіалізму, тим самим усунувши ідеологічні перешкоди для розвитку військово-політичного та економічного співробітництва з державами, які визволилися. Так, у 1956 р. під час суецької кризи СРСР підтримав у Єгипті націоналіста Гамалія Абдель Насера, пригрозивши застосувати проти агресора ядерну зброю.

Робився вигляд і рівноправних стосунків зі східноєвропейськими країнами.

У 1955 р розпочався рух неприєднання, який схвалив принципи мирного співіснування і співробітництва держав з різним суспільним ладом, боротьбу з колоніалізмом, засудження агресивних військових блоків, ставлення вимог заборони ядерної зброї, розташування баз на чужих територіях. Уже в 1961 р. 25 країн поклали початок цьому руху, який очолювали Індія, Єгипет, Югославія. Рух неприєднання став важливим самостійним чинником світової політики.

Більшість держав цього руху вважали, що саме СРСР та США несуть однакову відповідальність за міжнародну напруженість і гонку озброєнь.

У 50-ті роки ХХ ст. у Західній Європі почалося становлення ідеї європейської єдності. Першою ластівкою її створення стало заснування Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС).

Відлига, що розпочалася за М. Хрущова, дала змогу розблокувати діяльність ООН, до якої було прийнято 16 нових країн.

Ці зміни послабили біполярний світ, але не зламали логіку холодної війни і воєнно-блокового мислення. Проте між Заходом і Сходом не вдалося досягти домовленості з багатьох питань, в першу чергу, щодо Німеччини та Японії. Хоча у 1955 р. СРСР оголосив про припинення стану війни з Німеччиною, а в 1956 р. — з Японією і з ними були встановлені нормативні дипломатичні відносини та економічні зв'язки, проте мирних договорів так і не було укладено.

Захід, у свою чергу, продовжував політику “відкидання комунізму”. У 1953 р. розвідки США та Великої Британії здійснили переворот в Ірані, а в 1954 р. — у Гватемалі через те, що уряди цих країн обмежили права американських і англійських монополій. У 1955 р. до НАТО було прийнято ФРН. Відповіддю СРСР було створення у 1955 р. ОВД.

Під час відлиги (1955–1960 рр.) СРСР скоротив майже на 4 млн чоловік свої Збройні сили та військовий бюджет, ліквідував військові бази в Китаї і Фінляндії. Проте посилилася гонка озброєнь, виникало ряд гострих міжнародних криз:

угорська (1956 р.), берлінська (1956 р.), карибська (1962 р.), в яких багато провини СРСР, а також суецька (1956 р.), сирійська (1957 р.), ліванська (1958 р.), які спричинили західні країни.

Причини поновлення конфронтації різні, але, в першу чергу, це було пов'язане з особистісними рисами керівника СРСР М. Хрущова, який міг залякати атомною бомбою, заявити про поховання капіталізму, висувати пропозиції та раптово їх замінювати іншими тощо.

Іншою причиною конфронтації стала поява у СРСР ракет, здатних донести ядерну зброю до США. Радянський Союз почав силовий тиск на США.

Причина відновлення конфронтації була і в досить успішному економічному розвитку СРСР у 50-х роках ХХ ст., що стало підставою для думки про те, що рівень виробництва в Радянському Союзі може перевищити рівень виробництва в США і найближчим часом капіталізм зникне як такий.

У 1960 р. КПРС була проголошена авангардом світового комуністичного руху, тим самим заявивши на право визначати “правильність” або “неправильність” курсу комуністичних урядів світу, що одразу призвело до конфронтації з Китаєм та Югославією.

Активний розпад у 50–60-х роках колоніальної системи став ще однією причиною відновлення конфронтації. А оскільки СРСР, який підписав 20 угод з молодими державами про співробітництво і надання кредитів, підтримував їх, це й призвело до протидії з боку західних країн. Підтримка Радянським Союзом національно-визвольних рухів була розцінена на Заході як спроба поширити радянську систему на весь світ і тим самим відірвати Захід від сировинних джерел. Блок НАТО в цих умовах почав тиск на СРСР, прийнявши у 1957 р. рішення про розміщення в Європі ядерної зброї.

Особливо загострюються відносини між СРСР і США у зв'язку з проблемою Західного Берліна, який був у середині НДР, що будувала соціалізм. З 1958 р. М. Хрущов почав домагатися зміни статусу міста. У квітні 1961 р. М. Хрущов

заявив американському президенту Дж. Кеннеді про зміну статусу Берліна, погрожуючи блокадою.

19 серпня 1961 р. вздовж усього кордону Західного Берліна було спочатку збудовано загорожу, а потім мур, який став символом холодної війни.

Наступним кроком СРСР, що викликав серйозну загрозу ядерної війни, була карибська криза. З 1959 р. СРСР визнав уряд Фіделя Кастро, активно розпочавши розвиток спочатку торгово-економічних відносин, а пізніше і військових. Прорадянська орієнтація режиму Ф. Кастро викликала занепокоєння США, які організували збройну інтервенцію на Кубу (автор описує її у монографії). СРСР і Куба домовилися розмістити на острові ракети з ядерними боеголовками і взагалі створити на Кубі військову базу. Світ стояв на порозі ядерної війни, але в кінці жовтня 1962 р. лідери СРСР та США домовилися між собою і США зняли блокаду Куби й дали гарантії невтручання у її внутрішні справи, а СРСР вивіз ракети та бомбардувальники Іл-218 з острова.

Уже карибська криза показала безперспективність політики з позиції сили і те, що зростання небезпеки ядерної війни може спричинити катастрофу.

Після карибської кризи між ядерними державами було укладено ряд договорів про заборону випробування ядерної зброї та розміщення її в космосі.

Новий тип відносин формувався в період 1963—1973 рр., їх характерною рисою стали методи мирного врегулювання конфліктів.

Основними передумовами розрядки можна вважати: по-перше, наприкінці 70-х років між СРСР та США був встановлений військово-стратегічний паритет; по-друге, у результаті гострих криз і небезпечних регіональних конфліктів керівництво США та СРСР переконалося у згубності “балансування” на грані війни.

У 1968 р. було підписано договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який вступив в силу у 1970 р.

З приходом до влади у ФРН уряду на чолі з В. Брандтом було запропоновано “нову східну політику”, складови-

ми якої було визнання реалій Європи і нормалізація стосунків з СРСР та країнами Східної Європи. У серпні 1970 р. між ФРН і СРСР була укладена угода, яка ґрунтувалася на відмові німців від претензій на перегляд європейських кордонів.

З вересня 1971 р. між СРСР, США, Великою Британією та Францією було досягнуто угоду стосовно Західного Берліна. Місто отримало особливий статус і не повинно було належати ФРН. ФРН уклала також угоди з НДР, ПНР, ЧСР. Усі сторони відмовлялися від взаємних територіальних претензій.

Підсумком розрядки в Європі стала Нарада з питань безпеки і співробітництва на континенті, яка пройшла у столиці Фінляндії Гельсінкі в три етапи. У результаті 1 серпня 1975 р. 33 держави Європи, а також США і Канада підписали заключний акт наради. Його серцевиною стала декларація принципів, якими держави повинні керуватися у взаємних відносинах. Ця нарада стала переломною подією періоду “розрядки”.

Відбувалася і нормалізація радянсько-американських відносин. Було підписано низку радянсько-американських договорів про відвертання загрози війни, обмеження гонки озброєнь, нормалізацію відносин між двома країнами.

У 1972 р. було прийнято “Основи взаємовідносин між СРСР і США”, “Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)” та “Договір про заходи в галузі обмеження стратегічних і наступальних озброєнь (ОСО-1)”.

1972 р. вийшов із СЕНТО Пакистан, а у 1977 р. цей блок припинив існування. У 1979 р. припинив існування і блок СЕАТО. 1973 року в Парижі було укладено угоду стосовно В’єтнаму, яка припинила пряму американську інтервенцію проти цієї країни.

Але навіть на тлі розрядки продовжували виникати регіональні конфлікти. Китай і СРСР наприкінці 60-х років розривають свої відношення, проте у 70-х роках нормалізуються стосунки КНР і США. У 1971 р. КНР займає місце в ООН, яке до того належало Тайваню.

У 1975 р. об’єднався В’єтнам і зайняв чітку прорадянську позицію, а у 1979 р. в’єтнамські війська почали бойові дії проти Камбоджі, скинувши владу так званих червоних кхмерів. Китай у відповідь здійснив напад на СРВ, програвши війну.

У 1973 р. відбулася “чергова” арабо-ізраїльська війна, яка закінчилась укладенням у 1979 р. сепаратного миру з Ізраїлем у Кемп-Девіді (США). Це стало серйозним ударом по позиціях СРСР на Близькому Сході.

Скориставшись економічною кризою 70-х років, що відбувалась на Заході, Радянський Союз почав проникнення в нові регіони. Це були Чилі (1971 р.), Ефіопія (1974 р.), Лаос і Камбоджа, Нікарагуа (1979 р.). У відповідь на це США організували військовий переворот в Чилі (1973 р.), зблизилися з Китаєм, примусивши СРСР тримати значні сили на Далекому Сході. В Африці США опиралися на ПАР, Сомалі, Ефіопію. Американці виснажували СРСР, який був змушений підтримувати прорадянські сили.

Таким чином, розрядка 70-х років ХХ ст. не стала довготривалою політикою, логіка і підозрілість холодної війни між СРСР та США не була подолана. На згортання розрядки позначилося економічне відставання СРСР та консервативні тенденції у внутрішній і зовнішній політиці. Радянське керівництво оцінило економічну кризу 70-х років на Заході як кризу капіталізму взагалі, якою потрібно скористатися для утвердження соціалізму у всьому світі.

Протистояння між СРСР і Заходом вступило у вирішальну фазу. Загострилася і міжнародна обстановка. У відповідь на розміщення радянських ракет середньої дальності в Східній Європі НАТО у 1979 р. вирішили розмістити у Великій Британії, Бельгії, ФРН та Італії 574 крилаті ракети і ракети “Першинг-2”.

У грудні 1979 р. СРСР вводить свої війська в Афганістан, отримуючи свій “В’єтнам” з таким самим шансом на успіх. Радянський Союз засудила світова громадськість, США не ратифікували договір ОСО-2 і наклали ембарго на продаж зерна в СРСР, багато країн бойкотували Олімпіаду-1980 в Москві.

Розрядку було остаточно поховано, холодна війна відновилась. У цей же час загострилися стосунки між США та Іраном: внаслідок революції в Ірані у 1979 р. влада перейшла до рук

фундаменталістського духовенства. Ця революція відкрила нову сторінку в міжнародних відносинах, вона стала показником подальшого розмивання біполярної системи світу; дала поштовх поширенню ідей фундаменталізму в ісламському світі, поглибила протистояння між християнською та ісламською цивілізаціями. Почастішали випадки міжнародного тероризму, який став загальним лихом для багатьох країн.

З приходом до влади у США Р. Рейгана у 1980 р. почали розвиватися перспективні озброєння, максимально використовуючи науково-технічні досягнення, в яких США мали пріоритет. “Стратегія” Рейгана мала не лише забезпечити воєнну перевагу, а й економічно виснажити СРСР. Для досягнення політичних цілей передбачалося рішуче використовувати військову могутність. У 1983 р. у США почала розроблятися програма СОІ (Стратегічна озброєна ініціатива), що передбачала створення глобальної протиракетної оборони з елементами космічних озброєнь. Причому до участі в ній запрошувався і СРСР. Але для цього треба було мати великі ресурси, матеріальні витрати яких радянська економіка не витримала б, хоча програма СОІ фактично стала б провокацією США, щоб розвинути економіку СРСР.

У 80-х роках основною ареною протистояння НАТО та ОВД знову стала Європа, в якій розміщують ядерну зброю першого удару, збільшують арсенали неядерних озброєнь. Крім того, продовжується протистояння і в країнах “третього світу”. США знищували все, що робили СРСР та Куба в цих країнах. Так, вони організували та озброїли антисандійський рух у Нікарагуа, переозброїли армії Сальвадора і Гватемали, здійснили у 1983 р. агресію проти Гренади. В Африці США підтримували ПАР, яка здійснювала періодичні збройні інтервенції проти Анголи, Мозамбіку. У 1982 р. гарячою точкою став Ліван. 1980 року розпочалася війна між Іраном та Іраком, що стала складовою глобального протистояння СРСР і США.

Та найголовніше, що СРСР і США в таких умовах протистояння використовували пропагандистську риторичку, за-

кликаючи до миру. Р. Рейган оголосив СРСР “імперією зла” і закликав до “хрестового походу” проти комунізму.

У 1983 р. радянські засоби ППО біля острова Сахаліну збили південнокорейський літак з 296 пасажирами.

Силою розв’язуючи міжнародні проблеми, неможливо прийти до злагоди, порозуміння, взаємних поступок. І саме це зрозумів М. Горбачов, який прийшов до влади у 1985 р. Можливо, його не всі поважають, оцінюють його дії по-іншому, але саме він проголосив політику перебудови та необхідність утвердження нового мислення у міжнародних відносинах.

7 квітня 1985 р. СРСР припинив розгортання ракет середньої дальності СС-20 у Східній Європі, а з 6 серпня ввів односторонній мораторій на ядерні випробування.

У 1987 р. керівництво ОВД прийняло основні положення нової військової доктрини оборонного характеру.

Радянсько-американські переговори на найвищому рівні, що пройшли у 1985–1988 рр., обумовили позитивні зрушення в галузі реального скорочення ядерних озброєнь.

У грудні 1987 р. був підписаний Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності.

У листопаді 1989 р. була знищена берлінська стіна — символ холодної війни, а пізніше, у 1990 р., об’єдналася Німеччина.

Нове мислення поширилося і на регіональні конфлікти. Так, у 1989 р. СРСР виводить свої війська з Афганістану, у 1988 р. — В’єтнам виводить війська з Камбоджі, а Куба — з Анголи. 1 липня 1991 р. припиняється діяльність ОВД. Пізніше радянські війська виводять із східноєвропейських країн.

Підводячи підсумки, треба зазначити: холодна війна, що велася різними засобами — політичними, економічними, пропагандистськими і військовими, зумовила протистояння воєнно-політичних блоків; виникнення міжнародних політичних криз; втручання у регіональні збройні конфлікти; запровадження економічних ембарго; гонку звичайних і ядерних озброєнь; пропагандистську діяльність; ідеологічні диверсії тощо.

6.3. Ідеологізація міжнародних відносин

Зовнішня політика — це, мабуть, не ідеологія, а методи вияву та реалізації власних інтересів держав і народів. Ідеологічно забарвлені гасла дають змогу щоразу скрашувати жорсткі методи цієї політики, виправдовувати неспростовні факти, підганяти прийнятну мотивацію. У міжнародних стосунках така політика майже завжди відбілюється та “ідеологізується”. Агресивні імперіалістичні війни, мета яких — забезпечити своєму народові політичний та господарський інтерес, перевагу, описуються як війни проти колоніального, капіталістичного або ще якогось іншого утиску. Винищування меншин, щоб домогтися користі неподільної влади одному народові, називають нейтралізацією національного або класового ворога. Все ж таки не вдається приховати за фразами факту, що інтереси держави і його панівної верхівки є рушійними силами в міжнародній політиці.

За часів холодної війни у світі домінували суперпотуги, які мали право вето в міжнародних організаціях, тому сама більшість малих держав не могла вирішувати нічого. Однак політика взаємних оборонних договорів не втратила свого значення. За їхньою допомогою великі держави поширюють свої впливи, щоб забезпечити собі необхідні бази на випадок збройного удару. У повоєнних роках саме ідеологія привернула на бік СРСР симпатії народів, що визволилися. Радянський Союз поширив свій вплив на Кубу, Нікарагуа, Анголу, Ефіопію, Південний В'єтнам, Лаос, Камбоджу, Афганістан.

У свою чергу концепція західної експансії також змінювалася. Зазнавала змін і політика США. Усвідомивши, що нанесення ядерного удару по СРСР не мине безкарно, правлячі кола США усвідомили і необхідність недопущення війни. Цю політику після Другої світової війни називали по-різному — “політикою апічменту” (потурання), “контейнменту” (стримування), “наведення мостів”, “мирного співжиття”, “детанту”.

З приходом до влади президента Рейгана політика США знову набрала алогічної агресивності. А. Гейг від самого початку свого урядування застеріг від радянської експансивності, вій-

ськового авантюризму та підтримки Москвою інтернаціонального тероризму. Щоб успішно “протидіяти” політиці СРСР, американський уряд повинен був модернізувати власні збройні сили. На його думку, це є саме тією позицією, з якої треба говорити з СРСР, що це єдина мова, яку він добре розуміє.

Правда, в цей час (і потім) США мали цілий ряд проблем міжнародного порядку, деякі з них уже стали хронічними, які нелегко було розв’язати. На Близькому Сході необхідно було запровадити тривалий мир, а це можливо тільки тоді, коли враховуватимуться інтереси ізраїльтян та арабів, зокрема палестинців. Необхідно було забезпечити впливи США в країнах Перської затоки (вже президент Картер проголосив цю частину світу сферою інтересів США). Рішення американської адміністрації виготовляти нейтронну бомбу викликало в Європі масові пацифістські маніфестації; ідеологічна боротьба набирала нових обертів. Рейган зробив свою зовнішню політику жорсткішою ще й тому, що СРСР став, як стверджував З. Бжезинський, колишній радник президента Картера, “одновимірною потугою”. За його словами, СРСР є силою тільки в мілітарній сфері, він не є ані господарським суперником США, ані навіть — як колись — “джерелом глобального цікавого ідеологічного експерименту”. Р. Пайпс, професор Гарвардського університету і колишній радник президента Рейгана, висловився у телевізійній програмі, присвяченій 40-річчю Ялтинської конференції, що економіка СРСР не витримає імперіалістичної експансії. Лондонська “Таймс” у лютому 1985 р. закликала до скоординованої і твердої політики західних альянсів стосовно Радянського Союзу. Захід повинен перейти до контрнаступу проти задовгих уже нападів “цього знавця марксизму-ленінізму”. Крім військового планування, захід мусить організувати та координувати свою політику, щоб досягти більших протиріч у самій радянській системі: протиріччя між народами Росії (СРСР) та їхніми радянськими володарями; між східноєвропейськими народами та їхніми “окупантами”, між ствердженням підпису у Гельсінкських угодах і повсюдним запереченням його на практиці (від варвар-

ства берлінського муру, постійного заглушування західних радіопередач, до заперечення елементарних людських прав своїх громадян). І висновок: “поки Захід не зможе слідкувати за політичним процесом у СРСР з такою свободою, як вони стежать за нашим, доти не може бути питання взаємної безпеки”.

Холодна війна характеризується і тим, що великого значення у міжнародній політиці набула діяльність західних спецслужб у формуванні “закритих політичних акцій”, політичної та економічної диверсії тощо.

Гаррі Розіцкі, один з ветеранів холодної війни в апараті ЦРУ, писав, наприклад, що закритими політичними акціями користувалися всі американські президенти, від Трумена до Ніксона (додамо від себе, що і після них), та що “ця секретна офензива мала три напрями:

1. Атакувати ворога на його власній території, допомагаючи внутрішнім рухам опору (в Україні, в балтійських державах, у Польщі та Албанії); підтримувати антирадянських чи антиросійських емігрантів за кордоном, особливо в Європі; послаблювати мораль радянських громадян за допомогою пропаганди в ефірі (радіо “Вільна Європа”, “Свобода”), повітряних куль або через поширення вісток, чуток тощо.

2. Затиснути або відкинути комунізм у вільному світі з допомогою переворотів у комуністичних чи радикальних лівих урядах (за визнанням Національної ради безпеки) в Ірані, Гватемалі й на Кубі; підтримувати некомуністичні уряди в “третьому світі”, яким загрожували комуністи, завершуючи Лаосом і Південним В’єтнамом; підтримувати (демократичні) партії, робітничі профспілки та інтелектуалів, головним чином у Європі під час хиткої ситуації 1950 року і в Латинській Америці 1960 року. Приклад Чилі унаочнює повний набір політичних оперативних акцій від допомоги “приятельному” уряду Фрея закритої і незакритої акції, спрямованої на послаблення “неприятельного” уряду С. Альєнде.

3. Відбити напади радянської пропаганди і міжнародних комуністичних фронтів на глобальній сцені через організацію і фінансування публікацій, підтримку антикомуністичних ви-

давців, журналістів і оркестрування міжнародних пропагандистських компаній; розбудувати демократичні фронтальні організації, діяти комуністичним фронтам серед студентів, молоді, учителів, робітництва тощо; надавати субсидії американським студентським і робітничим організаціям для боротьби з комуністичними фронтовими організаціями за кордоном; проникати в організовані комуністами світові збори, молодіжні здвиги і зібрання. Цей широкий асортимент пропагандистських, політичних і парамілітарних операцій був переданий секретній розвідувальній службі, щоб прикрити офіційне спонсорство. Самі операції, очевидно, від радіостанцій до висадок, були публічними подіями...

Особливо важливу роль надавалося “закритим політичним акціям” у період 1948–1952 рр., тобто в період загострення холодної війни і, зокрема в контексті політики витіснення. У останньому випадку йшлося про застосування класичних інструментів секретної війни, передусім використання підпільних рухів, активної опозиції та інших заходів. У тлумаченні ЦРУ, наприклад, ця секретна війна мала подвійну спрямованість: наступальну – лінію “витіснення” та послаблення силових позицій Москви у її блоці у мирний час, і оборонну – створення інфраструктури для активного “визвольного” руху поза фронтом на випадок “гарячої війни”.

За Томасом Пауерсом, автором цієї “стратегії” був Роберт Мак Дауел, ветеран американської розвідки періоду Другої світової війни, дорадник американського генштабу, коли він співпрацював з четниками в Югославії. Він вважав, що “визвольні рухи на Сході, включно з самою Росією, можуть справді загрожувати контролю Москви, якщо США дадуть належну підтримку цим рухам. Такий підхід до цих справ здавався генштабістам багатообіцяючим і перспективним. Намагаючись створити партизанські сили, ЦРУ почало співпрацювати з еміграційними групами з Польщі, балтійських держав, Югославії, Албанії, радянської Грузії та України”.

Одним із перших серйозних об’єктів стратегії витіснення стала Албанія. Важливу роль у цьому відіграла радянсько-

югославська криза. Хоча допомога західних спецслужб (американської і британської) албанським терористам розпочалася ще у 1947 р., після розірвання відносин між Югославією та СРСР, Вашингтон розцінював Балкани як найслабший сектор російського фронту: на додаток до конфлікту Белград — Москва комуністичний партизанський рух у Греції вичерпав себе. ЦРУ і Британська розвідувальна служба розробили план спільної широкомасштабної операції в Албанії з допомогою албанського антикомуністичного руху, безпосередньою метою якого було “змусити росіян або відступити, або придушити албанську революцію з такою жорстокістю, щоб протиставити проти них кожна країну за залізною завісою...”.

Бевін, тодішній британський міністр закордонних справ, спочатку був проти цієї кампанії і мав сумнів щодо її успіху. Згодом його переконали в її доцільності та перспективності. Британським представником у цій операції був призначений саме радянський агент Кім Філбі. Це й вирішило долю албанської операції; всі спроби західних спецслужб протягом 1948—1952 рр. закінчувалися крахом.

Не увінчалися успіхом й інші спроби застосування “закритих політичних акцій” в інших країнах радянського блоку, які, переважно базуючись на стратегії підпільних акцій і кампаній, мали сприяти розвиткові насильних революційних антирежимних рухів опору.

Безперспективність таких заходів і кампаній класичного революційного стилю сприяла пошуку нових методів і засобів для протиставлення їх радянському наступові та протидії на його ж території. За часів мирного співіснування і розрядки, зокрема після пражських подій 1968 року, намагання США спрямовувалися на посилення психологічно-пропагандистської “мирної війни” проти російського імперіалізму, яка паралельно з тодішнім курсом американської зовнішньої політики покликана була сприяти всебічному послабленню радянської політики і зміцненню антирежимних еволюційних процесів, які, як з’ясувалося, досягши максимального напруження, можуть довести до “мирної революції”. Важливу роль у концептуван-

ні і відпрацюванні цієї стратегії відіграв, зокрема, Збігнев Бжезинський, керівник Ради національної безпеки в адміністрації президента Картера.

Інтенсивне сприяння еволюційним антирадянським процесам у радянському блоці, і безпосередньо в самому Союзі, у поєднанні з агресивною політикою Рейгана спричинили (разом з іншими чинниками) перебудову М. Горбачова з усіма її наслідками, включно з повним розвалом СРСР. Загальна економічна і суспільно-політична криза Радянського Союзу не давала змоги продовжувати дотеперішню зовнішню політику. Особливо яскраво це виявилось під час афганської авантюри.

Однак це не означає, що американська зовнішня і оборонна політика планувала чи передбачала такий шлях “мирної революції”, який пройшов колишній Радянський Союз. Навпаки, перебуваючи в полоні традиційних концепцій таких плановиків зовнішньої політики, як вже згадуваний Джордж Кеннан, Вашингтон прагнув радше до “демократичного переродження Росії та перетворення її на більш-менш згідливого нормального міжнародного партнера, потрібного Америці для балансування між Китаєм, Японією і Західною Європою”. Звідси не лише розгубленість Вашингтона (і цілого світу) з приводу розвалу Радянського Союзу, а і виразне невдоволення та занепокоєння, що Росія може втратити свою “партнерську” дієздатність, бо це, мовляв, ускладнило б справи для Америки. Причому за інерцією американська зовнішня політика ставила насамперед на Горбачова, а потім — на Єльцина. Ця ставка на персоналії як вирішальний чинник російського політикуму продовжувалася і тоді, коли всі об’єктивні обставини вказували на недоцільність і помилковість такої політики, як це було з Горбачовим.

Отже, соціалізм на практиці виявився нездатним протистояти силам імперіалізму, хоча і довів можливість свого існування як суспільної формації. Життєздатність тієї чи іншої держави прямо залежна від органічності структури, її соціальної суті. Попри усі звинувачення у штучному розвалі СРСР, дії спецслужб тут вторинні. За рік до перебудови США

і мріяти не могли про “перебудову”. СРСР передусім програв ідеологічну війну.

Навіть у роки розпаду холодної війни як війну її не сприймали. В суспільстві не розуміли загрози холодної війни для держави. Це й обумовило поразку.

6.4. Локальні війни як складова міжнародних конфліктів холодної війни. Втручання великих держав у внутрішні справи інших країн

Загострення міжнародних протиріч, поляризація світу, створення ворогуючих військово-політичних блоків, розкручування холодної війни неминуче породжувало воєнні конфлікти у різних частинах світу. Важливим завданням світової громадськості стало їхнє попередження та локалізація. Поряд із цим перенесення основної напруги на периферію міжнародних відносин активізувало втручання великих держав у внутрішні справи інших країн, передусім — союзників.

Після Другої світової війни відбулася низка воєнних конфліктів на Близькому Сході: у 1948, 1956, 1967, 1973, 1982 роках — між Ізраїлем та арабськими країнами. У 40-х роках ХХ ст., коли з колонії Індія стала незалежною, а її за релігійними ознаками поділили на Індію та Пакистан, на півострові Індостан також виник конфлікт. Під час розмежування виникали міжобщинні зіткнення, внаслідок яких загинуло багато тисяч чоловік, а біженцями стали 8 млн людей. З'явилися і територіальні суперечки між Індією та Пакистаном через князівство Кашмір. Так сформувався індо-пакистанський конфлікт (1948—1949, 1965 та 1971 рр.), який дає про себе знати і нині, суперечки за князівство Кашмір тривають майже безперервно.

У 40-х роках ХХ ст. Велика Британія, Франція, Голландія вели колоніальні війни, які з перервами і перемінним успіхом точилися до початку 60-х років. Наймасштабніші війни вели Франція в Індокитаї та Алжирі, Голландія в Індонезії, Велика Британія в Малайзії.

Перемога Китаю та союз із ним СРСР спричинили зміни політичного становища в Азії і зіткнення між США та СРСР

в Азійському регіоні (війни в Кореї, В'єтнамі). Після Другої світової війни в Кореї, що була окупована СРСР та США у 1949 р., були створені, як і в Німеччині, два уряди. Суперництво між ними посилювалося у міру зростання напруженості між Радянським Союзом та США.

Холодна війна призвела до виникнення регіональних конфліктів, через які пролягала лінія протистояння між наддержавами. Одним із найбільш небезпечних був конфлікт у Кореї, в якому під прапором ООН проти КНДР воювали 18 держав. Війна в Кореї була найнебезпечнішим конфліктом періоду холодної війни, в якому США планували застосувати ядерну зброю. На стороні Північної Кореї воювали мільйони китайських добровольців та радянські льотчики, радники, інструктори.

Війна спалахнула у 1950 р. Після закінчення Другої світової війни і вигнання японських інтервентів у 1945 р. Корея була поділена на дві частини вздовж 38-ї паралелі. У Північній Кореї (зона впливу СРСР) проголошено Кореїську Народно-Демократичну Республіку на чолі з колишнім офіцером Радянської Армії Кім Ір Сенем. Соціалістичні перетворення супроводжувалися посиленням влади нового лідера, встановленням тоталітарної моделі суспільного розвитку з необхідними диктаторськими повноваженнями президента Кіма. Комуністичне керівництво Північної Кореї за підтримки Радянського Союзу і Китаю створило добре озброєну армію і виношувало плани щодо об'єднання Кореї.

Південна Корея опинилася у сфері впливу США, які там тримали свій військовий контингент. На чолі південнокорейського уряду стояв повністю залежний від американців Лі Син Ман, який вважав проблему об'єднання Кореї і вигнання комуністів першочерговою. Велася активна підготовка до війни.

У червні 1950 р. окремі локальні сутички на кордоні переросли у широкомасштабний збройний конфлікт. Досить швидко північнокорейська армія розбила супротивників і змусила їх тікати на південь. 28 червня північнокорейські частини захопили Сеул і продовжували тіснити лісинманівські вій-

ська до моря. 28 червня Трумен віддав наказ авіації і флоту США вступити у війну проти північнокорейської армії. Рада Безпеки ООН звинуватила КНР у розв'язанні війни, і американським військам було надано статус “миротворчих сил ООН” (Радянський Союз не брав участі у роботі Ради Безпеки з 10 січня до 31 липня 1950 р. на знак протесту проти недопущення в ООН Китайської Народної Республіки). Американські війська відкинули армію КНДР до 38-ї паралелі, а згодом до кордонів з Китаєм. У жовтні китайська армія, оснащена радянським новітнім озброєнням, вступила на територію Кореї і разом з Народною армією Кореї протягом двох тижнів розгромила лісинманівські та американські війська. У липні 1952 р. було укладено перемир'я і встановлено лінію розмежування вздовж 38-ї паралелі.

Після капітуляції Японії в Другій світовій війні в Індокитаї найвпливовішою силою стала компартія на чолі з Хо Ші Міном. У 1945 р. він очолив Тимчасовий уряд Демократичної Республіки В'єтнам. Однак Франція не відмовилася від своєї колонії і намагалася втримати В'єтнам у сфері свого впливу. У Сайгоні був створений маріонетковий південнов'єтнамський уряд, що призвело до війни Півдня і Півночі. Восени у 1953 р. Франція почала загальний наступ для остаточного розгрому армії ДРВ. Проте в ході контрастupu Народна армія, оснащена СРСР, оточила французькі війська у фортеці Дьєнб'єнфу і у травні 1954 р. змусила їх капітулювати.

Відповідно до рішення Женевської наради (1954 р.) стосовно Індокитаю військові дії припинялися, демаркаційна лінія проходила вздовж 17-ї паралелі, а Франція зобов'язувалася вивести свої війська з В'єтнаму. В Південному В'єтнамі зміцнювалися позиції США і зростав американський військовий контингент. Невдачі південнов'єтнамських військ у боротьбі з ДРВ змусили США вдатися у 1964 р. до систематичного обстрілу й масових бомбардувань території ДРВ. З вересня 1965 р. до 1973 р. американські війська воювали у В'єтнамі, але успіху не досягли, незважаючи на тактику “випаленої землі”, використання отруйних речовин тощо. У 1975 р. впав Сайгон

і весь В'єтнам опинився під контролем північно-в'єтнамських комуністів.

На фоні локальних війн, пов'язаних з участю третьої сторони, вважаємо за доцільне відзначити угорську кризу 1956 року. У В'єтнамі США формально підтримували маріонетковий південно-в'єтнамський режим. В Афганістан СРСР ввів війська на прохання законного уряду. Ті чи інші причини, за винятком ряду американських агресій, знаходились і для іншого втручання. На цьому фоні угорські події треба розглянути окремо.

У 1956 р. ініціатива вводу військ виходила від Е. Гере. Основною його метою була демонстрація сили. При тому, що радянське керівництво не мало спільної думки. Зокрема, Мікоян виступав за врегулювання виключно політичними засобами. Врешті було враховано досвід Берліна 1953 року, що породило сподівання на очікування такого самого ефекту. Однак не виявила рішучості поліція, а ввід військ спричинив протилежні наслідки. Їх вивід теж зашкодив. Угорський конфлікт змусив переглянути доктринальні основи політики радянського керівництва, змушуючи його проробляти різні варіанти рішення і при цьому переоцінити деякі сталі догми. Розвиток подій в Угорщині за кілька днів зайшов настільки далеко, що перспектива виведення військ зі столиці почала сприйматися ними як цілком реальна, хоча члени Президії й опиралися цьому. Більше того, "угорський виклик" зі всією гостротою поставив перед керівництвом СРСР питання про доктринальні основи політики Радянського Союзу партнерів з соціалістичного табору, змусивши вдатися до їх перегляду.

Усвідомлення неминучості деяких поступок в інтересах стабілізації становища у Східній Європі проявилось вперше у зв'язку з польськими подіями. Тоді у Кремлі, очевидно, зрозуміли, що їхня присутність у країні сприяє посиленню антирадянських настроїв. Однак у той час питання про методи вирішення польської кризи, зокрема, про можливе застосування військової сили в Польщі, залишалося відкритим. Угорське повстання не тільки перенесло головну увагу з Польщі на Угорщину, а й змусило порівняти досвід обох країн, щоб визначити

сутність подій у кожній з них і встановити, в якій мірі ці події загрожують інтересам політичної гегемонії СРСР у регіоні.

Ризикнувши зробити ставку на керівника, який виступав за розширення самостійності Польщі у рамках соціалістичного блоку, в Москві вирішили, що менш залежне від Кремля, але більш популярне у своїй країні комуністичне керівництво може виявитися для СРСР у певному розумінні придатнішим за маріонетковий уряд, оскільки здатне власними силами нейтралізувати настрої невдоволення і тим самим потребуватиме менше клопоту.

Такий перегляд політичної тактики означав для Москви достатньо серйозний відхід від її традиційної доктрини східноєвропейської політики і був, безперечно, непростим у психологічному плані вибором. Але він став від початку виправдовувати себе. Успіх мирного варіанта розвитку в Польщі і очевидна неефективність збройної акції в Угорщині змусив керівництво СРСР серйозно розглянути питання про можливість політичного врегулювання угорської кризи.

Обмін думками членів Президії КПРС на засіданнях 26 і 28 жовтня свідчить і про те, що радянські керівники добре усвідомлювали масовий характер народного руху в Угорщині.

У ситуації, що склалася, було вирішено виявити політичну гнучкість. Схильність до компромісу домінувала і на засіданні Президії 30 жовтня. Члени Президії прийняли “Декларацію Уряду Союзу РСР про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби та співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами”, яка наступного дня була опублікована. Отже, уточнюючи та узагальнюючи чинники, які спонукали радянське політичне керівництво до прийняття рішення про виведення військових з’єднань з Будапешта, необхідно зазначити, що вирішальними виявилися такі фактори.

По-перше, це очевидна політична поразка радянського військового втручання, що не привело до нормалізації суспільно-політичної обстановки, а навпаки, ще більше її загострило та породило масовий національно-визвольний рух у країні, спрямований проти усього радян-

ського і насамперед проти військової присутності СРСР в Угорщині. Втручання не тільки не зміцнило становище нового уряду І. Надя, а призвело до протилежних наслідків — різко послабило його вплив на народні маси і похитнуло позиції комуністів у країні взагалі. Отже, силова політика СРСР в Угорщині себе не виправдовувала.

По-друге, нерезультативність воєнної операції — радянські війська внаслідок ряду причин не змогли завершити виконання покладених на них завдань і здолати опір повстанських загонів. На бік повстанців перейшла значна частина угорської армії та поліції, і радянські війська фактично залишилися без підтримки місцевих силових структур, опинившись сам на сам з повсталим народом. До того ж, внаслідок боїв з повстанцями радянські війська зазнали чималих втрат.

Ще одним фактором, що позначився на прийнятті лідерами СРСР рішення про виведення військ із Будапешта, була суттєва зміна позиції нового уряду УНР. Переоцінка виявилася кардинальною. Те, що І. Надєм спочатку називалося “контрреволюцією”, “спробою контрреволюційного заколоту”, через декілька днів було визнане як “широкий національний демократичний рух, що охопив увесь наш народ”.

Значний вплив на прийняття вказаного рішення справили “польський досвід” Кремля. Керівництво СРСР пішло на поступки новому керівнику ПОРП В. Гомулці. Тим самим зберегли Польщу як союзника та залишили її в межах свого політичного впливу. Позитивність і своєчасність цього досвіду сприяли тому, що він був використаний і у відносинах з Угорщиною, з урядом І. Надя.

Та через п'ять днів — 4 листопада — радянські війська розпочали великомасштабну воєнну операцію, метою якої був рішучий розгром повстанських загонів і повне придушення збройного опору опозиційних сил, усунення чинного уряду та забезпечення підтримки новоствореному в Москві угорському урядові. Архівні матеріали,

опубліковані останніми роками, свідчать, що принципове рішення про повторне військове вторгнення, усунення уряду І. Надя і формування нового, повністю підвладного Москві, Президія ЦК КПРС прийняла 31 жовтня 1956 р.

Вибір, зроблений 31 жовтня, був не тільки плодом напружених роздумів М. С. Хрущова про долю соціалізму в Угорщині та в усьому світі. На прийнятті рішення позначилися деякі нові фактори, які проявилися наприкінці жовтня.

Виведення радянських військ з Будапешта збіглося за часом зі сплеском насильства на вулицях міста. Воно проявилось у масових актах самосуду, публічних катуваннях (лінчуванні) і стратах. Уряд і силові структури країни виявилися дезорганізованими і нездатними утримувати ситуацію під контролем. Розпад старих органів влади і формування знизу нових владних структур фактично призвели до багатовладдя в країні, що, по суті, межувало з безвладдям та анархією. Радянське керівництво такий розвиток подій прямо пов'язувало з послабленням радянської присутності в Будапешті, вважаючи, що повстанці сприйняли факт виведення радянських військ зі столиці як свою перемогу. Радянські лідери швидко дійшли висновку, що попереднє рішення про виведення військ з Будапешта було передчасним і помилковим — воно розв'язало руки антикомуністичним і кримінальним елементам.

У виробленні остаточного рішення про збройне втручання у внутрішні справи Угорщини важливу роль відіграли зовнішні фактори, які проявилися в останні дні жовтня. Угорське повстання застало зненацька уряди США та інших західних держав, які не очікували такого розмаху опозиційних виступів у країні. Події в УНР від самого початку виявили повну стратегічну неспроможність доктрини “визволення” Східної Європи, з якою виступала адміністрація Д. Ейзенхауера. Побоюючись подальшої ескалації конфлікту, яка загрожувала перерости у зіткнення двох воєнно-політичних блоків, уряд США усвідомив, що його реальні можливості

вплинути на хід подій в Угорщині обмежуються висловленням моральної підтримки збройній опозиції.:

Держсекретар США Дж. Ф. Даллес 27 жовтня заявив про невтручання США у справи країн східноєвропейського регіону і про те, що США не вбачають в Угорщині свого потенційного воєнного союзника. 29 жовтня посол США в СРСР Ч. Болен від імені уряду своєї країни сповістив радянських лідерів про відсутність у США будь-яких особливих інтересів в Угорщині. Отже, США та інші великі західні держави, хоча й формально подавали надію угорцям в їхній боротьбі, насправді беззаперечно діяли відповідно до ялтинських домовленостей 1945 року.

У цілому позиція Заходу щодо угорських подій мала подвійний, суперечливий і значною мірою підбурювальний характер. З одного боку, угорське населення надзвичайно запалювали передачі радіостанцій “Голос Америки” “Вільна Європа”. У них звучали інструкції та обіцянки допомоги. З другого боку, коли події насправді набули надзвичайного характеру, то все обернулося інакше. Як показують дослідження останніх років, західні держави і не збиралися йти на допомогу. Угорські події вважалися внутрішньою справою радянського блоку.

Американська позиція щодо угорської кризи була доведена до Кремля ще в кінці жовтня 1956 р. Радянські керівники не пізніше 31 жовтня вже мали гарантії того, що їм не загрожує розв’язання широкомасштабного збройного конфлікту через втручання в угорські справи. Отже, плануючи свої дії в Угорщині, радянські лідери виходили з незначної ймовірності збройного втручання США в Угорщину в разі радянської інтервенції. Хоча про всяк випадок були готові і до війни.

Важливим зовнішнім фактором, який вплинув на прийняття в Москві остаточного рішення щодо “угорського питання”, стала суецька криза, яка протягом декількох місяців загрозувала перерости в локальний воєнний конфлікт. Вона затулила собою всі інші події міжнародного життя, угорська криза тимчасово відійшла на другий план.

США вперше після війни не підтримали дії своїх союзників — у виступі Ейзенхауера 31 жовтня висловлювалося негативне ставлення до антиєгипетської акції трьох країн. Крім того, агресивні дії Ізраїлю, Великої Британії та Франції були засуджені багатьма державами світу, ООН, світовою спільнотою.

У цій ситуації, радянське керівництво не мало надії на здатність Єгипту до тривалого опору та очікувало від нього неминучих поступок агресорам. З огляду на це розцінило хід подій на Суецькому каналі як втрату своїх позицій на Близькому Сході. Оскільки в УНР Радянський Союз був змушений піти на принципові поступки (дав згоду на виведення своїх військ із Будапешта), угорські і близькосхідні події сприймалися як два взаємопов'язані симптоми послаблення радянського впливу у світі. Як розраховували керівники СРСР, демонстрація військової сили й успішне проведення воєнної акції в Угорщині могли спростувати подібне уявлення, і це було важливим аргументом на користь її необхідності. Отже, агресія Ізраїлю, Англії та Франції проти Єгипту виявилася поштовхом до рішучих дій СРСР. До того ж антиєгипетська акція стала тим зовнішнім фоном, на якому радянська інтервенція в Угорщині могла б викликати поблажливіше ставлення з боку світової спільноти.

На прийнятті Москвою рішення на користь силових дій в Угорщині позначилася також зміна оцінки угорських подій китайським керівництвом. Кроки І. Надя до зближення з повстанцями були розцінені як початок задачі завоювань соціалізму і зустріли вкрай негативну реакцію китайського керівництва. Радянські лідери були поінформовані про засідання Політбюро ЦК КПК, що відбулося 30 жовтня, на якому керівництво КПК вказало на небезпеку “капіталістичної реставрації” в Угорщині і висловило незгоду з планами СРСР про виведення своїх військ з Будапешта та країни.

Здійсненню запланованої радянським урядом військової акції передувала серія таємних зустрічей М. Хрущова, «інших членів політичного керівництва з лідерами соціалістичних країн. Радянська сторона повідомила про свої плани та заручилася їхньою підтримкою. А Румунія та Болгарія висловили бажання направити і свої військові контингенти. Принципову згоду дала і Югославія.

З документів видно, як у цей час під впливом бесід у Кремлі змінюється позиція Кадара, його оцінки останніх подій в Угорщині, а також ступінь готовності до компромісу з радянськими лідерами. Зрештою Янош Кадар і його прибічники погодилися з планами керівництва СРСР, які передбачали радянське військове втручання, придушення повстанського руху, повалення кабінету міністрів Імре Надя і утворення нового уряду. Я. Кадар також дав згоду на те, щоб очолити новий уряд.

Можна зробити ряд висновків і визначити головні фактори, що зумовили рішення політичного керівництва СРСР про застосування військ для розв'язання кризи в Угорщині у 1956 р. По-перше, силове подолання угорської кризи, хоча й було грубим порушенням норм міжнародного права, ґрунтувалося на принципових засадах зовнішньої політики СРСР і виходило із необхідності забезпечення тодішніх державних інтересів Радянського Союзу. Воно стало результатом непростого вибору, зробленого вищим політичним керівництвом СРСР у конкретній міжнародній обстановці.

По-друге, під час угорської кризи радянське керівництво тричі приймало принципові рішення щодо застосування радянських військ. Ці рішення приймалися колегіально на засіданнях Президії ЦК КПРС. 23 жовтня 1956 р. було прийняте рішення про введення радянських військ у Будапешт. Згідно з рішенням від 28 жовтня радянські війська 30–31 жовтня були виведені з Будапешта. 31 жовтня керівництво СРСР приймає принципове рішення про нове збройне втручання в угорські події.

По-третє, ці рішення передбачали досягнення єдиної мети — збереження в Угорщині соціалістичного ладу та існуючого режиму, утримання країни під контролем СРСР.

Створення у травні 1948 р. в Палестині (за рішенням ООН) держави Ізраїль стало початком близькосхідного конфлікту. Група арабських держав (Єгипет, Сирія, Ліван, Ірак, Йорданія, а згодом Саудівська Аравія та Ємен) оголосили війну Ізраїлю. В ході арабо-ізраїльської війни 1948–1949 рр., маючи якісніше озброєння і скориставшись неузгодженістю у стані арабів, Ізраїль захопив більшу частину палестинської території, а інша потрапила до Йорданії (західний берег р. Йордан) та Єгипту (сектор Газа). Із Палестини було вигнано 900 тис. арабів, які знайшли притулок у різних арабських країнах. Гостро постає проблема біженців, та будь-які спроби (насамперед США) її вирішити з обуренням відкидалися самими арабами Палестини, які хотіли повернутися на власну батьківщину, в чому їх підтримували (матеріально, за рахунок нафтодоларів) арабські країни, бажаючи покарати Ізраїль.

На початку 60-х років Ізраїль, користуючись підтримкою США, які оснастили його армію новітнім озброєнням, розпочав підготовку до нової війни. В свою чергу, Радянський Союз активно підтримував Єгипет, де президент Насер розпочав соціалістичні перетворення. СРСР допоміг у переозброєнні єгипетської армії і направив до Єгипту своїх військових фахівців. Приводом до війни стало рішення Ізраїлю про відвід русла р. Йордан для зрошення пустелі Негев, що зачіпало інтереси сусідніх арабських країн. Почалися збройні сутички на лінії перемир'я з Сирією. У 1966–1967 рр. між Єгиптом, Сирією та Йорданією була досягнута домовленість про спільні дії проти Ізраїлю. Випередивши своїх противників, 5 червня 1967 р. ізраїльська армія напала на Єгипет, дуже швидко знищила всю його авіацію і завдала поразки сухопутним силам. 8 і 9 червня така сама доля спіткала армії Сирії та Йорданії. Наслідком червневої війни 1967 року стало приєднання до Ізраїлю західного берега р. Йордан, сектору Газа і Синайського півострова, східної частини Єрусалима, Голанських висот, які належали раніше Сирії. Війна 1973 року за повернення втрачених територій знову не принесла успіху арабським країнам і довела, що військовою силою близькосхідної проблеми не вирішити.

У 60-х роках військові конфлікти відбувалися і в інших частинах світу: 1962 р. — індокитайський прикордонний конфлікт; 1964 р. — агресія США проти Лаосу і Камбоджі; 1965 р. — індопакистанський конфлікт за штат Кашмір тощо. Перемога народної революції на Кубі 1959 року і прихід до влади комуністів на чолі з Ф. Кастро посилили холодну війну. Успішне випробування Радянським Союзом атомної бомби поклало край американській атомній монополії і започаткувало тривале й виснажливе суперництво двох супердержав у нарощуванні потужності та кількості озброєнь масового знищення.

Радянське керівництво вирішило використати Кубу для тиску на Сполучені Штати і в 1962 р. почало розміщення ракет середньої дальності на острові. У відповідь американська сторона 22 жовтня того самого року встановила морську блокаду Куби і висунула вимогу в найкоротші строки демонтувати і вивезти ракети. Військово-морський флот США отримав наказ перехоплювати всі судна, які йшли до кубинських портів, проводити обшук, а у разі опору — знищувати. Це було безпрецедентним порушенням міжнародних прав, зокрема принципу вільного судноплавства. США сконцентрували військові сили в Карибському регіоні, а всі їхні збройні сили як на власній території, так і за кордоном були приведені в бойову готовність. Світ опинився на порозі ядерної війни.

Пересвідчившись у рішучих намірах США, М. Хрущов у жовтні надіслав американському президентові Д. Кеннеді листа, в якому повідомляв про згоду вивезти з Куби ракети під контролем ООН, якщо США відмовиться від інтервенції на Кубу. За посередництва Генерального секретаря ООН була досягнута домовленість і 21 листопада 1962 р. США зняли морську блокаду, а Радянський Союз почав вивозити ракети.

Карибська криза засвідчила хибність курсу на ескалацію напруження між соціалістичними і капіталістичними країнами, на безперспективність гонити озброєнь з метою досягнення паритету в ядерній сфері. Неможливість використання зброї масового знищення без трагічних наслідків для людства змусило суперників шукати форми мирного співіснування, шляхи

для скорочення ядерних арсеналів. У серпні 1963 р. підписано договір про часткову заборону ядерних випробувань і контроль над озброєнням. Проте холодна війна набирала обертів і на порядок денний протиборствуючих сторін постали проблеми нарощування звичайних наступальних озброєнь, створення ефективної протиракетної оборони, сил швидкого реагування, здатних вирішити завдання у будь-якому регіоні світу.

Під час холодної війни країни НАТО взяли участь у конфліктах у Мозамбіку, Південному Ємені та Нікарагуа з метою забезпечити глобальну рівновагу між двома супердержавами — США та Радянським Союзом. Воєнні конфлікти у різних частинах світу стали постійним супутником холодної війни. До “гарячої” війни, однак, не дійшло. Застосування ядерної зброї загрожувало взаємним знищенням переможців та переможених, а політична мотивація відсувала кінець змагання між ними на невизначений час.

Захищаючи свої геополітичні інтереси, наддержави проголошували демократичні гасла, та не практиці не надто шанували суверенітет інших країн. Втім, не все настільки однозначно. Серед усіх вторгнень, що мали місце у роки холодної війни найбільше спекуляцій виявилось навколо введення радянських військ в Афганістан. Нині ця акція однозначно засуджується без врахування тогочасної міжнародної обстановки. Однак, ескалація радянського втручання в Афганістан мала свою логіку. Та і масштаби опору вважалися незначними. Зміни в радянській зовнішній політиці визначалися у першу чергу тими масштабними змінами в міжнародній обстановці влітку-восени 1979 року. На відміну від попередніх років довелось враховувати як мінімум ще 5 нових факторів.

Передусім — іранський. Прихід до влади Рухолли Мусаві Хомейні активізував ісламізацію регіону, що викликало занепокоєння радянських лідерів. Події в Ірані були загрозою радянських інтересів на Близькому та Середньому Сході і в Центральній Азії. Навіть поверховий аналіз вказував, що перемога ісламських радикалів в Афганістані порушить стабільність в радянських республіках Закавказзя, Середньої Азії,

а також на Північному Кавказі і Казахстані. Події 90-х років повністю підтвердили радянські прогнози.

Другий фактор, безумовно, американський. У 1979 р. в Афганістані зріс не лише іранський, а й американський вплив. США побоювалися посилення позицій як СРСР, так і Ірану. Вони боялись втратити Пакистан. Результатом стала масована підтримка моджахедів, що дало підстави радянським лідерам підозрювати США у намірах розмістити тут свої ракети.

Третій фактор — китайський. Китай ще не позбавився від агресивного маоїзму. У тому 1979 р. Китай спробував покарати В'єтнам за Камбоджу. Розгром не охолодив гарячі голови. Китай розпочав перегрупування військ та ремонт комунікацій. Це спричинило вражаючу демонстрацію радянської військової могутності на радянсько-китайському кордоні влітку 1979 року. Усвідомлення того, що взаємна ворожнеча не відповідає інтересам двох країн прийшла до їх лідерів пізніше.

Четвертий фактор — німецький. Саме в 1979 р. різко загострилися відносини між НАТО і Варшавським блоком. Було прийнято рішення про розміщення у ФРН американських ракет середньої дальності “Першинг”, які покривали значну частину європейського СРСР. Радянський Союз аналогічної зброї біля американських кордонів не мав. Така ситуація була неприпустимою. За логікою холодної війни послаблення позицій тієї або іншої наддержави в одному регіоні необхідно було компенсувати посиленням позицій в іншому регіоні.

П'ятий і, напевно, найважливіший фактор полягав у стрімкому воєнно-стратегічному зближенні КНР та США, безумовно, спрямованому проти СРСР. Логічним було дипломатичне зближення, однак подальші події пояснити було важко. У 1979 р. США не лише припинили дипломатичні відносини з Тайванем, а й денонсували американо-тайванський договір про взаємну оборону та демонтували свої бази. А візит Ден Сяопіна в США супроводжувався закликами до виявлення недовіри до СРСР та протидії “гегемонізму”. Китайці закликали не довіряти оманливій розрядці. США підтримали КНР у в'єтнамській авантюрі та обіцяли великі кредити для перео-

зброєння. Американська преса відкрито писала про антирадянську спрямованість цього зближення. Хоча республіканці закликали припинити ці дії, радянські лідери остерігалися затягувати ситуацію до нових виборів. В'єтнам, Камбоджа, Індія та Афганістан створювали “санітарний кордон” перед американською і китайською експансією.

Це була остання така акція. Обговорюючи ситуацію у Польщі восени 1980 року, Ю. Андропов дав зрозуміти, що “доктрина Брежнева” припинила своє існування. Він вважав, що у Радянського Союзу сил для таких операцій вже не було. “Будемо вважати, що сьогодні у нас не було ні переможців, ні переможених. Треба думати над тим, як стабілізувати обстановку в Польщі на тривалий період, але виходити з того, що наш ліміт наших інтервенцій за кордоном вичерпаний”.*

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте геополітичні наслідки Другої світової війни.
2. Дайте визначення холодної війни.
3. Яка суть та причини глобального протистояння двох наддержав?
4. Розкажіть про основні підходи до періодизації холодної війни.
5. Проаналізуйте основні прояви холодної війни у міжнародних відносинах.
6. Підготуйте доповідь на тему:
 - а) Зовнішня політика США як фактор міжнародної напруги;
 - б) Радянська зовнішня політика як фактор міжнародної напруги.
7. Розкажіть про особливості та характерні риси повоєнного Ялтинсько-Потсдамського міжнародного порядку, його вплив на перебіг міжнародних конфліктів.

* *Медведев Рой.* Юрий Андропов: Неизвестное об известном — М.: Время, 2004. — С. 285.

8. Як формувалися та розвивалися стратегії атлантичного і радянського військово-політичних блоків?
9. Роль та місце локальної війни як складової міжнародних конфліктів холодної війни.
10. Складіть таблицю на тему: “Військові блоки періоду холодної війни.

№ з/п	Назва блоку	Дата утворення	Країни-учасниці	Статутний документ

11. Порівняти Ялтинсько-Потсдамську і Версальсько-Вашингтонську системи міжнародних відносин.
12. Підготуйте розширений план відповіді на тему: “Причини холодної війни та її учасники”.

Література

1. Волокитина Т.В., Марьина В.В., Новопашин Ю.С. История Восточной Европы – от начала Второй мировой войны до современности // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С. 9–22.
2. Григорьев К.А. Охота на шпионов: спецоперации за границей / К. А. Григорьев. – М.: Алгоритм, 2008. – 221 с.
3. Григорьев Борис. Скандинавия с черного хода. Записки разведчика: от серьезного до курьезного. – М., 2002. – 428 с.
4. Дроговоз И. Необъявленные войны СССР. – Мн.: Харвест, 2004. – 496 с.
5. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: РІЦ УАННП, 1997.
6. Ильинский М. Индокитай. Пепел четырех войн (1939–1979 гг.). – М.: Вече, 2000. – 512 с.

7. *Кальвокоресси Питер*. Мировая история после 1945 года: В 2 кн. — М.: Международные отношения, 2000. — Кн. 1. — 546 с.; Кн. 2. — 604 с.
8. *Карягин В.* Берлин от железного занавеса до бетонной стены // *Международная жизнь*. — 1991. — № 4–8. — С. 11–23.
9. *Корниенко Г.М.* “Холодная война” — когда и почему она началась? // *Дипломатический вестник*. — 1995. — № 8. — С. 35–38.
10. *Корниенко Г.М.* У истоков “холодной войны”: Записки дипломата // *Новая и новейшая история*. — 1990. — № 6. — С. 105–122.
11. *Кортунов С.* “Холодная война”: парадоксы одной стратегии // *Международная жизнь*. — 1998. — № 8. — С. 23–36.
12. *Крейтор Н.Ф.* Геополитика “холодной войны” // *Наш современник*. — 1998. — № 5. — С. 218–222.
13. *Лавренов С., Попов И.* Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. — М.: Астрель, 2005. — 778 с.
14. *Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (Історико-філософський аспект): Монографія / О. І. Гуржій, С. П. Мосов, В. Д. Макаров та ін.* — К.: Знання України, 2006. — 356 с.
15. *Максимов А.* Операция “Турнир”. Записки чернорабочего разведки. — М.: Гея итэрум, 1999. — 320 с.
16. *Мартиненко А.К., Мартиненко Б.А.* Міжнародні відносини 1945–1975 років.: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Вид-во КСУ, 2004. — 366 с.
17. *Міжнародні відносини та зовнішня політика 1945–70-ті роки): підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін.* — К.: Либідь, 1999. — 558 с.
18. *Медведев Рой.* Юрий Андропов: Неизвестное об известном. — М.: Время, 2004. — 488 с.
19. *Наринский М.М.* История международных отношений. 1945–1975 гг.: учеб. пособие. — М.: РОССПЭН, 2004. — 264 с.

20. Орлов А. Тайная битва сверхдержав. — М.: Вече, 2000. — 480 с.
21. Пилявець Р.І. Збройне втручання СРСР у внутрішні справи Угорщини в 1956 році: прийняття рішень // Воєнна історія. — 2002. — № 1. — С. 84–99.
22. Роберт Фрэнк. Сталин, Хрущев и берлинские кризисы // Международная жизнь. — 1991. — № 10. — С. 21–34.
23. Системная история международных отношений: В 4 т. 1918–2003. Т. 3. — События. 1945–2003/Под ред. д-р полит. наук, проф. А. Д. Богатурова. — М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003. — 720 с.
24. Системная история международных отношений: В 4 т. 1918–2003. Т. 4. Документы. 1945–2003/Под ред. д-р полит. наук, проф. А. Д. Богатурова. — М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. — 598 с.
25. Советская внешняя политика в годы “холодной войны” (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. — М.: Международные отношения, 1995. — 356 с.
26. Шлезингер А. Некоторые уроки “холодной войны” // Новая и новейшая история. — 1991. — № 1. — С. 22–36.
27. Шнытко А. С. Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы. — К.: Генеза, 2007. — 350 с.
28. Эдельман Дж. Р. Прелюдия холодной войны: к истории советско-американских отношений // Вопросы истории. — 1991. — № 6. — С. 220–230.

ВРЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

План

- 7.1. Шляхи, підходи і методи врегулювання конфліктних ситуацій.
- 7.2. Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів.
- 7.3. Етапи та механізми врегулювання міжнародних конфліктів.

7.1. Шляхи, підходи і методи врегулювання конфліктних ситуацій

Здійснюючи докорінний злам політичних і соціальних відносин, міжнародний, зокрема воєнно-політичний конфлікт поряд з позитивними соціальними функціями, має серйозні негативні наслідки. Неодмінний результат конфлікту — це величезні збитки і сторони, що зазнала поразки, і сторони, що здобула перемогу.

Оскільки втрат і збитків у конфлікті уникнути неможливо, то, очевидно, весь зміст впливу на нього може бути зведений до пошуку шляхів усунення негативних наслідків. “Мета полягає не в тому, — пише М. Дейч, — щоб усунути або запобігти конфлікту, а в тому, щоб знайти спосіб зробити його продуктивним”.

Так можна врегулювати конфлікт. Вказуючи на надзвичайно важливу історичну роль цього способу, Р. Даррендорф відзначав: “Хто вміє впоратися з конфліктами шляхом їхнього визнання і регулювання, той бере під свій контроль ритм історії”. Мета врегулювання полягає в мінімізації збитків і негативних

наслідків для кожної з воюючих сторін, завдяки чому сам конфлікт стає продуктивнішим.

Однак сама по собі процедура врегулювання досить складна і не завжди дає позитивний результат.

Досягнення такого результату можливе за наявності таких умов, коли:

- ворогуючі сторони переконані, що втрати під час перебігу конфлікту будуть набагато дорожчими за передбачувані вигоди;
- повна реалізація мети уявляється кожній зі сторін недосяжною в конфлікті;
- для повної реалізації мети немає достатніх ресурсів;
- кожна зі сторін переконана, що не зможе досягти перемоги у воєнно-політичному конфлікті;
- обидві сторони досить організовані та легітимні;
- обидві сторони дотримуються спільних правил і враховують аргументи один одного.

Створення таких умов є серйозною міжнародною проблемою. Її вирішення можливе за наявності ефективних стратегій врегулювання військово-політичних конфліктів.

Умовно технологію врегулювання можна поділити на дві частини: **аналітичну і практичну**. Аналітична частина передбачає розробку теоретичного прогнозного та інформаційного матеріалу, необхідного для створення стратегій і умов практичного врегулювання конфлікту. Вона містить вирішення таких завдань: діагноз конфлікту; визначення його поточного стану; прогноз — упорядкування варіантів його майбутнього розвитку; розробку рекомендацій; планування практичних дій щодо врегулювання конфлікту.

Інформація і висновки, отримані шляхом діагностики конфлікту, є основою аналітичного матеріалу, необхідного для ухвалення рішень з врегулювання конфлікту. Однак за таких умов значною є тільки та інформація, яка необхідна для здійснення наступних етапів аналітичних і практичних дій з врегулювання конфлікту.

Такою інформацією є насамперед знання оперативної обстановки, пов'язаної з воєнно-політичним конфліктом. Визначення поточного стану конфлікту є основним моментом, оскільки для кожного рівня його розвитку має бути розроблена відповідна технологія врегулювання. Другим за значущістю масивом інформації після визначення рівня розвитку конфлікту, його джерел, причин, умов і конфліктогенних чинників є відомості щодо поточної характеристики його структурних елементів. Такою інформацією також є дані про суб'єкти конфлікту, склад його учасників, їхні інтереси, цілі, позиції та наміри. При цьому важлива характеристика структури суб'єктів ворогуючих сторін, оскільки кожний з них має свої інтереси, що часом збігаються з інтересами інших суб'єктів. Порівнюючи ці інтереси, матимемо уявлення щодо рівня структурованості та організованості кожної з воюючих сторін, від якого залежить успіх врегулювання конфлікту. Таке порівняння є дуже важливим, оскільки у разі розбіжностей на найнижчому рівні структури суб'єктів, навіть за досягнення консенсусу на найвищому її рівні, конфлікт навряд чи може бути врегульований остаточно.

Порівняння інтересів, позицій і цілей ворогуючих сторін дає уявлення щодо рівня їхньої сумісності, ступеня спільності їхніх цінностей, що у свою чергу є відправним пунктом для пошуку шляхів врегулювання конфлікту. Знання та правильне тлумачення намірів і мотивів поведінки ворогуючих сторін дає змогу з'ясувати сукупність умов, а також передбачити ту стадію розвитку конфлікту, коли вони можуть піти на компроміс.

Ступінь розвитку конфліктної свідомості суб'єктів, сила ворожості, упереджень, ненависті дає підстави оцінити передбачуваний рівень насильства в конфлікті. За умов зростання ненависті до "ворога" врегулювання не може бути продуктивним, тому що в цей період соціальні прошарки, задіяні в конфлікті, вимагають від своїх лідерів не компромісу, а, навпаки, відплати.

Нарешті, важливою характеристикою діагнозу військово-політичного конфлікту є визначення співвідношення (балансу) сил воюючих сторін. На основі такого балансу вибудовуються

їхні інтереси, позиції й мотиви поведінки. Отже, від стану балансу сил також залежатимуть можливості врегулювання конфлікту.

Знання перерахованих аспектів діагнозу дає підстави досягти умов врегулювання воєнно-політичного конфлікту, а також скласти прогноз основних варіантів і тенденцій його розвитку. Такий прогноз істотно доповнює необхідний масив інформації, здобутої за допомогою діагнозу, і дає можливість отримати дані щодо майбутнього стану військово-політичного конфлікту та воюючих сторін, чого діагноз конфлікту показати не може.

Крім методики і варіантів прогнозу, описаних у попередніх розділах, для врегулювання воєнно-політичного конфлікту необхідний нормативний прогноз, основними напрямками якого є:

- розробка різних варіантів розвитку конфлікту з погляду воюючих сторін;
- прогнозування позитивних і негативних наслідків, вигод і витрат для кожної із воюючих сторін у результаті конфлікту;
- прогнозування ціни “перемоги” і “поразки” для кожної з воюючих сторін.

Безумовно, що ці напрями прогнозу розробляються на базі прогнозної моделі, описаної раніше у цій роботі. Ця модель дає змогу не тільки виявити найбільш ймовірні варіанти розвитку конфлікту, а і спрогнозувати найкращі варіанти стратегій його врегулювання.

Розробити два останніх напрями прогнозу можна шляхом аналізу за критеріями “вигоди-витрати”. Цей метод ґрунтується на порівнянні величини вигод у розрахунку на одиницю витрат. Хоча при цьому виникає багато проблем, пов’язаних з вимірами. Як, наприклад, порівнювати вигоду і втрату духовних цінностей? Навіть тоді, коли всі чинники можна порівняти в ідентичних одиницях виміру, існує певний ризик під час прогнозування деяких результатів.

Цей недолік можна компенсувати шляхом ієрархічного структурування проблеми аналізу “вигоди-витрати” і порів-

няння альтернатив та відповідних ознак попарно за інтенсивністю їхнього внеску для досягнення цілей.

У подібних випадках потрібно побудувати дві ієрархії (одну — для вигод, а другу — для витрат) з однаковими альтернативами на нижньому рівні. Таким чином, можна одержати два вектори пріоритетів — вигод і витрат. Потім на основі цих векторів, отриманих на першому етапі, обчислюється відношення вигод до витрат для кожної альтернативи. Використовуючи у такий спосіб отримані розміри пріоритетів вигод і витрат, можна зробити маргінальний аналіз.

З можливих стратегій врегулювання обирається найоптимальніша, що враховує стратегії дій і намірів воюючих сторін. Потім розробляються конкретні заходи щодо реалізації обраної стратегії.

У змістовному плані викладені процедури відображені у такий спосіб. У *першій процедурі* структура конфлікту поділяється на окремі фрагменти: суб'єкти конфлікту, їхні засоби, рівень конфліктної свідомості, конфліктні відносини, збройна конфліктна взаємодія. У *другій процедурі* висувуються робочі гіпотези щодо шляхів нейтралізації кожного з елементів структури конфлікту. Приміром, щодо збройної конфліктної взаємодії це буде припинення бойових дій воюючими сторонами; щодо суб'єктів конфлікту — їхня деструктуризація, відмова від радикальних цілей, збройних засобів і способів їх реалізації. Основне у врегулюванні конфліктних відносин — відновлення комунікації між ворогуючими сторонами з найнижчого до найвищого рівня їхньої структури. Щодо засобів збройної боротьби — це роззброєння воюючих сторін, обмеження поставчань зброї та інших матеріальних ресурсів до зони конфлікту. Що стосується конфліктної свідомості, то тут найважливішим є усунення таких конфліктогенних явищ, як ненависть, вороже сприйняття опонентів. До таких конфліктогенних явищ належить також нейтралізація мотивів поведінки, викликаних “відновленням паритету” у сфері насильства або “виправданням” шляхом застосування насильства.

Третя процедура передбачає побудову стратегії врегулювання конфлікту. Вона має включати визначення завдань, шляхів, сил, засобів і методів, за допомогою яких передбачається досягти врегулювання, а також план найважливіших заходів, пов'язаних з ним. У стратегії може акцентуватися увага як на окремих особливо важливих фрагментах, так і на питаннях врегулювання конфлікту в цілому. Так, для нейтралізації суб'єктів конфлікту може бути застосована стратегія деkonsolidації конфліктуючих сторін, яка передбачає систему заходів, що дає змогу відкинути шляхом дискредитації або іншим шляхом найрадикальніші екстремістські групи від основної маси соціальних прошарків, утягнутих у конфлікт. Підтримка ж надається тим силам, які найбільше схильні до компромісів і мирних угод.

З метою нейтралізації кількох елементів військово-політичного конфлікту використовується стратегія санкцій. У сучасній практиці для здійснення тиску на одну або обидві воюючі сторони й обмеження їхніх ресурсів з метою врегулювання конфлікту застосовується широкий спектр санкцій — економічних, фінансових, політико-дипломатичних, військових.

Поширеною є також стратегія превентивної дипломатії, до якої входить складний комплекс заходів для врегулювання воєнно-політичного конфлікту в цілому, серед них: відновлення довіри, раннє попередження, превентивне розгортання миротворчих сил, створення демілітаризованих зон та інші заходи.

Наявність рекомендацій дає підстави перейти до планування практичної частини врегулювання воєнно-політичного конфлікту. Планування можна уявити як безупинний та іноді нерегулярний цикл мислення і дії, що дає змогу побудувати надійніші та ефективніші системи. Планування деякою мірою є продовженням процесу прогнозування воєнно-політичного конфлікту і будується на базі останнього. Але якщо прогнозування є проєктованим процесом у вигляді послідовності: цілі — актори — цілі акторів — політики акторів — ефективність їхніх політик — імовірні результати (сценарії), то планування має

зворотну послідовність — з можливих результатів, одержаних під час прогнозування, обирається бажаний результат, від якого будуються всі наступні рівні ієрархій: актори — цілі акторів — стратегії акторів.

Засоби врегулювання мають бути ефективними і відповідати природі воєнно-політичного конфлікту. Виходячи з останньої вимоги їх можна умовно поділити на дві основні групи: політичні та військові. У міжнародній практиці їх прийнято позначати *цивільним* і *військовим* елементом.

Військовий елемент є сукупністю заходів і форм примусу конфліктуючих сторін, спрямованих на збереження або встановлення миру між ними з використанням спеціальних формувань, оснащених військовою технікою. Після вибору необхідної стратегії врегулювання складається конкретний план її практичної реалізації, де вказується, які заходи, якими силами, у які терміни вони мають бути проведені. План практичних дій містить також перелік засобів, методів і етапів врегулювання конфлікту. Природа сили цивільного елементу в підтриманні миру може мати дипломатичне, економічне, ідеологічне, науково-технічне, гуманітарне, міжнародно-правове виявлення, тоді як природа сили військового елементу полягає в ефективності насильницького впливу на конфліктуючі сторони. Ефект примусу конфліктуючої сторони до миру військовими засобами досягається нанесенням або погрозою нанесення матеріального збитку. У такий спосіб обмежуються її матеріальні можливості для ведення війни. Завдяки цьому військовий елемент здатний чинити найсильніший вплив на конфліктуючі сторони.

Але використання військового елементу в підтриманні миру пов'язане зі значними матеріальними витратами, людськими жертвами, що не збігається з гуманітарними ідеалами людства, а отже, постійно потребує виправдання своєї миротворчої місії, освячення її вищими найавторитетнішими міжнародними організаціями. Переваги і вади військового елементу породжують два протилежних погляди на його роль і на роль цивільного елементу в підтриманні миру.

Прихильники так званого традиційного підходу вважають, що тільки військовий елемент є найкращим гарантом встановлення і збереження миру, найрадикальнішим засобом врегулювання збройних конфліктів. А прихильники протилежної точки зору, навпаки, схильні вважати неприпустимим використання військових засобів у розв'язанні міжнародних суперечок і конфліктів. Усі без винятку питання, пов'язані з встановленням миру, мають, на їхню думку, вирішуватися тільки мирними цивільними засобами.

Прикладом вияву таких протилежних точок зору можуть бути позиції США і Росії з проблеми врегулювання конфлікту в Боснії. У той час як США допускали військове втручання, Росія заперечувала його повністю.

Очевидно, істина криється між цими полярними позиціями. Для того щоб наблизитися до неї, необхідно дати змістовнішу характеристику і цивільних (політичних), і військових засобів врегулювання воєнно-політичного конфлікту.

Серед найважливіших політичних засобів необхідно виділити: переговори, посередництво, діяльність міжнародних наднаціональних органів. Метою переговорів, поширених у практиці врегулювання воєнно-політичних конфліктів, є досягнення угоди між воюючими сторонами. Переговори можуть бути успішними тільки тоді, коли існують для цього необхідні умови, де основною є готовність воюючих сторін змінити конфронтаційний тип поведінки на компромісний. Серед інших умов — достатня організованість, легітимність і статус учасників переговорів, визнання і дотримання ними низки норм на шляху до переговорів.

Успіх переговорів залежить також від методу їхнього проведення. На думку Р. Фішера і У. Юрі, успіх переговорів має відповідати трьом критеріям: результатом переговорів має бути розумна угода, вони повинні мати високу ефективність, поліпшити або хоча б не зіпсувати відношення між сторонами. Ці критерії особливо важливі для методів ведення переговорів з врегулювання конфліктів, оскільки досить часто ворогуючі сторони використовують переговорний процес для перегрупування сил і подальшої ескалації збройної боротьби.

Що стосується характеристики переговорів, то А.І. Донцов і Т.А. Полозова, посилаючись на думку відомого теоретика Р.Е. Волтона, пропонують робити її в чотирьох вимірах: дистрибутивному, інтегративному, емоційному і структурному.

Дистрибутивний вимір пов'язаний із наміром сторін відстояти споконвічні цілі. Кожна з цілей характеризується межею, нижче якої запропоноване супротивником рішення стає неприйнятним: тут висвітлюються “поля” перетину, створюючи “зони згоди”. Далі відбувається розширення зони згоди завдяки зусиллям сторін, спрямованим на пошук взаємоприйняттого спільного рішення. Ці зусилля характеризує *інтегративний* показник.

Емоційний вимір переговорів визначається характером емоційних установок сторін стосовно один одного, а також їхньою модифікацією.

Структурний вимір характеризує внутрішні відносини в рамках кожної із сторін.

Крім викладених характеристик, раціональність переговорів багато в чому залежить від позицій і підходів договірних сторін, що зводяться до трьох основних типів — м'якого, жорсткого і принципового. Метою м'якого підходу є досягнення угоди за будь-яку ціну. За такого підходу договірні сторони намагаються: уникнути конфлікту, легко змінюють свою позицію, допускають, односторонні втрати заради угоди, довіряють своїм опонентам, піддаються тиску. Зазвичай такий підхід веде до програшу переговорного процесу.

Сторона жорсткої позиції вимагає поступок як умову для продовження переговорів і односторонніх дивідендів за підписання угоди, погрожує, застосовує тиск, розглядає будь-яку ситуацію як змагання волі, у якому вона повинна перемогти. Дотримуючись такого жорсткого підходу, договірна сторона часто зіштовхується з адекватно жорсткою позицією і переговори заходять у глухий кут.

За принципового підходу сторони мають домогтися розумного результату, максимуму з того, чим вони можуть поступити-

тися один одному. Принциповий підхід вимагає від учасників переговорів дотримуватися об'єктивних і справедливих критеріїв, обмірковувати взаємні вигоди і втрати, концентрувати свою увагу на інтересах, а не на позиціях.

Оскільки воєнно-політичний конфлікт характеризується високим рівнем емоційного загострення, не завжди конфліктуючі сторони можуть дійти згоди шляхом двосторонніх переговорів. У такому разі засобом, що сприяє врегулюванню конфлікту, стає **посередництво**.

При залученні посередника переговори з урегулювання конфлікту перетворюються на тристоронні. У них сторони переслідують три цілі: відстояти свої інтереси, дійти обопільної згоди конфліктуючих сторін, обрати таке рішення, яке було б оцінено посередником як якісне і конструктивне.

Основне завдання посередника — сприяти досягненню мирної угоди між конфліктуючими сторонами. Тому його дії полягають у формулюванні стратегії переговорів, наданні допомоги в осмисленні ситуації кожній з конфліктуючих сторін, переосмисленні ними вимог один до одного і створенні атмосфери довіри між ними.

Посередництво не обмежується тільки переговорним процесом. Як засіб, воно використовується протягом усіх етапів розвитку конфлікту. І залежно від ступеня його розвиненості може виконувати цілий ряд функцій і ролей.

Якщо конфліктуючі сторони відмовляються визнати легітимний статус один одного, на посередників покладається функція організатора зустрічей для обговорення рішень, альтернативних перемозі. Третя сторона виконує також роль “адвоката”, переконуючи конфліктуючі сторони в перспективі переговорного процесу.

Продуктивною є об'єднуюча роль посередника, коли третя сторона намагається досягти єдності суперників. Таким чином, кожна сторона переконується, що існує організація, з якою можна обговорювати питання врегулювання. Доповненням до ролі “об'єднувача” може бути роль “репетитора”, у якій по-

середник працює з однією з конфлікуючих сторін, щоб розвинути в неї навички ведення переговорів.

Хто ж може виступати посередником? Найважливішою вимогою до посередника є його нейтралітет щодо інтересів кожної з конфлікуючих сторін і високий авторитет. Роль посередника можуть виконувати окремі лідери, держави, а також “коаліційні” суб’єкти, які володіють зазначеними якостями.

Частіше за все у цій ролі виступають міжнародні організації ООН, ОБСЄ, Міжнародний суд, а також регіональні організації. Однак їхня діяльність не обмежується тільки посередництвом. Вона має багатоплановий характер і тому може розглядатися як окремий засіб врегулювання військово-політичних конфліктів.

Найвпливовішою наднаціональною організацією є ООН. Відображаючи інтереси міжнародного співтовариства, вона має найширші можливості з врегулювання конфліктів. ООН може спостерігати за роззброюванням збройних формувань, контролювати репатріацію населення і повернення власності, забезпечувати громадську безпеку й адміністративне відновлення основних функцій життєдіяльності. ООН успадкувала основні принципи міжнародного права і тому стверджує законність рішень і дій з урегулювання конфліктів.

За багаторічний період ООН відпрацювала міжнародні механізми врегулювання і розв’язання конфліктів, серед них систему “раннього попередження”. Така система дає підстави отримувати важливу й актуальну інформацію, що дає змогу вчасно вживати заходів щодо запобігання і розв’язання конфліктів, а також контролювати їх. З метою опрацювання інформації в рамках Секретаріату ООН існує Відділ з підтримки миру, а при штаб-квартирі ООН – Ситуаційний Центр. Для спостереження за розвитком конфліктних ситуацій у конфліктогенних регіонах світу ООН розташовує свої тимчасові місії. Тільки за період 1992–1993 рр. було засновано понад 100 представницьких місій та місій спостереження, діяльність яких була спрямована на виявлення фактів і одержання інформації.

Крім спостережливих місій, Статут ООН передбачає колективні дії міжнародного співтовариства з урегулювання кон-

фліктів з використанням військових формувань. Рада Безпеки ООН може звернутися до країн-членів ООН з проханням виділити в її розпорядження національні військові і цивільні контингенти для проведення під своєю егідою миротворчих операцій.

Крім військової сили, важливим засобом ООН для врегулювання конфліктів є **санкції**. Рішення щодо застосування санкцій може ухвалюватися Радою Безпеки і у цьому разі стає обов'язковим або рекомендаційним для членів ООН. Таке саме рішення може ухвалюватися Генеральною Асамблеєю, тоді воно має лише рекомендаційний характер.

Міжнародні правові механізми врегулювання військово-політичних конфліктів реалізуються в основному через Міжнародний суд. Свою місію він виконує у формі “кабінетного” судочинства, а також неформального судового посередництва. На жаль, поки що можливості цього міжнародного органу значною мірою залишаються нереалізованими. У 1993 р. Міжнародний суд розглянув 12 справ, і тільки три з них стосувалися воєнно-політичних конфліктів. Така ситуація значною мірою визначається протиріччями в самому міжнародному праві, зокрема між принципами права націй і народів на самовизначення, непорушністю кордонів і правами людини.

Неабияку роль у врегулюванні воєнно-політичних конфліктів відіграють регіональні міжнародні організації, такі як ОБСЄ та НАТО.

Головна мета ОБСЄ з моменту її створення полягала в розвитку співробітництва між державами для зниження ризику військової конфронтації. З виникненням регіональних конфліктів у Європі їхнє врегулювання стало одним з важливих завдань цієї організації. Для його вирішення ОБСЄ має відповідні структури і механізми дій. До них належить Центр запобігання конфліктам (м. Відень) і місії. Центр відповідає за аналіз політичних і військових питань, що впливають на безпеку в Європі та реалізацію програм щодо запобігання конфліктам та управління ними.

Починаючи з 1992 р., була проведена ціла серія інформаційних і допоміжних місій ОБСЄ в Грузії, Молдові, Естонії, Таджикистані, Україні, Латвії та Югославії. Однак подібні місії не завжди були успішними.

Набагато більший успіх мала, наприклад, місія Європейського Союзу в 1992 р. у колишній Югославії для спостереження за виконанням угод щодо припинення вогню, підписаних між Словенією, Хорватією і Сербією.

З 1993 р. спостерігається стійка тенденція посилення ролі НАТО у врегулюванні воєнно-політичних конфліктів. Так, НАТО власними силами забезпечувало режим заборони на польоти в зоні над Боснією і Герцеговиною, виконання санкцій проти Сербії і Чорногорії.

З липня 1993 р. сили НАТО почали забезпечувати прикриття з повітря миротворчих сил і зон безпеки, що діяли за мандатом ООН. Таке прикриття передбачало нанесення повітряних ударів по базах боснійських сербів, що порушували режим зони безпеки та умови щодо припинення вогню.

Інтерес до врегулювання конфліктів пов'язаний з тим, що після закінчення холодної війни і розпаду СРСР відпала основна функція НАТО щодо стримування радянської воєнної загрози. Функції врегулювання конфліктів сприяли “збереженню блоку, його оновленню і забезпеченню стабільності військово-політичних зв'язків між європейськими державами”.

У співробітництві з НАТО об'єктивно зацікавлені ООН і ОБСЄ, тому що Північноатлантичний блок є організацією, що має у своєму розпорядженні сили, готові й здатні до проведення військових операцій щодо запобігання і врегулювання конфліктів. Завдяки добре налагодженій системі комунікацій, досвіду проведення військових акцій, відпрацьованому в ході регулярних навчань і маневрів, розгалуженій системі інформації і тилового забезпечення сили НАТО можуть швидко зорієнтуватися в обстановці та вжити заходів щодо попередження конфлікту і запобігти його ескалації.

Однак НАТО, як і ООН, не в змозі забезпечити присутність своїх сил у всіх “гарячих точках” земної кулі і взяти на себе

основну відповідальність за нормалізацію обстановки в них. Так чи інакше збільшення потреб у миротворчості ставить на порядок денний необхідність створення нових регіональних структур і тіснішої кооперації з основними міжнародними організаціями.

Що стосується європейського континенту, то подібні організації існують тільки в західній частині, тоді як воєнно-політичні конфлікти відбуваються у східній його частині. Здійснювати контроль над цією частиною континенту береться Співдружність Незалежних Держав. Але оскільки в цій організації домінує одна держава — Росія, яка використовує мандат СНД для реалізації своїх геостратегічних цілей у “близькому зарубіжжі”, то СНД не здатне ефективно вирішувати завдання з урегулювання конфлікту. Крім того, миротворчі дії Співдружності поширюються майже на два континенти — європейську й азійську частини колишнього СРСР.

Діяльність міжнародних організацій, а також зазначені політичні засоби врегулювання конфліктів ефективні тільки тоді, коли є об’єктивна основа для компромісу між конфліктуючими сторонами. Такою основою є баланс сил між ними. Отже, засоби врегулювання мають бути такими, які б дозволяли впливати на зміну балансу сил між воюючими сторонами за допомогою підтримки і санкцій. Якщо підтримка припускає зміну балансу або дисбалансу шляхом нарощування сил однієї із сторін, то санкції, навпаки, — шляхом зниження й обмеження сил і ресурсів.

Підтримка є дієвим засобом врегулювання конфлікту. Прикладом цього може бути підтримка Сполученими Штатами Кувейту під час війни у Перській затоці. Володіння величезними політичними, військовими і фінансовими ресурсами дає змогу США мати найбільші серед інших країн світу і міжнародних організацій можливості з врегулювання конфліктів.

Санкції, як і підтримка, можуть застосовуватися в економічній, фінансовій і воєнній сфері. У 1993—1994 рр. залишалися в силі обов’язкові санкції, запроваджені Радою Безпеки щодо Боснії та Герцеговини, Іраку, Лівії, Югославії. Вони здійснюва-

лися переважно у формі ембарго на постачання зброї та нафти. До Гаїті, крім ембарго на постачання зброї та нафти, вводилися також санкції на заморожування закордонних активів уряду.

Маючи відповідне значення, санкції, однак, менш дієві за підтримку. Негативні наслідки санкцій полягають у тому, що вони завдають шкоди не тільки урядам, проти яких вони спрямовані, але й ні в чому не винним людям: жінкам, дітям, хворим і людям похилого віку. Крім того, вплив санкцій або відчувається дуже повільно, або взагалі не відчувається.

Труднощі, пов'язані з врегулюванням конфлікту в Боснії, багато в чому визначалися дисбалансом сил між боснійськими хорватами, боснійськими мусульманами і боснійськими сербами. Ембарго, що було введено одночасно стосовно всіх конфліктуючих сторін, за постійної переваги у силі сербів, навряд чи могло спричинити до конструктивний результат у врегулюванні цього конфлікту. Тому для кардинальної зміни балансу сил підтримка і санкції можуть застосовуватися одночасно. Найчастіше підтримка надається жертві агресії, а санкції застосовуються проти агресора.

Санкції належать до силових засобів врегулювання військово-політичного конфлікту. Іншим радикальним засобом є військова сила. Досі ми розглядали військовою силу як основний засіб ескалації воєнно-політичного конфлікту, хоча вона може бути також і засобом врегулювання.

Оскільки врегулювання конфлікту за допомогою цивільних, політичних засобів можливе тільки за наявності компромісного типу відносин між ворогуючими сторонами, то філософія застосування військової сили в цьому контексті полягає у переведенні конфронтаційних відносин у площину компромісних шляхом зміни балансу сил. Змінивши баланс (дисбаланс) сил, військова сила сприяє зміні балансу, перегляду інтересів і позицій ворогуючих сторін у напрямі пошуку компромісу. Переважно основна роль військових засобів у врегулюванні конфлікту зводиться до нейтралізації конфліктуючої сторони, що намагається в односторонньому порядку військовим

шляхом домогтися перемоги або діяти з позиції сили. Таким чином, основна мета військової сили у врегулюванні воєнно-політичного конфлікту — встановлення необхідного балансу сил. На відміну від бойових дій застосування військової сили для врегулювання воєнно-політичного конфлікту має специфічні, чітко окреслені критерії і принципи, які розподіляються на політичні та оперативні. До політичних критеріїв належать: зрозумілий і точний мандат, відкритість, нейтралітет, довіра.

Основою для будь-якої місії є зрозумілий і точний мандат ООН або ОБСЄ, розроблений шляхом консультацій з державами, що беруть участь у миротворчій операції, або зацікавленими сторонами. Він має охоплювати всі основні елементи означеної операції.

Неодмінною умовою використання військової сили в миротворчих операціях є згода конфліктуючих сторін. Винятки можливі тільки в тому разі, якщо операція за рішенням Ради Безпеки ООН проводиться на основі глави VII Статуту ООН.

Цілі та засоби проведення операції мають бути настільки відкритими, наскільки це можливо і сумісно з оперативними вимогами. Забезпечення довіри є важливим для успіху операції, що залежить від політичної рішучості міжнародних організацій і держав, які ухвалюють рішення, чітких і досяжних військових цілей, наявності достатніх матеріальних ресурсів і якості підготовки військового персоналу цієї операції.

Але основний критерій полягає в тому, що країна, військовий компонент якої бере участь в операції з підтримки миру, має бути абсолютно нейтральною до кожної з воюючих сторін і мати при цьому єдину мету — врегулювати конфлікт. З цих міркувань сухопутні військові контингенти Німеччини, Італії та Туреччини до 1999 р. були усунені від участі в миротворчих операціях на території колишньої Югославії.

Основна причина, що не дозволяє російським військам ефективно виконувати миротворчу функцію, полягає в роздвоєності зовнішньополітичної стратегії Росії. Об'єктивно вона не може бути нейтральною стосовно конфліктів, що відбуваються у рес-

публіках колишнього СРСР, оскільки цей простір є сферою її життєвих інтересів.

Курс незалежних держав колишнього СРСР на самостійність і незалежність перешкоджає поверненню Росії в її колишній геостратегічний простір. Підрив незалежного курсу держав цього регіону через підтримку сепаратистських сил у конфліктах на території цих країн — один із шляхів реалізації такої стратегії.

Щодо оперативних принципів застосування військової сили, то при підготовці операції має бути врахована її специфіка і досягнута точна координація всіх аспектів, зокрема політичного, цивільного, адміністративного, правового, гуманітарного і військового, а також забезпечена єдність військового командування.

За всіх типів операцій необхідно чітко визначати межі застосування сили. Якщо застосування сили дозволено, то воно має ретельно контролюватися, бути гнучким і на найнижчому рівні сумісним з наданим мандатом. Миротворчі військові контингенти, які беруть участь в операції, мають право на самооборону. Зобов'язання щодо захисту миротворчого персоналу має бути невіддільною частиною рішення у проведенні миротворчої операції. Вибираючи учасників операції, необхідно враховувати культурні, історичні, політичні особливості, а також забезпечувати багатонаціональний характер її.

З огляду на окреслені принципи визначається чисельність і склад сил для проведення операцій з урегулювання конфліктів. Сили з підтримки миру складаються з цивільного і військового персоналу. Військовий персонал розподіляється на військових спостерігачів та війська з підтримки миру. Кожна з цих груп виконує свої специфічні функції. Важливу роль під час проведення миротворчих операцій відіграє склад і структура військового угруповання. Як свідчить практика, найоптимальнішим варіантом є комплексне застосування всіх трьох видів збройних сил: армії, авіації, флоту. Кожний з цих видів має свої переваги і більш-менш пристосований до військовослужбовців певних конкретних завдань.

Флот виявляється дуже гнучким засобом, що дозволяє оперативно реагувати на виникнення конфлікту, контролювати його ескалацію. Флот може здійснювати найширший спектр дій з підтримки і дипломатичних акцій, і безпосередніх бойових дій протягом усього процесу зародження, ескалації і розв'язання конфлікту. До таких дій флоту належать: морська блокада, демонстративні акції, патрулювання узбережжя території конфліктуючих сторін, охорона територіальних вод, супровід конвоїв з гуманітарною допомогою, доставка сухопутних контингентів миротворчих сил, розмінування портів, заток, фарватерів. Найбільший досвід з підтримки миру мають військово-морські сили країн НАТО. Під час боснійського конфлікту в Адріатичному морі в миротворчій операції брало участь близько 20 кораблів НАТО. На жаль, там не було жодного корабля з країн СНД. Хоча така участь була б доцільною.

Авіація наймобільніший вид збройних сил, здатний вирішувати найрізноманітніші завдання з урегулювання конфлікту: здійснювати повітряне прикриття наземного контингенту миротворчих сил, патрулювати в зоні конфлікту, вести спостереження і розвідку за воюючими сторонами, здійснювати повітряну блокаду, наносити бомбові і ракетні удари, доставляти гуманітарні вантажі в блокадні зони тощо. Для вирішення цих завдань до складу авіаційного угруповання з підтримки миру входять літаки бойової, транспортної, патрульної та розвідувальної авіації.

Сухопутний контингент перебуває безпосередньо в зоні конфлікту, і йому доводиться витримувати найбільші фізичні та моральні навантаження. На нього, як правило, покладається найбільший обсяг завдань миротворчої операції. Застосування сухопутних сил має значну фінансову і політичну відповідальність. Цей вид сил – найвразливіший тактично. Його можна заблокувати, оточити, взяти в заручники, що, зокрема, було зроблено боснійськими сербами у відповідь на удари авіації НАТО по складах з їхнім озброєнням. Сухопутний контингент має також найбільші людські втрати порівняно з іншими видами сил. Кількість вбитих, поранених і зниклих без вісти

цього контингенту в усіх миротворчих операціях, що проводилися під прапором ООН у 1994 р., становила 108 осіб. Сухопутний контингент є також найчисленнішим.

Чисельність сил з підтримки миру залежить від кількості й характеру проведених операцій. Загальна чисельність персоналу ООН, задіяного у 18 миротворчих операціях, становила на 31 серпня 1994 р. 76612 осіб. З них 38 тис. осіб перебували на території колишньої Югославії, 4 тис. осіб — у Руанді.

Дії військових контингентів під час миротворчої операції за характером розподіляють на бойові та небойові. *Небойовими* діями вважають: розвідку дій воюючих сторін, висвітлення обстановки в зоні конфлікту, контроль за дотриманням режиму закритих і демілітаризованих зон, зон безпеки, дотримання угод і договорів з урегулювання конфлікту, ведення переговорів і встановлення комунікації з польовими командирами воюючих сторін, патрулювання, надання гуманітарної допомоги, відновлення зруйнованої інфраструктури тощо.

Бойових діями вважають: демонстративні дії, операції “прикриття”, відновлення територіальної цілісності, прокладання безпечних маршрутів, операції щодо захисту, звільнення полонених, евакуація миротворців і цивільного населення, роззброєння конфліктуючих сторін, бойові операції проти сторони, що порушила перемир'я й умови досягнутих мирних угод з метою знищення її наступального потенціалу.

Розходження в зазначених видах дій визначається не тільки характером завдань, що стоять перед миротворцями, а й озброєнням. Якщо під час небойових дій використовується тільки легка стрілецька зброя з метою самооборони, то під час бойових дій застосовується важка зброя. Але на практиці і той і інший вид дій здійснюється в комплексі. Найчастіше обставини складаються так, що під час операції доводиться переходити від небойових дій до бойових, як це було в Сомалі або в Боснії, і навпаки, як в Іраку, коли після завершення операції “Буря в пустелі” населенню давали гуманітарну допомогу і були взяті під захист райони проживання курдів.

За всієї радикальності військових засобів необхідно відзначити, що застосування військової сили, навіть вдале, саме

по собі не вирішує проблеми врегулювання. У кращому випадку воно створює лише передумови, необхідні для врегулювання. Остаточний результат залишається за політичними засобами. Отже, головне у врегулюванні воєнно-політичного конфлікту — домогтися вмілого поєднання військових і цивільних засобів. Тому важливо правильно обрати і застосувати методи врегулювання конфлікту.

У цьому контексті під методом врегулювання розуміють спосіб використання військових і політичних засобів. Метод вважається ефективним за умови, якщо він найбільшою мірою реалізує переваги як військових, так і політичних засобів, або якщо вади одних засобів перекриваються перевагами інших.

Отже, врегулювання конфлікту з точки зору управління є процесом цілеспрямованого впливу на ворогуючі сторони з метою досягнення продуктивного погодженого результату. Такий вплив може виявлятися як у погрозі, так і в стимулюванні, заохоченні. На основі цього різновиду мотивацій поведінки, а також з огляду на природу військових і політичних (цивільних) засобів можна виділити два види врегулювання конфлікту, перший з яких ґрунтується на погрозі, а другий — на заохоченні.

Перший вид так званих силових методів ґрунтовно розроблений західними конфліктологами і політологами. Ці методи покладені в основу застосування військової сили. Серед них — методи врегулювання конфлікту шляхом погрози силою та шляхом створення балансу сил. Ці методи застосовуються також у сфері дії політико-правових засобів, їх різновидом є методи дипломатичного тиску, політичної ізоляції, судовий розгляд.

Технологія застосування силових методів під час врегулювання конфлікту така: нав'язування компромісного рішення — наслідки для супротивника у разі прийняття ним цього рішення — погроза при відмові — покарання — нав'язування нового рішення тощо. Цикл повторюється. При цьому перспектива відмови має бути загрозливішою за перспективу зго-

ди. За такою технологією побудована стратегія контрольованої ескалації, до якої вдаються воюючі сторони під час воєнно-політичного конфлікту.

До другого виду належать методи стимулюючого впливу, зокрема *метод модифікаційної поведінки*, коли компроміс ворогуючих сторін досягається за допомогою винагороди за їхню бажану поведінку. На основі методів стимулюючого впливу американські дослідники М. Дейч та Ч. Осгуд розробили стратегію деескалації конфлікту. Як стимул у цій стратегії розглядаються односторонні поступові поступки тієї сторони, що зацікавлена в урегулюванні конфлікту. За допомогою невеликих поступових поступок і демонстрацією прагнення до примирення можна викликати адекватну реакцію іншої сторони, а потім крок за кроком, роблячи взаємні поступки, дійти остаточного врегулювання конфлікту. На випадок, якщо ініціатива заперечуватиметься супротивником, необхідно зачекати, захистити свої позиції на існуючому рівні інтенсивності воєнно-політичного конфлікту, і знову продемонструвати прагнення до переговорів і примирення. Таку стратегію використовувала чеченська сторона під час блокади і штурму російськими федеральними військами м. Грозного у 1995 р., коли вона в односторонньому порядку припиняла вогонь, щоб “збити” ескалацію збройного протиборства.

Синтетичним поєднанням цих двох методів є так званий метод “батоба і пряника”. Технологія застосування цього методу в урегулюванні конфлікту може бути така: воюючим сторонам пропонується розроблений на основі їхніх спільних або усереднених інтересів варіант врегулювання конфлікту. У разі прийняття варіанта використовується заохочення, а у разі відмови — покарання.

Перевага у виборі того або іншого методу врегулювання конфлікту залежить від конкретної ситуації, а також від його розвитку. У цілому вибір методів і засобів врегулювання, багато в чому залежить від того, на якому етапі розвитку конфлікту вони застосовуватимуться.

7.2. Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів

Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів, як вже вказувалось, обумовлюється виконанням ними посередницьких функцій. Найвпливовішою наднаціональною організацією все ще залишається ООН. ООН успадкувала основні принципи міжнародного права і тому стверджує законність рішень і дій з урегулювання конфліктів. Окрім цього, Організація має в своєму розпорядженні збройні сили.

Як правило, миротворчі сили Організації Об'єднаних Націй — це військовослужбовці, надані для здійснення місії ООН на добровільній основі урядами своїх країн, щоб, використовуючи військову дисципліну і виучку, вирішувати завдання відновлення і підтримки миру.

За перші сорок років миротворчої діяльності ООН було здійснено 13 операцій, а з 1988 р. — понад 35 нових операцій. У 1993 р. загальна чисельність військового і цивільного персоналу Організації Об'єднаних Націй з 77 країн досягла більше 80 тис. осіб, що є кульмінацією в історії миротворчості ООН за своїм масштабом.

З 48 операцій ООН на підтримку миру (перша операція була проведена в 1948 р.) 35 із них були здійснені Радою Безпеки в період з 1988 по 1998 роки. Нині ООН здійснює 16 операцій, в яких беруть участь приблизно 14 тис. миротворців. У складі підрозділів Організації Об'єднаних Націй на підтримку миру служили понад 750 тис. військовослужбовців і співробітників цивільної поліції ООН і тисячі інших цивільних фахівців. Більше ніж 1500 чоловік загинули при виконанні службових обов'язків у складі миротворчих місій ООН.

До миротворців по праву можна віднести і співробітників цивільної поліції ООН, спостерігачів за проведенням виборів, спостерігачів за дотриманням прав людини та інших цивільних фахівців, які працюють у місіях під прапором Організації Об'єднаних Націй. У перелік завдань, які виконують миротворці, входять: конвоювання і охорона вантажів гуманітарної

допомоги, надання колишнім супротивникам допомоги в здійсненні складних за своїм характером мирних угод, надання допомоги в роззброєнні, сприяння в підготовці національної цивільної поліції (цей процес активно відбувається у Косово, Боснії та Герцеговині). Миротворці надають допомогу біженцям, які повертаються на свої рідні території, забезпечують контроль за дотриманням прав людини, знешкоджують міни і проводять відновлюючі заходи. Проте успіх миротворчих операцій залежить від згоди і сприяння сторін, що протистоять.

Завдання миротворчих місій визначають п'ятнадцять держав — членів Ради Безпеки, а не Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй. У Статуті Організації Об'єднаних Націй конкретно вказується, що Рада Безпеки несе повною мірою відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки. Кожний з п'яти постійних членів Ради Безпеки — Китай, Російська Федерація, Сполучене Королівство, Сполучені Штати і Франція — може накласти вето на будь-яке рішення, що стосується операцій на підтримку миру.

Цивільний персонал прикомандирується до місії, що розгортається або вже діє, Секретаріату Організації Об'єднаних Націй, установ Організації Об'єднаних Націй або урядів країн-учасниць, або працює на контрактній основі, та не входить до складу постійного штатного персоналу ООН (зазвичай ООН укладає з контрактником угоду на термін від півроку до року з можливою пролонгацією його).

В ООН немає своєї армії. Для кожної миротворчої місії держави-члени добровільно надають ООН війська, поліцейські компоненти, техніку, за які вони одержують компенсацію із спеціального бюджету операцій на підтримку миру. Пліч-о-пліч з військовими в миротворчих операціях працюють співробітники цивільної поліції (поліцейські спостерігачі ООН); спостерігачі (за проведенням виборів; за дотриманням прав людини) та інший цивільний персонал.

Наймогутнішою “зброєю миротворців є поліцейські контингенти, які в переважно виконують свою місію, не маючи ніякого озброєння (наприклад, у Східній Славонії, Македонії, Боснії і Герцеговині), легко озброєні (наприклад, у Косо-

во, на Гаїті, в Східному Тімори) з метою самооборони. Спираючись на силу переконання і мінімальне використання примусової сили, вони зменшують напругу і, як правило, попереджають можливі бойові дії. Військовослужбовці миротворчих місій не присягають на вірність ООН. Уряди, які добровільно надають ООН свій національний контингент, детально обговорюють з ООН умови його участі у вирішенні військових конфліктів, включаючи питання командування і управління. За урядом тієї чи іншої країни залишається останнє слово щодо своїх збройних сил, які передбачається направити з місією ООН або які вже служать під прапором ООН, в тому числі і щодо дисциплінарних і кадрових питань. Вони можуть, якщо того побажають, відкликати свої війська. Зазвичай таке відбувається тоді, коли національний військовий контингент терпить значні людські втрати під час здійснення миротворчих операцій (так вийшло з військовим контингентом Данії, дві роти якого у вересні 1995 р. потрапили під сильний артилерійський і мінометний обстріл на межі Хорватії, Боснії і Герцеговини в містечку Костаніца і втратили близько 15 чоловік убитими і пораненими, після чого уряд Данії відкликав свої військові підрозділи з території колишньої Югославії).

Заробітна плата військовослужбовцям учасникам операцій на підтримку миру виплачується урядами своїх країн відповідно до їх військового звання в національних озброєних силах. ООН відшкодовує витрати країнам, що добровільно надають персонал. ООН також виплачує країнам компенсацію за техніку і майно. Проте виплата компенсацій цим країнам часто затримується у зв'язку з нестачею наявних коштів, обумовленою несплатою державами-членами своїх внесків.

Всі держави-члени ООН ділять ризик, з яким пов'язана діяльність з підтримки миру і безпеки. З 1945 р. для участі в миротворчих операціях ООН надавала персонал 110 країн. Тепер миротворців надають 70 країн. Більше всього військовослужбовців для діючих у цей час місій надали: Польща (1053); Бангладеш (924); Австрія (858); Гана (782); Фінляндія (768) і Норвегія (722). Невелика острівна держава Фіджі бере

участь практично у всіх миротворчих операціях, як і Канада. Навіть держави, що не є членами ООН, роблять свій внесок: Швейцарія виділяє грошові кошти, медичні підрозділи, літаки, вертольоти, іншу техніку і майно.

Матеріальна, моральна і соціально-правова “вартість” операцій на підтримку миру є нікчемно малою порівняно з можливими збитками, матеріальними і людськими втратами, з якими пов’язані конфлікти. З кожного долара, витраченого урядами на військову діяльність у 1997 р., менше 0, 25 цента пішли на миротворчу діяльність Організації Об’єднаних Націй. Частка Сполучених Штатів в операціях Організації Об’єднаних Націй з підтримки миру в 1997 р. була близько 386 млн дол. США або менше 1, 45 дол. США на одного американського громадянина.

Слід відрізнити примусові операції від миротворчих. Миротворчі операції ООН традиційно залежать від згоди протидіючих сторін і передбачають розміщення миротворців для виконання угоди, добровільно схваленої сторонами.

У разі примусових операцій Рада Безпеки дає державам-членам ООН санкцію вживати всі необхідні заходи для досягнення поставленої мети. При цьому не обов’язково потрібна згода сторін. Примусові заходи використовувалися в небагатьох випадках, зокрема під час війни в Перській затоці, Сомалі, Руанді, Гаїті, Боснії і Герцеговині, Албанії. Слід зазначити, що жодна з примусових операцій не проводилася під безпосереднім керівництвом ООН. Звичайно ними керувала одна з країн-членів ООН (наприклад, США) або група країн. Саме багатонаціональні сили (під командуванням НАТО) провели “миротворчу” операцію ООН у Боснії і Герцеговині. Підставою для проведення як миротворчих, так і примусових операцій є положення Статуту ООН про підтримку міжнародного миру та безпеки.

Миротворча діяльність є головною прерогативою ООН. У деяких конфліктних районах ООН розміщує миротворчі сили спільно з регіональними та іншими міжурядовими організаціями.

Беззаперечно, важливо окремо оцінювати кожну конкретну ситуацію з урахуванням того, що іноді держави-члени ООН неохоче реагують на виникнення кризової ситуації в тому або іншому регіоні. У швидкоплинному світі, як і раніше, поза сумнівом, ще виникатимуть конфлікти. Вони, з одного боку, є внутрішніми, але деякі з них можуть мати серйозні міжнародні наслідки.

Зараз ООН активізує зусилля щодо швидшого розгортання сил у разі кризи. Центральними питаннями стають посилення її здатності забезпечити вищий рівень управління, скорочення часу реагування, підвищення ефективності своєї присутності на місцях.

Таким чином, миротворчі сили ООН потрібні співтовариству держав. Негативні прояви політики, утвердження національної самобутності є могутньою і потенційно вибухонебезпечною силою, що призводить до приниження “інших” етнічних груп, релігій або національностей. За останні роки такі тенденції до відособлення посилилися, у зв’язку з чим необхідні значні зусилля для протидії та їх обмеження.

Багато сьогодишніх конфліктів можуть здаватися неефективними для тих, хто не перебуває безпосередньо на лінії вогню. Проте держави повинні порівняти ризики, з якими пов’язані дії, з очевидними небезпеками бездіяльності. Нездатність міжнародного співтовариства вживати заходи з приборкання конфліктів та їх мирного врегулювання можуть спричинити їх збільшення і розширення кола учасників.

Нещодавні події показали, наскільки швидко громадянські війни між сторонами в одній країні можуть дестабілізувати сусідні держави і розповсюджуватися на цілі регіони. Лише небагато сучасних конфліктів можна вважати достовірно “локальними”. Часто вони породжують цілий спектр проблем — незаконну торгівлю зброєю, тероризм, торгівлю наркотиками, потоки біженці, наслідки яких відчуються далеко за межами безпосередньої зони конфлікту. Для вирішення цих та інших завдань необхідна міжнародна співпраця.

Операції Організації Об’єднаних Націй на підтримку миру, що спираються на півстолітній досвід, є незамінним методом

дії. Легітимність і універсальність є їх унікальними особливостями, обумовленими характером діяльності, яка здійснюється від імені всесвітньої організації, до складу якої входять 189 держав-членів. Операції Організації Об'єднаних Націй на підтримку миру можуть відкривати двері для зусиль у сфері миротворчості в цілях досягнення міцного миру, а без них ці “двері” можуть залишатися закритими.

Для країн, в яких проводиться розгортання операцій Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру, їх легітимність і універсальність:

- обмежує наслідки для національного суверенітету, з якими можуть бути пов'язані інші форми іноземного втручання;
- може стимулювати обговорення суперечливих питань між конфліктними сторонами, якщо раніше це було неможливим;
- може привернути увагу до конфліктів і їх наслідків, які інакше могли залишитись непоміченими.

Для міжнародного співтовариства в ширшому плані операції Організації Об'єднаних Націй:

- можуть стати відправним пунктом для мобілізації міжнародних зусиль, продемонструвати сторонам, що міжнародне співтовариство виступає за мир єдиним фронтом, і можуть обмежити розповсюдження військових альянсів, здатних посилити конфлікти;
- дають багатьом державам можливість розділити тягар, пов'язаний з вживанням заходів з контролю і врегулювання конфліктів, що спричинює підвищення ефективності діяльності в гуманітарній, фінансовій і політичній сферах.

Таким чином, обов'язок міжнародного співтовариства укріпити існуючі багатосторонні механізми, серед яких миротворча діяльність ООН є унікальним інструментом здійснення узгоджених зусиль.

Міжнародні миротворчі операції як форма діяльності Організації Об'єднаних Націй щодо вирішення конфліктів почали застосовуватися ще 1945 року.

Структура і функції сил і засобів міжнародних миротворчих операцій не є визначеними і залежать від багатьох факторів — масштабів конфлікту, ставлення міжнародної спільноти до конфлікту, зацікавленості окремих держав у його розв'язанні, внутрішніх чинників і мотивів воєнно-політичного конфлікту.

У 2001 р. операціям Організації Об'єднаних Націй на підтримку миру виповнилося п'ятдесят вісім роки.

Доцільно також згадати діяльність Міжнародного Червоного Хреста. Ідея міжнародної допомоги жертвам війни і стихійних лих належить Анрі Дюнану, швейцарському бізнесмену і гуманісту. У 1859 р. Дюнан організував загін добровольців для допомоги жертвам кривавої битви при Сольферіно (Північна Італія), де брало участь 160 тис. франко-італійських солдатів і стільки ж австрійських.

У спогадах про Сольферіно, опублікованих у 1863 р., Дюнан намітив шляхи допомоги хворим і пораненим воєнного часу. Книга викликала повсюдне співчуття жертвам війни, і в лютому 1863 р. Женевська благодійна організація, що ставила за мету допомогти хворим, утворила комітет з п'яти чоловік для розгляду пропозицій Дюнана. У жовтні 1863 р. комітет, в який входив і Дюнан, організував міжнародну конференцію в Женеві. Представники 16 країн створили національні добродійні організації. Емблемою був обраний червоний хрест на білому фоні (видозмінений швейцарський прапор). “Комітет п'яти” був перетворений у Міжнародний комітет Червоного Хреста, до завдання якого входила координація діяльності добродійних груп.

Конференція стала поштовхом для організованого швейцарським урядом аналогічного заходу в 1864 р., де були сформульовані принципи роботи з постраждалими. 24 серпня представники 12 держав підписали конвенцію “Про поліпшення становища хворих і поранених у воюючих арміях”. Ця угода, що називається також Женевською конвенцією 1864 року, гарантувала нейтралітет медичного персоналу і устаткування, і офіційно прийняла червоний хрест як пізнавальний знак. Більшість держав з часом визнали положення цієї та інших конвенцій.

Сили ООН з підтримання миру повинні здійснювати контроль над встановленням перемир'я та обмежувати можливості відновлення військових конфліктів шляхом розміщення їх підрозділів у створених ними буферних зонах. На період операцій вони отримують мандат від Ради Безпеки (РБ) і виконують накази Генерального секретаря ООН. Слід звернути увагу, що РБ при збереженні різного рівня власного впливу також може надати мандат на проведення військових операцій окремим країнам або організаціям.

Іншим важливим органом ООН з підтримання миру і безпеки є Генеральна Асамблея (ГА), що складається з представників усіх членів Організації і є за своєю суттю їх загальними зборами. Але компетенція ГА відрізняється від повноважень РБ. ГА може обговорювати будь-яке спірне міжнародне питання, але робити лише рекомендації учасникам конфлікту або РБ, що для останніх не є обов'язковими. Згідно з резолюцією ГА 1950 року. "Єдність на користь миру" у разі, якщо РБ не може розв'язати окрему проблему, пов'язану із загрозою миру, через відсутність єдності серед її постійних членів, Генеральна Асамблея може надати рекомендації державам — членам ООН щодо колективних дій стосовно вирішення цього питання.

За роки свого існування з урахуванням тенденцій розвитку людської цивілізації та конкретно-історичних ситуацій ООН розробила низку відповідних заходів зі збереження, відновлення і зміцнення миру та безпеки, які розподіляються з чотирма основними напрямками: превентивна дипломатія, миротворчість, примус до миру і миробудівництво у постконфліктний період.

Превентивна дипломатія передбачає широкий спектр політичних, економічних, дипломатичних та воєнних заходів, спрямованих на встановлення довір'я між потенційно можливими учасниками міжнародних конфліктів; раннє попередження конфліктів на основі збору інформації різними спеціалізованими установами і підрозділами ООН та регіональними організаціями; превентивне розгортання військових контингентів ООН у районах небезпечної напруженості на прохання обох

конфліктуючих сторін на їх території або на території однієї сторони за її проханням; створення демілітаризованих зон по обидва боки межі, що відділяє учасників міжнародної суперечки, або з однієї сторони за проханням відповідного уряду. Превентивна дипломатія має на меті запобігання конфліктам і локалізацію конфліктів у разі їх виникнення.

Миротворчість — це один з видів операцій з підтримання миру (ОПМ), які не були передбачені Статутом ООН і які виникли під час холодної війни, коли діяльність РБ була практично паралізована через протистояння США і СРСР та застосування ними свого права вето. Миротворчі операції спрямовані на досягнення угоди між конфліктуючими сторонами головним чином за допомогою мирних засобів, передбачених главою VI Статуту ООН.

Примус до миру є також ОПМ, але вже відповідно до глави VII Статуту ООН за допомогою примусових засобів — розгортання у районі конфлікту груп спостерігачів, військових контингентів і/або поліцейського, а часто цивільного персоналу ООН з метою дотримання досягнутих угод про припинення вогню, створення умов для мирного розв'язання конфлікту, недопущення його ескалації. Такого роду операції проводяться лише за дозволом РБ.

Постконфліктне миробудівництво — це заходи, які спрямовані на остаточне зміцнення досягнутого миру та врегулювання спірних проблем у всіх сферах життєдіяльності з метою недопущення повторення конфлікту. До таких заходів належать: роззброєння конфліктуючих сторін і відновлення порядку; збереження і можливе знищення зброї; репатріація біженців; консультаційна допомога; підготовка персоналу, який підтримує безпеку; нагляд за проведенням виборів; сприяння зусиллям, спрямованим на захист прав людини; реформування або зміцнення урядових установ; сприяння формальним і неформальним процесам політичної участі.

У перші повоєнні десятиріччя було створено декілька таких організацій політичного або воєнно-політичного толку: у 1945 р. — Лігу арабських держав (ЛАД); у 1948 р. — Органі-

зацію американських держав (ОАД); у 1949 р. — Організацію Північноатлантичного договору (НАТО); у 1949 р. — Раду Європи; у 1951 р. — Організацію Центрально-Американських держав (ОЦАД); у 1954 р. — Західноєвропейський Союз (ЗЄС); у 1954 р. — Організацію Договору Південно-Східної Азії (СЕАТО); у 1955 р. — Організацію Центрального договору (СЕНТО); у 1963 р. — Організацію африканської єдності (ОАЄ); у 1967 р. — Асоціацію держав Південно-Східної Азії; у 1969 р. — Організацію Ісламська конференція тощо.

Варто відзначити, що Статут ООН передбачає взаємодію Ради Безпеки з регіональними організаціями. Так, згідно зі ст. 51 проголошується невіддільне право держав на індивідуальну або колективну оборону, якщо відбудеться збройний напад на члена Організації. Однак підкреслюється, що це право діє тільки до того часу, доки РБ не ухвалить заходи щодо підтримання миру і безпеки у цьому регіоні світу, а також, що про акти самооборони держав їх керівництво повинно негайно повідомляти. У ст. 52 наголошується, що Статут не заважає існуванню регіональних угод або органів для вирішення суперечок щодо підтримання міжнародного миру та безпеки. Вона зобов'язує держави докласти всіх зусиль, щоб розв'язати конфлікти силами регіональних організацій до офіційного звернення до РБ. Відповідно до ст. 54 РБ має бути завжди вичерпно поінформована про заходи, що вжиті або заплановані регіональними організаціями для підтримання міжнародного миру і безпеки. РБ також може використовувати за своєю ініціативою регіональні організації для врегулювання конфліктів.

Новою тенденцією у діяльності ООН є курс на підвищення ролі регіональних організацій безпеки у врегулюванні конфліктів. Так, у врегулюванні конфлікту в Камбоджі у 1993 р. брала участь АСЕАН, в Югославії — НАТО, ЄС/ЗЄС, ОБСЄ, в Сомалі у 1992—1994 рр. — ОАЄ, ЛАД та Організація Ісламська конференція (ОІК) тощо.

Аналізуючи історію діяльності ООН, можна стверджувати, що холодна війна, яка розпочалася майже одразу після закінчення Другої світової війни, дуже негативно вплинула на діяльність РБ, фактично паралізувала її роботу і часто-густо не дава-

ла можливості застосування на практиці механізму забезпечення безпеки ООН. Головним чином це відбувалося через протистояння між постійними членами РБ, насамперед — Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом. Скажімо, за даними американських дослідників Р. Ригса та Дж. Плано, в період з 1946 по 1969 рр. СРСР 105 разів використав право вето, в той час як США — жодного разу, бо в ці роки позначалися американським домінуванням в ООН. Але вже з 1970 р. після вступу до ООН низки молодих незалежних держав, ситуація значно змінилася. В 1970—1986 рр. США 58 разів застосували право вето, тоді як СРСР — лише 14. Усього за період до 1986 р. СРСР використав це право 119 разів, США — 58, Великобританія — 26, Франція — 16, Китай — 19. Усього до 31 травня 1990 р. право вето застосовувалося 279 разів, після чого через поліпшення відносин між Сходом і Заходом постійні члени РБ майже не удавалися до нього.

Незважаючи на це, і в період холодної війни ООН провела ряд операцій з врегулювання конфліктів, які вважаються експертами успішними. Відзначаються операції: у Кашмірі в 1948 р.; на Синайському півострові у 1956—1967 рр. та у 1973—1979 рр.; у Конго в 1960—1964 рр.; в індо-пакистанському конфлікті в 1965—1966 рр.; на Голанських висотах з 1974 р. тощо. Загалом до 1981 р. ООН успішно врегулювала 28 конфліктів, її зусилля у цій діяльності визнані “великими”. Рівень успіху дій ООН оцінюється в 51%. Визнанням зусиль ООН у справі підтримання міжнародного миру та безпеки стало присудження у 1988 р. Нобелівської премії миру Збройним силам Організації Об’єднаних Націй.

7.3. Етапи та механізми врегулювання міжнародних конфліктів

Безумовно, що процес врегулювання має здійснюватися протягом всієї еволюції конфлікту — від його зародження до остаточного розв’язання. Як уже зазначалося, воєнно-політичний конфлікт складається з фаз і етапів, на кожному з яких діють чинники, що вимагають специфічних підходів до їх нейтралізації.

У зв'язку з цим видається доцільним також поділити процес врегулювання на етапи, що відповідають етапам еволюції конфлікту. Латентному етапу, особливо його першій фазі — фазі зародження конфлікту, відповідатиме етап запобігання конфлікту; етапу розвитку конфлікту — етап установалення миру, етапу розв'язання конфлікту — етап підтримки миру. Останнім етапом врегулювання конфлікту буде етап зміцнення (будівництва) миру.

Етап запобігання конфлікту. На цьому етапі існують найкращі умови для запобігання конфлікту, оскільки конфлікт тільки зароджується. Основна мета врегулювання полягає у тому, щоб виявити конфлікт на ранніх стадіях і вчасно вжити заходів щодо його розв'язання. Досягається ця мета шляхом цілого комплексу спеціальних заходів і акцій, що класифікуються як “превентивна дипломатія”.

Першорядним завданням превентивної дипломатії є своєчасне виявлення воєнно-політичних конфліктів, що зароджуються, визначення потенційних суб'єктів, їхніх цілей та інтересів. Вирішується це завдання за допомогою *представницьких* і *спостережницьких місій*, місій для виявлення фактів з метою одержання повної та достовірної інформації, ранне попередження щодо явищ і тенденцій, що генерують конфлікт, розміщення в конфліктогенних зонах цивільних і військових спостерігачів для контролю за розвитком ситуації, постійного моніторингу.

Якщо конфлікт виявляють на другій фазі, то основним завданням превентивної дипломатії стає усунення його джерела і предмета. Шляхом створення системи “добрих послуг”, вечорів, диспутів, брифінгів, неформальних зустрічей потрібно уникнути несумісності цілей, спірних пропозицій, радикальних рішень. Тут доречно здійснювати керівний вплив на суб'єктів з метою формування компромісних ліній поведінки.

У третій фазі воєнно-політичного конфлікту найважливішим завданням врегулювання є обмеження ворогуючих сторін в озброєннях та інших військово-технічних ресурсах і відновлення атмосфери довіри між ними. Дієвими заходами щодо

цього можуть бути: запровадження ембарго на постачання зброї, контроль над озброєннями, угода про роззброєння, посилення прикордонного режиму, збільшення військової прозорості. Для відновлення довіри дуже важливою є передача конфліктуючим сторонам об'єктивної інформації щодо ситуації, розкриття поглядів і позицій супротивника його опоненту.

Досягненню консенсусу сприяє розвиток урядових і неурядових контактів, конфіденційних зустрічей, посередницьких послуг, проведення переговорів, використання міжнародних правових інститутів, звернення до допоміжних і правових інструментів — до арбітражного суду і погоджувальних процедур.

У фазі воєнно-політичної кризи основне завдання превентивної дипломатії полягає в запобіганні початку воєнних дій. Для реалізації цього завдання використовуються екстрені консультації, створюються погоджувальні комісії, скликаються наради впливових міжнародних організацій, які ухвалюють відповідні рішення, відбувається превентивне розгортання цивільного персоналу і збройних сил у зоні потенційного конфлікту.

Роль військового елементу на цьому етапі зводиться до контролю за дотриманням міжнародних правових актів у воєнній сфері, демілітаризації зон, контролю за озброєннями тощо. Військові засоби на цьому етапі використовуються у непрямій формі: вони покликані сприяти дипломатичному врегулюванню кризових ситуацій. Військовий елемент постійно або тимчасово присутній у зонах потенційних конфліктів, веде спостереження за діями конфліктуючих сторін та вдається до демонстративних дій щодо потенційного агресора. Демонстративні дії як форма тиску на ініціатора збройного конфлікту створюють стан непевності, що може змусити ініціатора стати на шлях мирного розв'язання конфлікту.

Досить поширеною формою використання військової сили стають так звані операції прикриття, у яких війська прикривають потенційну жертву агресії від можливої інтервенції ззовні. Зокрема, така операція проводилася ВПС і ВМС США пів-

денніше 32-ї паралелі на території Іраку для захисту курдського населення.

Таким чином, на першому етапі врегулювання завдання превентивної дипломатії вирішуються поетапно, ускладнюючись з перебігом фаз латентного етапу розвитку. У фазі воєнно-політичної кризи першочерговими стають найскладніші завдання: запобігання бойовим діям, розведення конфліктуючих збройних угруповань тощо. У міру вирішення цих завдань постають питання зміцнення розрядки між конфліктуючими сторонами.

Якщо не вдалося запобігти конфлікту і він набув форми збройного протистояння, настає етап встановлення миру. Певні труднощі під час розгляду цього етапу становить термінологічна невизначеність у тлумаченні понять “миротворчість” і “примусове встановлення миру”. Досить часто під “миротворчістю” розуміють весь комплекс дій третьої сторони з врегулювання конфлікту на всіх етапах його існування, ототожнюючи це поняття з усіма іншими термінами. Тому постає необхідність розробити, чітко визначити всі зазначені терміни виходячи з логіки процесу врегулювання конфлікту.

Встановлення миру — це етап врегулювання конфлікту, який починається після переходу конфлікту до реального стану з метою припинення бойових дій і досягнення перемир'я. Завданням цього етапу є: створення такого балансу у співвідношенні сил, який сприяв би компромісному типу поведінки ворогуючих сторін; налагодження комунікацій між конфліктуючими сторонами; підписання угод про припинення вогню.

Для вирішення цих завдань використовуються як мирні, так і воєнні засоби. Вид дій мирного дипломатичного характеру визначається як миротворчість. У межах цих дій відбуваються зустрічі з представниками конфліктуючих сторін з метою їхнього примирення, а також заходи щодо підготовки його умов, зокрема й небойові дії військових контингентів миротворчих сил.

Вид дій воєнного характеру класифікується як “примусове встановлення миру”. Такий вид дій передбачається главою VII Статуту ООН.

Примусове встановлення миру є найрадикальнішим способом врегулювання конфлікту, тому що передбачає участь у бойових діях власне миротворчих сил. У цьому випадку миротворчі сили змушені діяти за законами війни, що порушує принципи довіри та нейтралітету — основні принципи використання миротворчих сил у миротворчих операціях. Тому основною умовою для здійснення “примусових” акцій із залученням збройних сил є ухвалення відповідної резолюції Ради Безпеки ООН, де б чітко визначалися цілі такої акції та вказувалися рамки й умови проведення бойової операції. Інакше життя особового складу військових контингентів миротворчих сил виявиться під загрозою, а репутація ООН серйозно постраждає, як це відбулося після захоплення миротворців боснійськими сербами.

За яких же ситуацій під час встановлення миру той чи інший вид дій є найкращим? Початковий і перший періоди стадії ескалації відкритого етапу воєнно-політичного конфлікту — найнесприятливіші для врегулювання. У ці періоди, як зазначалося, відбувається швидке загострення збройного протиборства, збільшується масштаб та зростає інтенсивність бойових дій, розширюються арсенал застосовуваної зброї, а сторони зазнають найбільших втрат. Тому на стадії ескалації воєнно-політичного конфлікту врегулювання практично неможливе ані мирними, ані воєнними засобами. Понад те, застосування військових контингентів для небойових дій у цей час зазвичай призводить до значних втрат.

Військова сила у ці періоди застосовується переважно з метою локалізації конфлікту, щоб унеможливити поширення бойових дій на інші території і постачання до цих районів зброї та боєприпасів. Для цього у районах, суміжних з районами бойових дій, створюються демілітаризовані зони, які беруть під захист військові контингенти ООН, як це було зроблено, наприклад, у Македонії у 1992—1999 рр. Прикладом таких дій є також введення особливого режиму в прикордонній зоні України з Молдовою під час придністровського конфлікту. Війська На-

ціональної гвардії та Збройних сил України блокували тоді постачання зброї і проникнення збройних угруповань на територію і з території Молдови.

Важливим завданням військового контингенту у ці періоди є захист від руйнації стратегічних об'єктів (дамб, атомних електростанцій, великих народногосподарських споруд, транспортних комунікацій тощо) у районі конфлікту охорона та оборона таборів біженців.

Примусове укладання миру за допомогою військової сили на етапі розвитку воєнно-політичного конфлікту зазвичай використовується для відновлення порушеного суверенітету держави. Таким було застосування сили проти Іраку з метою звільнення Кувейту. Іншим прикладом можуть бути бойові операції Збройних сил ООН з метою захисту жертви агресії або в інтересах самооборони, як це було в Боснії.

Крім заходів, пов'язаних з локалізацією бойових дій, найпоширенішим засобом вирішення завдання зі встановлення балансу сил є запровадження ембарго на постачання зброї і матеріальних ресурсів та блокадні дії.

Після досягнення необхідного балансу і зриву воєнних планів ворогуючих сторін протягом початкового періоду створюються умови для відновлення комунікацій між ними. Вирішуються це завдання за допомогою таких заходів, як надання “добрих послуг”, посередництво, консультації, дипломатичні кроки впливових міжнародних, урядових і неурядових організацій.

Кінцевим завданням етапу встановлення миру є угода про припинення вогню, що досягається за допомогою двосторонніх (тристоронніх, багатосторонніх) переговорів. Найкращі умови для вирішення цього завдання настають на стадії деескалації воєнно-політичного конфлікту, коли окреслюються рельєфні контури наслідків збройної боротьби, закладаються основи позицій ворогуючих сторін для торгу на переговорах щодо досягнення перемир'я, після якого розпочинається наступний етап врегулювання — підтримання миру.

Етап підтримання миру передбачає сукупність дій, спрямованих на остаточне розв'язання воєнно-політичного конфлікту мирними засобами.

Протягом цього етапу вирішується таке коло завдань:

- контроль за виконанням угоди про припинення вогню і закріплення мирного стану у відносинах між ворогуючими сторонами;
- ліквідація матеріальних збитків збройної боротьби; відновлення порядку й умов мирного життя в зоні конфлікту; надання гуманітарної допомоги населенню, що перебуває в зоні конфлікту;
- відновлення структури цивільної влади і післявоєнного державного устрою;
- остаточне розв'язання воєнно-політичного конфлікту мирними політико-правовими методами і закріплення миру у відповідних міждержавних і міжнародних правових актах.

Перші два завдання вирішуються переважно воєнними засобами. Вони передбачають перелік заходів, викладених у главі VI Статуту ООН. Основне призначення військової сили в цей період — забезпечення режиму перемир'я у відносинах між ворогуючими сторонами. Для вирішення цих завдань створюються спеціальні контингенти миротворчих сил, що діють строго відповідно до критеріїв і принципів підтримання миру.

Під час спеціальних операцій з підтримання миру миротворчі сили виконують такі дії: спостереження за воюючими сторонами, їхнє розведення вздовж установленого кордону і демаркаційних ліній; створення буферних зон, демілітаризованих зон і зон безпеки, здійснення контролю в них, заборона польотів у регіоні конфлікту. Ліквідація матеріальної шкоди, завданої війною, досягається миротворчими силами шляхом роззброювання і розпуску воюючих збройних угруповань. Останніми роками ООН значно розширила характер військових операцій з підтримання миру, залучивши до них охорону доставки гуманітарної допомоги і захист біженців.

Що стосується “бойових” дій військових контингентів, які класифікуються як примусове встановлення миру, то вони за-

стосовуються у випадках: а) самооборони; б) примусового роззброювання збройних формувань; в) порушення тією або іншою стороною угоди й умов перемир'я або режиму зон безпеки; г) боротьби з незаконними збройними формуваннями та іншими злочинними угрупованнями, що створюють загрозу безпеці; д) оборони конвоїв з гуманітарною допомогою, зон безпеки, офіційно взятих ООН під свій захист. Бойові дії військового контингенту на цьому етапі спрямовані переважно на те, щоб контролювати локальні спалахи збройного протистояння.

Відновлення порядку та умов мирного життя в зоні конфлікту здійснюється правоохоронними діями поліції і цивільного персоналу миротворчих місій. При цьому вживаються заходи щодо розмінування і відновлення комунікацій життєзабезпечення.

Головна роль у закріпленні стабільного миру в регіоні приділяється політико-дипломатичним заходам. Зацікавлені сторони шляхом багатосторонніх консультацій розробляють і ухвалюють плани мирного врегулювання воєнно-політичного конфлікту, післявоєнного територіально-державного устрою регіону і встановлення нової системи політичних відносин між конфліктуєчими сторонами. Використовуються не тільки переговори, а й інші міжнародні правові механізми. Результатом такого процесу є укладання договору про мир, який закріплює правовий і міжнародний правовий статус ворогуючих сторін, що сформувався внаслідок врегулювання конфлікту. Потім настає заключний етап — зміцнення миру.

Зміцнення миру — це етап врегулювання, який передбачає цілий комплекс заходів, спрямованих на його відновлення. Основними завданнями цього етапу є: усунення основних причин і чинників, що сприяли виникненню конфлікту, реалізація мирного договору, створення і підтримка структур, що прагнуть зміцнення політичного врегулювання.

Для вирішення цих завдань здійснюються заходи як військового, так і цивільного характеру. Основними з них є: розмінування території, надання допомоги постраждалому населенню.

ню; доставка гуманітарних вантажів; відновлення зруйнованих портів, аеродромів, інженерних комунікацій і систем життєзабезпечення; організація проведення і спостереження за перебігом демократичних виборів; сприяння реалізації та захисту прав людини; підготовка військових і поліцейських фахівців; демаркація кордонів; виконання обов'язків цивільної адміністрації; сприяння реконструкції та економічному розвитку.

Треба згадати і про третій напрям в аналізі міжнародних конфліктів — “дослідження миру”. При розгляді цієї проблематики можна виокремити три основних підходи. Один із них пов'язаний із традиціями англосаксонської школи “регулювання конфлікту”, другий ґрунтується на баченні, властивому європейській школі “дослідження миру”, третій наголошує на процесі міжнародних переговорів. Прихильники першого підходу приділяють центральне місце аналізу питань, які пов'язані з механізмами розв'язання і контролю конфліктів і пошуком на цій основі шляхів переходу від конфронтації до співробітництва. Велике значення надається розробці математичних та ігрових методів вивчення соціального конфлікту. В одній із позицій наголошується, що конфлікти є універсальним феноменом, властивим усім сферам громадського життя. Це означає, що вони не можуть бути усунуті, у тому числі, із сфери міжнародних відносин. Тому зауважуємо на такому аналізі конфліктів, який дозволив би управляти ними з метою знайдення спільної користі для кожного з учасників. У зв'язку з цією існує чотири засоби вирішення соціальних конфліктів: 1) угода як наслідок збігу думок всіх сторін; 2) угода відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили; 3) угода, нав'язана однієї зі сторін конфлікту, 4) ситуація, коли застарілий конфлікт утрачає свою актуальність і вирішується само собою. Одним із важливих висновків, зроблених представниками наукової школи м. Осло, став висновок про те, що мир — це не просто відсутність війни, але насамперед — законність і справедливість у відношеннях між державами. І. Галтунг йде ще далі, стверджуючи, що мир — це не просто відсутність прямого насильства, але і відсутність будь-яких форм насильства, у тому числі і тих, що виникають із структурних примусів. Од-

нієї з характерних рис цієї течії західної конфліктології є властива йому значна міра нормативізму. Мир розглядається його представниками не тільки як цінність, але і як мета, досягнення якої передбачає активні дії його прихильників. Засоби таких дій можуть бути різними. Дехто з авторів не виключають навіть тимчасового використання сили, поглиблюючи тим самим внутрішню суперечливість серед прихильників течії. Розходження між аналізованими школами мають переважно умовний характер. Підтвердженням може служити тісне співробітництво їхніх представників у дослідженні походження, природи і засобів врегулювання конфліктів. Так, Д. Сінгера, одного із відомих представників американської школи біхевіоризму в науці про міжнародні відносини, у 1972–1973 р. обирають президентом Міжнародного товариства дослідників миру, а з 1974 р. він очолює Комітет з вивчення конфліктів і миру Міжнародної Асоціації політичних наук. Не менш важливою є і та обставина, що представник обох течій одним із найважливіших засобів врегулювання конфліктів вважають переговори. Проблема переговорів стає порівняно самостійною в західній конфліктології із середини 60-х років минулого століття. На роботи з міжнародних переговорів мали вплив два напрями, які багато в чому суперечливі: з одного боку, це розробка проблем миру, а з іншого боку – ідея “силового підходу”. Відповідно, якщо перша тенденція сприяла формуванню уявлення про переговори як спосіб вирішення міжнародних конфліктів і досягнення миру, то друга була спрямована на розробку оптимальних шляхів досягнення виграшу на переговорах. Водночас, завершення епохи холодної війни і глобальної конфронтації спричиняє нові тенденції у стані переговорів. У цілому ці тенденції зводяться до такого:

По-перше, міжнародні переговори стають основною формою взаємодії держав. Вони активно впливають на подальше зменшення ролі військового чинника.

По-друге, росте обсяг і кількість переговорів, їхнім об'єктом стають нові сфери міжнародної взаємодії (екологія, соціально-політичні процеси, науково-технічне співробітництво тощо).

По-третє, зростає переговорна роль міжнародних організацій.

По-четверте, у сферу переговорів утягуються спеціалісти, які не мають дипломатичного досвіду, але які володіють тією компетенцією в області складних науково-технічних і економічних проблем, що необхідна для аналізу нових сфер взаємодій між державами.

Нарешті, по-п'яте, виникає необхідність корінного перегляду процесу керування переговорами: виокремлення найважливіших проблем для вищого державного керівництва; визначення сфери компетенції різних робочих рівнів; розробка системи делегування відповідальності; підвищення координуючої ролі дипломатичних служб тощо. Розробка проблеми міжнародних переговорів, збагачуючись новими висновками, все більш помітно виходить за рамки конфліктології. Сьогодні переговори стають постійним, тривалим та універсальним інструментом міжнародних відносин, викликаючи необхідність вироблення “переговорної стратегії”, що має прикладне значення. Така стратегія, на думку спеціалістів, передбачає: а) визначення чинних осіб; б) класифікацію, відповідно до підходящих критеріїв, їхніх характеристик; в) виявлення ієрархії цінностей (ставок) у тому порядку, у якому її уявляють собі сторони; г) аналіз співвідношення між цілями, яких хочуть досягти, і засобами, якими володіє певна сторона в тих областях, де вона має можливість діяти. В аналізі міжнародних переговорів явно намітилися спроби цілісного, системного підходу, розуміння їх як процесу спільного ухвалення рішення — на відміну від інших видів взаємодії (наприклад, консультації, дискусії, що не обов'язково потребують спільного прийняття рішень), прагнення виділити їхні окремі фази (структуру) із метою віднайдення специфіки дій учасників на кожній із них. Водночас було б помилкою вважати, що сьогодні вже існує якась загальна теорія переговорів, частиною якої була би теорія міжнародних переговорів. Радше можна говорити лише про існування деяких теоретичних основ аналізу і ведення переговорів. І не тільки тому, що переговори не займають самостій-

ного місця в розв'язанні міжнародних проблем. Вони не є цілком, а є лише одним з інструментів її досягнення. Сказане багато в чому стосується і до досліджень конфліктів. Незважаючи на численні спроби створення загальної теорії конфліктів, жодна з них не увінчалася успіхом. Не існує і загальної теорії міжнародних конфліктів. По-перше, численні дослідження не виявили якоїсь стійкої кореляції між тими або іншими атрибутами міжнародних акторів та їхньою конфліктною поведінкою. По-друге, ті або інші чинники, які могли б розглядатися як детермінуючі конфліктний процес, як правило, варіюються на різноманітних фазах цього процесу і тому не можуть бути операціональними в аналізі конфлікту на всьому його протязі. Нарешті, по-третє, характер мотивів і природа конфліктів рідко збігаються між собою, що також утруднює можливість створення єдиної теорії конфліктів, прийнятної на всі випадки. До того ж, певний оптимізм, що висловлюється окремими видними спеціалістами щодо стану досліджень міжнародних конфліктів, не перешкодив помітній кризі, у яку ці дослідження вступили з кінця 80-х років. Закінчення холодної війни, крах “соціалістичного табору” і розпад СРСР висувують на передній план ті питання, які, не будучи радикально новими за своєю суттю, відбивають сьгодні феномени масового масштабу, свідчать про перехідний характер сучасного міжнародного порядку і не освоєні жодним з розглянутих теоретичних напрямків у дослідженні міжнародних конфліктів. Глибина комплексу проблем, що постає в цьому зв'язку, показана американським ученим Дж. Розенау, який звернув увагу на все більш помітне “роздвоєння” міжнародної арени, на якій “актори поза суверенітетом” демонструють нині вплив, що конкурує за своїми наслідками з впливом традиційних (державних) акторів. Його значення підкреслюють М.-К. Смуц і Б. Баді — французькі спеціалісти політичної соціології, які відзначають труднощі в ідентифікації недержавних акторів, які надають міжнародним конфліктам і насильству роль “раціонального” засобу в досягненні своїх цілей.

Рухи опору, партизанські і релігійні війни, національно-етнічні зіткнення та інші типи недержавних міжнародних конфліктів відомі людству відвіку. Проте пануючі соціально-політичні теорії, засновані на державно-центристській парадигмі, відмовляли їм у праві на концептуальну значимість, розглядаючи їх або явищами маргінального порядку, неспроможними робити істотного впливу на основні правила міжнародного спілкування, або прикрими випадками, на які можна не зважати заради збереження стрункості теорії. Втрата монополії на легітимне насильство та обвальна дезінтегрованість раніше унітарних держав, а інколи об'єднання обох цих процесів ("ліванізація") викликали до життя нові види конфліктів, що не вкладаються в звичну типологію, побудовану на основі відмінностей у застосовуваних засобах (політичний тиск, економічна блокада, збройна сутичка), ступенів використуваного насильства (війни малої інтенсивності тощо), геостратегічних (глобальні, локальні і регіональні конфлікти), мотиваційних (територіальні і нетериторіальні конфлікти), структурних (ідеологічні, економічні, політичні тощо) та інших відомих критеріїв. Одночасно відбувається і баналізація зазначених типів недержавних конфліктів. Як і нові їхні види, вони вже не можуть бути врегульовані за допомогою механізмів з арсеналу класичної міжнародної стратегії (військове придушення, баланс сил, рівновага страху тощо). У конфліктах у Північній Ірландії, на Близькому Сході, на півдні і на півночі Індії, у Камбоджі, Афганістані, між республіками колишньої Югославії, на території колишнього СРСР зазвичай можна знайти подібні риси. Проте ця подібність більше стосується відсутності якої-небудь повної ясності щодо природи і шляхів врегулювання зазначених конфліктів, їх "неправильності", із погляду співвідношення цілей і засобів їхніх учасників, небезпеки, яку вони являють для світового співтовариства. Кожний із цих конфліктів багатовимірний, містить у собі не один, а декілька криз і протиріч, кожний унікальний за своїм характером. Переговори, консультатції, посередництво, угоди і т. п. засоби врегу-

лювання виявляють тут свою дуже низьку ефективність, їхня дієвість визначається можливостями формалізації конфлікту, надання йому офіційного статусу, чіткого визначення його причин та ідентифікації явних легітимних представників сторін — тобто саме тим, що, як правило, заперечується учасниками аналізованих конфліктів. Звідси порушення вже укладених угод, неповага до посередників (і навіть їхнє фізичне усунення). Відсутня ясність і щодо протагоністів конфліктів, їх головних чинних осіб. “Бойовики”, “мафіозні угруповання”, “сепаратисти”, “бандформування” і подібні терміни відображають не так розуміння проблеми, як її емоційне сприйняття. Таким чином, відомі сьогодні результати дослідження міжнародних конфліктів якщо і не втрачають свого значення у світлі нових явищ, то виявляють безпідставність своїх претензій на загальність, відображають лише частину міжнародних реалій. Цей висновок є правильним і щодо міжнародного співробітництва.

Питання для самоконтролю

1. Що таке “процес врегулювання”?
2. Які методи врегулювання міжнародних конфліктів використовуються нині?
3. Що таке процес миробудівництва?
4. Як здійснюється процес врегулювання на різних фазах міжнародного конфлікту?
5. Розкажіть про врегулювання конфліктів з позицій функції міжнародного конфлікту.
6. Проаналізуйте роль ООН та її організацій у врегулюванні конфліктів у світі.

Література

1. *Богданович В. Ю., Маначинский А. Я., Бутенко С. Г.* Конфликты и войны после распада СССР Р. — Житомир: Полісся, 2006. — 440 с.
2. *Бруз В. С.* ООН і врегулювання міжнародних конфліктів: навч. посіб. — К.: Либідь. 1995.

3. *Дюрозель Ж. Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Маричева, Погорелова, Чайковського. — К.: Основи, 1995. — 904 с.
4. *Кальвокоресси Питер.* Мировая история после 1945 года: В 2 кн. — М.: Международные отношения, 2000. — Кн. 1. — 546 с.; Кн. 2. — 604 с.
5. *Коллон Мишель.* Нефть, PR, война. Великое противостояние. — М., 2002. — 416 с.
6. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Пер. с англ. В. В. Львова; Послесл. Г. А. Арбатова. — М.: Ладомир, 1997. — 904 с.
7. *Лебедева М. М.* Политическое урегулирование конфликтов. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 271 с.
8. *Мартиненко А. К., Мартиненко Б. А.* Міжнародні відносини 1945–1975 років: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Вид-во КСУ, 2004. — 366 с.
9. *Мальський М., Мацяк М.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Кобза, 2003. — 528 с.
10. *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970 рр.): підручник / В. А. Манжол, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін.* — К.: Либідь, 1999. — 558 с.
11. *Наринский М. М.* История международных отношений. 1945–1975 рр.: учеб. пособие. — М.: РОССПЭН, 2004. — 264 с.
12. *Советская* внешняя политика в годы холодной войны (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. — М.: Международные отношения, 1995. — 356 с.
13. *Храбан А.* Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структури. — К.: Варта, 2005. — 544 с.

НАЦІОНАЛЬНА ТА МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА І МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

План

- 8.1. Концептуально-методологічні основи міжнародної безпеки.
- 8.2. Міжнародні конфлікти нового покоління.

8.1. Концептуально-методологічні основи міжнародної безпеки

Дослідження міжнародних конфліктів є важливою теоретичною основою розробки концепцій національної та міжнародної безпеки, поняття які потрібно чітко розрізняти та розуміти.

Поняття **безпека** традиційно виводять від латинського *securitas* (без турботи, страху) і фактично завжди стосується “певного стану суб’єкта, особи, суспільної групи чи держави, у якому вона не відчуває для себе загрози або може ефективно їй протидіяти”.

Національною безпекою в міжнародному середовищі можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози для існування та розвитку держав чи їх громадян або здатність останніх ефективно їй протистояти. Уряди суверенних національних держав постійно намагаються реалізувати на практиці комплекс заходів, метою яких є прагнення елімінувати можливі загрози, а якщо це неможливо, то, використовуючи усі доступні заходи, адекватно реагувати на них.

На думку П. Михальського, стратегія держави у сфері безпеки полягає у “поєднанні дії політичних, організаційних і функціональних чинників, що забезпечують умови для виконання державою її принципових зовнішніх та внутрішніх функцій”.

Найважливішою загрозою для існування держави традиційно вважали воєнну, тобто її безпека полягала у запобіганні збройного конфлікту чи збройній протидії агресору. Джерелом воєнної загрози існуванню та діям держави завжди вважали можливість застосування проти неї збройної сили з боку інших держав. Однак розмах діяльності міжнародних терористичних угруповань і найрізноманітніших повстанських і антидержавних рухів у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. досить виразно продемонстрував їх здатність серйозно дестабілізувати ситуацію в будь-якій країні світу і призвести до громадянської війни чи навіть – міжнародного збройного конфлікту. Все це змушує військових теоретиків суттєво переглядати джерела воєнної загрози, адаптуючи концепції національної безпеки держав світу до нових реалій. Зокрема, визначаючи поняття джерел воєнної загрози, Г. Костенко стверджує, що це “конституційні та нелегальні структури, зорієнтовані тільки на власні інтереси, які мають намір зміцнюватися шляхом збройної боротьби”.

Водночас сучасні держави світу щоразу частіше стикаються з загрозами, пов’язаними зі сферою так званої *м’якої безпеки*. Йдеться про комплекс загроз, пов’язаних з функціонуванням економіки, культурного та інформаційного простору держави, станом природного середовища. У сучасному світі ситуація у цих середовищах є особливим предметом захисту і новим полем суперечностей між владними елітами держав.

Власне тому в сучасних умовах поняття національної безпеки трактується дещо ширше ніж ситуація відсутності безпосередньої чи принаймні гіпотетичної загрози суспільству або його фундаментальним цінностям.

На думку Ю. Кукулки, у сфері національної безпеки держава намагається реалізувати такі найважливіші цілі:

1. Самозбереження, тобто самостійне існування держави і народу.

2. Територіальна інтегральність.

3. Політична незалежність і свобода дій у міжнародному середовищі.

4. Якість життя, тобто самостійний вибір політичного, економічного, соціального устрою як і забезпечення майбутнього, зважаючи на традиції, культуру та інші національні цінності.

Поняття міжнародної безпеки не тотожне поняттю національної безпеки як простої суми національних безпек держав світу. Тобто міжнародну безпеку не можна уявити як ситуацію, за якої досягнення стану гарантованої безпеки окремими державами світу автоматично зумовлює стан всезагальної стабільності.

Міжнародною безпекою можна вважати стан відсутності прямої чи прихованої загрози виникнення конфліктів або здатність провідних держав світу чи колективних міжнародних інституцій (міжнародних організацій) ефективно їм протистояти. Вона є результатом складної взаємодії багатьох держав, влада кожної з яких прагне насамперед реалізувати власну безпеку. Таким чином, у міжнародних відносинах встановлюється певна система безпеки, до якої кожна держава змушена адаптуватися.

Р. Земба виокремив п'ять типів систем міжнародної безпеки.

Унілатеральна, що реалізується через індивідуальні зусилля однієї держави. Тобто держава реалізує власну безпеку самостійно, певний тип зовнішньої політики, яка може бути спрямована на гегемонію, ізоляцію, нейтралітет, позаблоковість чи навіть автаркію.

Рівноваги сил, що ґрунтується на відсутності однозначного полюса в міжнародній системі та принципі взаємності загрози. Кожна держава у такій системі уже фактом свого існування і могутністю є загрозою для інших держав, а стабільність у стосунках між ними впливає із балансу загроз. Класичний “концерт” держав, чи біполярна система

50–90-х років ХХ ст. є варіантами такої системи, Р. Арон називав таку систему “рівновагою страху”.

Блокова система безпеки є масштабнішим варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага і стабільність у ній залежать від могутності блоків. Кожна з держав намагається гарантувати свою безпеку шляхом участі у діяльності одного з військово-політичних блоків. Так вони отримують гарантії допомоги на випадок війни, але і змушені зважати на ризик втягнення у збройний конфлікт. Порушення усталеного балансу сил між блоками – потенційними противниками здебільшого призводить до великої війни (класичний приклад – Перша світова війна). У такій системі уряди окремих держав змушені розв’язувати дилему, альтернативами якої є:

- самостійні дії держави у сфері безпеки, з усіма ризиками, що звідси випливають;
- вступ до одного з військово-політичних блоків та ризик можливої участі держави у збройному конфлікті згідно до взятих зобов’язань.

Система колективної безпеки пов’язана із багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки держав, укладенням відповідних міжнародних договорів і конвенцій, режимом обов’язкового дотримання урядами держав зобов’язань. Намагання створити всезагальну колективну систему безпеки було започатковане у Пакті Ліги Націй, підписаному 28 червня 1919 р. У його статтях серед найважливіших елементів колективної безпеки вказувалися колективні зусилля держав щодо збереження миру і стабільності у світі.

Поняття **агресор і агресія** визнано ключовими, оскільки їх однозначне розуміння мало визначати репресивні заходи міжнародного співтовариства щодо такого типу держав та їхніх дій, які підпадають під це окреслення. Цілком очевидний крах таких намагань у 20–30-х роках ХХ ст. спричинило явне небажання держав світу дотримуватись угод. Після Другої світової війни в межах діяльності ООН окремі елементи колективної безпеки були кодифіковані в її Статуті. Однак косовська кри-

за та війна в Іраку (2003 р.) однозначно поставили під сумнів не лише систему міжнародного права, а й усталені норми між-державних відносин.

Загалом колективна система міжнародної безпеки ніколи не мала прецедентів у історії, незважаючи на досить амбітні спроби її створити.

Коопераційна система безпеки полягає у прагненні більшості держав світу до співпраці, яку їх владні політичні еліти сприймають більш бажаною за конфронтацію. Йдеться про такий спосіб взаємодії між державами, коли їх уряди дотримуються правил, які ґрунтуються на окремих угодах, які хоч і не визначають принципів взаємовідносин, але встановлюють клімат довіри та роблять можливою співпрацю у тих чи інших питаннях, що становлять спільний інтерес.

Досліджуючи систему європейської безпеки, її становлення та напрями входження України до її структур, ми думаємо, потрібно спочатку зупинитися на понятті **національна безпека** як базової категорії теорії міжнародної безпеки, оскільки, як свідчить історія, нації формувалися під захистом держав. Національні держави стали першими дієвими захисними інструментами народів у їхній геополітичній взаємодії. Однак слід одразу зауважити, що поняття національної безпеки не можна зводити до більш вузького поняття державної безпеки, яка є лише окремим (хоча й ключовим) її аспектом, її підсистемою. У разі такого ототожнювання виникатиме загроза утвердження пріоритету над інтересами народу України спочатку інтересів держави, а згодом і державної безпеки.

Історію започаткування категорії національна безпека зазвичай пов'язують з ім'ям президента США Теодора Рузвельта (1901–1909 рр.). У 1904 р. у своєму посланні Конгресу США він виправдав воєнну акцію захоплення зони, де планувалося будівництво Панамського каналу, інтересами національної безпеки США. У подальшому це поняття почали широко використовувати у політиці, а 1947 року Конгрес США прийняв закон “Про національну безпеку”, згідно з яким було створено Раду національної безпеки, яка мала консультувати прези-

дента з питань, що стосуються основних аспектів внутрішньої, зовнішньої та воєнної безпеки. Подальші дослідження проблем, пов'язаних з національною безпекою, сприяли виокремленню проблематики національної безпеки у самостійну академічну галузь.

Слід зауважити, що категорію “національна безпека” не було достатньо обґрунтовано у радянській науковій літературі саме внаслідок звуження цього поняття до категорії державна безпека. Проте дослідженню питання національної безпеки України від початку проголошення її незалежності присвячено багато праць українських фахівців, зокрема співробітників Національного інституту стратегічних досліджень та Національного інституту українсько-російських відносин (з 2001 р. — Національного інституту проблем міжнародної безпеки). Так, наприклад, О. Бодрук, О. Гончаренко та Е. Лісичин визначають національну безпеку як “ступінь захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави”. Зі свого боку, В. Косевцов відзначає, що “національна безпека — це стан захищеності та ступінь реалізації найважливіших інтересів людини, суспільства та держави у різних сферах їхньої життєдіяльності в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Зрозуміло, що всі результати дослідження цієї категорії враховувалися в процесі розробки Концепції (основи державної політики) національної безпеки України, ухваленої 16 січня 1997 р., а після її переробки — в ході підготовки Закону України “Про основи національної безпеки України”. В останньому документі вказано, що національна безпека — це “захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам”.

З огляду на наведені визначення можна зробити висновок, що основними **об'єктами національної безпеки** є особистість — її права і свободи; суспільство — його матеріальні і культурні цінності; держава — її конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність, тобто все те, на що спрямовано

політику національної безпеки. Треба зазначити, що громадянин, громадянське суспільство, держава, які є об'єктами національної безпеки, виступають також як її **суб'єкти**, і основним серед них є держава. Кожна держава на певному етапі розвитку цивілізації була змушена об'єднуватися з іншими державами, створювати міжнародні об'єднання та організації, щоб виконувати свої захисні функції.

Національна безпека формується на основі безлічі об'єктивних і суб'єктивних процесів і як складна система розглядається у взаємозв'язку таких її функціональних елементів: національних інтересів, загроз національній безпеці, захисту (забезпечення) національної безпеки.

Згідно зі ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. “Про основи національної безпеки України” **“національні інтереси** — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток”.

Слід згадати, що поняття “національний інтерес” увів патріарх американської політології, засновник школи політичного реалізму Г. Моргентау, який запропонував досліджувати інтереси безпеки крізь призму національних інтересів. Він стверджував, що міжнародна політика — це боротьба за владу, яка є єдиним національним інтересом для всіх. Г. Моргентау писав: “Теорія політики, внутрішньої чи зовнішньої потребує центрального поняття. В загальній теорії політики поняття “інтерес” є таким внаслідок того, що вона сфокусована на вивченні влади. Теорія ж світової політики має будуватися навколо поняття “національний інтерес”. Він вкладав у це поняття не тільки проблеми забезпечення воєнної безпеки, а всі життєво важливі інтереси держави. Такий погляд поділяв і Дж. Розенау, який зазначав: “Як інструмент аналізу поняття національного інтересу використовується для описування, пояснення змісту, оцінки джерел або адекватності зовнішньої політики держави. Як аспект політичної дії національний

інтерес є засобом обґрунтування, критики або проголошення політичних курсів. Інакше кажучи, в тому та іншому значенні національний інтерес покликаний найкраще забезпечити потреби суспільства”.

Нормальному існуванню та розвитку духовних і матеріальних цінностей, які є історичним надбанням нації і становлять національні інтереси всього народу у складі національної держави, часто загрожують зовнішні та внутрішні небезпеки. Своєчасне виявлення **загроз національним інтересам** і реагування на них з боку системи забезпечення безпеки є головним завданням у практичній діяльності, пов'язаній із захистом життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави. Характер і рівень загроз визначає шляхи діяльності для їх попередження і локалізації, форми, способи, засоби і методи вирішення завдань забезпечення національної безпеки на основі системного і скоординованого використання наявних ресурсів.

Загрози національній безпеці мають різний характер і спричиняють неоднакові за значущістю й обсягом наслідки. Загрози можуть виникати і зникати, зростати і зменшуватися, при цьому буде змінюватися їхня важливість для національної безпеки. Вкрай актуальним у зв'язку з цим є правильне визначення і прогнозування пріоритетів загроз, що дозволяє оптимально розподіляти їх у процесі забезпечення національної безпеки країни.

Виходячи з попереднього твердження про різноманітність загроз національній безпеці, доречно класифікувати їх за ознаками і чинниками:

- за джерелом походження — зовнішні загрози, джерела (дії) яких виникають від іншої держави чи її громадян, де б вони не перебували; внутрішні загрози, джерела (дії) яких виникають з боку власної держави чи своїх громадян;
- за можливістю реалізації (ступенем сформованості) — реальні загрози, остаточно сформовані, які вже здійснюються чи можуть здійснитися в будь-який момент часу;

потенційні загрози (зародження небезпеки, формування передумов), що можуть бути реалізовані за певних умов; удавані загрози, що у результаті неправильної оцінки інформації (дезінформації) інтерпретуються як даність, тоді як їх реально не існує;

- за сферами суспільного життя і людської діяльності — загрози в духовній, політичній, економічній, воєнній, демографічній, екологічній, суспільній, інформаційній, соціальної, правоохоронній та інших сферах;
- за ставленням до людської діяльності — об'єктивні загрози, що виникають (існують) незалежно від цілеспрямованої діяльності людей, наприклад, природні катаклізми і катастрофи, і суб'єктивні загрози, що виникають внаслідок цілеспрямованої діяльності (можливі фізичні, хімічні і механічні впливи на населення та навколишнє середовище через виробничу діяльність людини, а також аварії і катастроф на підприємствах; загрози, що виникають унаслідок розвідувальної, підривної та іншої діяльності, організованої злочинності тощо);
- за масштабом (рівнем) впливу — глобальні, регіональні, субрегіональні, державні, локальні загрози, а також загрози від окремих соціальних прошарків і груп, окремих особистостей;
- за характером прояву — природні загрози, антропогенні загрози, соціальні загрози тощо.

Аналізуючи широкий спектр загроз національним інтересам держав, реальність їх виникнення та масштаби прояву, слід зупинитися на смисловій шкалі понять, які тісно пов'язані з категорією “загроза”. Вона включає поняття “загроза”, “небезпека”, “виклик” та “ризик”. Слід відзначити, що у політології дедалі ширше укорінюється думка, що загроза — це крайній ступінь небезпеки (реальна небезпека), а небезпека — це можлива (потенційна) загроза в обмежених масштабах. Наприклад, російський політолог В. Манілов пропонує трактувати поняття “загроза” через категорію “небезпека”: “загроза є реальна небезпека заподіяння шкоди життєво важливим національним ін-

тересам і національній безпеці, що виходить за локальні рамки і торкається основних національних цінностей: суверенітету, державності, територіальної цілісності”.

Після розпаду СРСР українські дослідники, які розробляли проблематику національної безпеки в умовах державної незалежності України, стали частіше послуговуватися у своїх працях поряд з традиційними термінами, загроза і небезпека, термінологією американських засновників цього наукового напрямку. Йдеться про такі категорії, як виклик і ризик, що досить часто вживаються, наприклад, у Стратегії національної безпеки США. Згідно з американськими офіційними документами, стратегія національної безпеки — це наука і мистецтво використання національної могутності в будь-яких обставинах з метою досягнення бажаного рівня і виду контролю над супротивною стороною за допомогою загроз, непрямого тиску, дипломатії, військової сили та інших можливих засобів, що забезпечують захист інтересів і досягнення цілей національної безпеки. При цьому загроза розглядається американськими фахівцями як можливість будь-якої держави, групи держав чи явищ загрожувати, виклик — як можливість протидіяти, а ризик визначається як можливість заважати досягненню цілей безпеки.

Таким чином, під загрозами національній безпеці можна розуміти будь-які загрози політичним, економічним, соціальним, духовним, інтелектуальним та іншим цінностям нації та держави. Виявлення, ліквідація або тією чи іншою мірою нейтралізація всього спектра загроз національній безпеці сприймається через основну функцію держави — захисну.

Вивчення основних закономірностей взаємодії держав на міжнародній арені показує, що в інтересах досягнення певних політичних, економічних та інших цілей політичне керівництво застосовує всі наявні в його розпорядженні засоби, не виключаючи й силові. Через те проблема захисту національних інтересів засобами збройного насильства, проблема воєнної держави і досі залишається однією з пріоритетних у діяльності інститутів влади. Під **воєнною безпекою** розуміють такий стан, коли або немає можливості воєнного тиску та агре-

сії, або є можливість протистояння їм. Здатність держави попередити, нейтралізувати чи дати відсіч спробам воєнного диктату, захистити свої національні інтереси і шукати цілі ґрунтується на її силі. І зараз збройні конфлікти і війни є невіддільною частиною політики. А тому не може бути гарантованою національна безпека, що не має надійного військового забезпечення. Отже, воєнна безпека — це той структурний елемент національної безпеки, який, як показують останні події, є найважливішим і ще протягом тривалого часу буде, центральним у її системі. З появою зброї масового ураження, а з нею загрози знищення самого життя на Землі зростала потреба критично переосмислити весь комплекс питань війни і миру. Ідея всесвітньої міжнародної безпеки стала своєрідною відповіддю на цю вимогу. Дедалі очевиднішим є те, що людство стоїть перед іншим виміром безпеки. У сучасних умовах уже недостатньо розуміти національну безпеку як лише фізичну і морально-політичну здатність держави захистити себе передусім від зовнішніх джерел загрози своєму існуванню, оскільки забезпечення національної безпеки проявилось у взаємозв'язку з міжнародною безпекою, з підтримкою і зміцненням загального миру.

Отже, національна безпека нині забезпечується також належністю та входженням держави до дієвої системи міжнародної безпеки. Забезпечення безпеки як на глобальному, так і на регіональному рівнях є ключовою проблемою системи міжнародних відносин. Завершення холодної війни, зникнення Східного блоку і подальший розвиток процесу глобалізації, що веде до посилення взаємозалежності держав і ставить світ перед потребою вирішувати сучасні проблеми людства спільними зусиллями всієї світової спільноти, — усе це, проте, не означає остаточного вирішення проблем безпеки. Події останніх років свідчать, що сучасний світ не став стабільнішим і безпечнішим. Більш того, в міру появи сучасних видів озброєння, розповсюдження ядерної та інших видів зброї масового ураження, зростання тероризму, міжнародної злочинності, екологічних катастроф проблема гарантування безпечного існування людей у міжнародному плані стає дедалі гострішою.

У зв'язку з цим постає питання: що розуміти під терміном **міжнародна безпека**?

Дипломатичний словник, виданий за радянської доби, дає таке визначення: “Міжнародна безпека — стан міжнародних відносин, що виключає порушення загального миру або створення загрози безпеці народів у будь-якій формі”.

Проте досягнення загального миру і ліквідація загрози безпеки мирного існування людства — це визначення, яке, на наш погляд, не вичерпує всього змісту цього поняття. Міжнародна безпека у сучасних умовах має поширюватися не тільки на глобальний, регіональний або державний рівень, а також на рівень окремої нації чи народності, сім'ї та індивідуума. Причому в будь-якому разі забезпечення безпеки залежить від комплексу різних факторів. Навіть коли розглядаємо особисту безпеку людини, недостатньо лише усунути загрозу її життю. Слід говорити також про створення гідних умов її існування — житла, харчування, медичного обслуговування тощо.

Розширене визначення поняття міжнародна безпека можемо знайти в роботах багатьох українських політологів. Скажімо, В. Мадісон розглядає міжнародну безпеку як “такий стан міжнародних сил, за якого створюються умови, необхідні для існування та функціонування держав, забезпечення їхнього повного суверенітету (політичної та економічної незалежності, можливої відсічі воєнно-політичному натиску та агресії, рівноправних відносин з іншими країнами). Разом з тим міжнародна безпека — це політика, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і всього світового співтовариства”.

Міжнародна безпека базується на **міжнародних відносинах**, які можна визначити як системну сукупність політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, воєнних і гуманітарних зв'язків та взаємин між основними суб'єктами світової спільноти: народами, державами, громадськими силами, рухами й організаціями. Міжнародні відносини проявляються через **міжнародний політичний процес**. Як будь-яка система, він характеризується своїми суб'єктами (елементами,

перш за все державами) та відносинами між ними. Базисом відносин між державами є національні інтереси кожної з них, які в свою чергу виступають базою формування політичних цілей, що досягаються у політичному процесі для того, щоб створити такі міжнародні політичні відносини, які б являли собою сукупність зв'язків і взаємодій між суб'єктами з приводу інтересів і способів їхнього захисту.

У цьому ж контексті цілком логічно, що у міжнародному політичному процесі й міжнародних відносинах є певні лідери, їм, незважаючи на консенсусальний принцип прийняття рішень у відомих міжнародних організаціях, належить **міжнародна влада**, яку характеризує вплив одних суб'єктів (держав) на інші для задоволення своїх інтересів різноманітними засобами, аж до військової сили. Міжнародна влада легітимна, якщо вона спирається на визнані світом принципи, норми та інститути, прийняті міжнародною спільнотою як регулятор поведінки і діяльності його суб'єктів, що позначається поняттям **міжнародний порядок**, який передбачає форму організації, відображення і перебіг політичного процесу. Це поняття характеризує стан взаємин між державами і якісну сторону інституалізації політичного процесу. Йдеться про такий устрій міжнародних відносин (насамперед державних), який має забезпечувати основні інтереси держав та інших об'єднань людей, створювати і підтримувати умови їхнього існування, безпеки і розвитку. Розглядаючи цей термін з позицій історизму і стверджуючи, що кожному етапу розвитку людської цивілізації відповідає свій міжнародний порядок, його можна визначити як сталу систему міжнародних відносин, яка сформувалася на цей період і безпека якої ґрунтується на принципі рівноваги між її основними елементами (державами) — багатополосний або двополосний міжнародний порядок (система міжнародних відносин). Якщо встановлюється однополосний міжнародний порядок, принцип рівноваги між основними державами та їх союзниками порушується, система міжнародних відносин втрачає рівновагу і за законами розвитку складноорганізованих систем намагається відновити свою усталеність.

Тому однополюсна система міжнародної безпеки не є повноцінною системою, навпаки, — це деформоване, неврівноважене утворення, яке саме є джерелом міжнародної небезпеки.

Таким чином, у сучасних умовах глобалізації, перетворення нашої планети з абстрактного поняття у зовсім конкретне, навіть дуже обмежене місце життя та діяльності людства, потрібні спільні зусилля всіх, хто її населяє, для забезпечення своєї безпеки. Лише шляхом колективних зусиль держав, об'єднаних у міжнародні організації із забезпечення безпеки, може бути гарантована стабільність існування окремих держав з їх національними програмами захисту своєї безпеки. Захисту поки що тільки від себе, від своєї діяльності, від нав'язування, часто-густо насильно, поглядів більш розвинутих держав тим, які ще не досягли рівня їх економічного розвитку. Без сумніву, щоб забезпечити таку безпеку, потрібно мати спільну систему міжнародної безпеки. Впродовж свого існування, особливо за останні триста років, людство намагається знайти оптимальну структуру такої системи, основними елементами якої є держави.

Історія свідчить, що від початку держава відігравала головну роль у забезпеченні безпеки і, перш за все, вона захищала своє населення від зовнішньої агресії. Енциклопедичний словник Д. Брокгауза й І. Ефрона так трактує цю тезу: "... Потреба в особистій та майновій безпеці викликає до життя державу, в цій потребі держава вбачає основне пояснення свого існування, вона ж указує державі основну її мету та призначення". Держави відрізняються одна від одної різними параметрами: розмірами, віком (історичні і нові держави), чисельністю населення, економічним потенціалом, ступенем політичного впливу. За економічним критерієм визначають три групи держав. До першої групи входять багаті держави, тобто індустріально розвинуті країни з високим рівнем життя. Це держави "великої сімки": США, Канада, ФРН, Велика Британія, Франція, Італія, Японія. Друга група — це нові індустріальні країни, що зробили в 1970—1980-х рр. різкий ривок у своєму економічному розвитку, але поки що не змогли наздогнати за рівнем

життя держави першої групи: Китай, Індія, так звані “азійські тигри”: Сінгапур, Південна Корея, Малайзія, країни Латинської Америки: Мексика, Бразилія. До цієї групи належать і деякі колишні соціалістичні країни Східної Європи. Третю групу становлять бідні країни Латинської Америки, Африки, ряд колишніх республік СРСР тощо.

Політичний вплив країн на міжнародній арені великою мірою визначається їхньою економічною і військовою могутністю. У сучасному світі саме функціонування економіки безпосередньо визначає як міжнародний статус держави, так і боєздатність її збройних сил. Виокремлюють супердержави або наддержави і великі держави. З 1945 р. протягом наступних чотирьох десятиліть СРСР і США було визнано як дві наддержави. Можна погодитися з таким твердженням, що наддержаву з погляду військової могутності від інших держав відрізняють три критерії: можливість масового і повного знищення будь-якої держави або коаліції країн, здатність впливати на розвиток усіх інших країн, неможливість для будь-якої коаліції завдати поразки одній наддержаві, якщо цю коаліцію не підтримує інша наддержава.

До великих держав, за Г. Моргентау, належать країни з високим рівнем військової могутності, які здатні відстояти свою незалежність, економічний потенціал і дипломатичний вплив. Він враховує і геополітичний фактор (простір і розташування держави). Як правило, до великих держав належать такі, що мають ядерну зброю і сучасні засоби її доставки, а також є постійними членами Ради Безпеки ООН (США, Росія, Великобританія, Франція, Китай). За економічним і політичним впливом до великих держав нині зараховують Німеччину та Японію. Тому кажучи про становлення нової системи європейської безпеки та основні напрями входження до її структур України, на нашу думку, слід враховувати політику щодо цього процесу, перш за все таких держав, як Німеччина, Великобританія, Франція, США і Росія, які є основними її “архітекторами” і тими, хто здійснюють найбільший вплив на цей процес.

Отже, держава, з погляду теорії міжнародної безпеки, є інструментом захисту життєдіяльності певного народу, який

живе на одній із територій нашої планети, що має певні географічні відмінності. Розв'язання проблем захисту людської життєдіяльності з урахуванням природного ландшафту, який безпосередньо позначається не лише на поведінці та способі життя окремих людей, а й на їхньому захисному витворенні — державі, потребує від держави певної поведінки (зовнішньої політики, яку можна визначити як загальний курс держави у міжнародних справах, регулювання її відносин з іншими державами і народами відповідно до її принципів і цілей, що досягаються різними засобами і методами) у взаємодії з іншими соціальними системами. Проблеми складної взаємозалежності зовнішньої політики держави з її географічним положенням з врахуванням клімату, природних умов, території тощо вивчає **геополітика**, яка є одним із наукових напрямів політології. Практичний прояв геополітики у вигляді розробок принципових рекомендацій та доктринальних державних і міждержавних документів щодо головної лінії поведінки держави або групи держав на міжнародній арені та безпосереднє впровадження їх у життя, на наш погляд, можна назвати геостратегією.

Таким чином, географічне положення є однією з основних ознак суверенної держави. Другою важливою і обов'язковою ознакою держави є **суверенітет**, суть якого полягає у верховенстві та незалежності державної влади. Суверенна держава є суб'єктом політики не лише як носій влади і владних відносин у рамках окремо взятої країни, а і як носій державного суверенітету на міжнародній арені, як один з багатьох суб'єктів політичних відносин серед різних держав. Однак, на нашу думку, основною ознакою держави є наявність **нації**, хоча, безумовно, всі ці три ознаки тісно взаємопов'язані. Це можна аргументувати тим, що основними системотвірними елементами (суб'єктами) соціумної (соціальної) системи є люди, об'єднані у нації, які створили собі держави для упорядкованості свого життя та захисту себе від себе всередині цієї системи та від інших державних організмів. У націю людей об'єднує історія спільного виживання та розвитку, протягом якої формуються не лише антропологічні особливості нації, хоча вони мають міс-

це, а головне — спільна думка про те, що їх оточує, тобто єдині духовні, морально-етичні та культурні цінності, які і є національними інтересами держави. Якщо це є у будь-якого соціуму, то його об'єднання справді стає національною державою, яка намагається забезпечити своє існування та розвиток.

Слід зауважити, що історично прикметник “національний” вживається в значенні мононаціональної побудови держави. Однак мононаціональних держав практично не існує. У широкому значенні це слово застосовується щодо всього народу конкретної держави, використовуючи при цьому назву країни (Франція, Росія, Україна тощо), яка у свою чергу є похідною від назви корінної (титульної) нації. Звичайно, у більш вузькому розумінні прикметник національний визначає конкретну націю. Що ж до питання національної або міжнародної безпеки, то його вживають щодо всього народу, який живе у державі.

Отже, ключову роль у сучасній системі міжнародних відносин відіграють незалежні національні держави, які є основними суб'єктами системи міжнародної безпеки. Вестфальський міжнародний порядок, встановлений після відомого конгресу 1648 року, визначив на кілька століть уперед певні позиції суверенних держав і міждержавні відносини у світовій політиці. Однак сьогодні національні держави не єдині актори на міжнародній арені. У ХХ ст. активну участь у міжнародних відносинах беруть її нові суб'єкти — **міжнародні організації (МО)**. Міжнародні організації прийнято підрозділяти на міжнародні міжурядові організації (ММО) та міжнародні неурядові організації (МНО).

ММО за своєю суттю є об'єднаннями суверенних національних держав, що створюються на основі багатосторонніх міжнародних договорів і відповідно з **міжнародним правом** (системою юридичних принципів та норм, які регулюють відносини між державами і визначають їхні взаємні права і обов'язки) для досягнення певних цілей. Щодо системи міжнародної безпеки, то основними завданнями ММО як її елементів є забезпечення безпеки та підтримання миру.

ММО створюють особливу форму керування міжнародною системою, що необхідна у зв'язку із зростанням взаємозалеж-

ності і проникнення інтересів держав у політичну, економічну і соціальну сфери. Вони формують інституалізовані рамки транскордонного політичного процесу і є суб'єктами міжнародного права, хоча і вторинними, похідними, оскільки створюються державами — первинними суб'єктами міжнародного права. В цілому ММО беруть на себе певні функції керування в політичній сфері, які уже не можуть цілком і повністю взяти на себе держави. Слід сказати, що кількість ММО та МНО у повоєнний період постійно зростає. Так, у 1960 р. у світі діяло 154 ММО та 1268 МНО, а у 1996 р. їх кількість зросла відповідно до 1268 та 12961 одиниці. Така статистика, звичайно, свідчить про підвищення ролі МО у сучасному світі. Тому не дивно, що у традиційній науковій літературі склалося досить позитивне бачення процесу міжнародного регулювання, провідниками та інструментами якого є міжнародні організації. Прихильники функціоналізму вважають, що глобалізація і взаємозалежність ведуть до глобалізації міжнародних структур управління. Ліберальний інституціоналізм пов'язує міжнародний світ з економічними і соціальними інститутами і цим пояснює бурхливе зростання кількості МО у другій половині ХХ ст.

Разом з тим у науковій літературі про ММО існує думка (напряму), що критично оцінює роль і можливості цих організацій у міжнародних відносинах. Представники цього напрямку беруть до уваги невдалий досвід Ліги Націй щодо забезпечення міжнародного миру, той факт, що ООН виявилася великою мірою паралізованою суперництвом двох наддержав у період холодної війни, а після її завершення досі не може знайти свого адекватного місця в міжнародній системі. Не можна ігнорувати і те, що ряд ММО, створених як військово-політичні альянси в роки конфронтації, потім розпалися (СЕНТО, Багдадський пакт, СЕАТО, ОВД).

Представники “критичного напрямку” звинувачують ММО у дестабілізуючому впливі на міжнародні відносини через те, що вони занадто розрослися і в силу об'єктивної закономірності ними не можна не лише управляти, більш того, вони самі

не здатні управляти складними елементами системи міжнародних відносин (наприклад, системою міжнародної безпеки). До того ж, на думку прихильників цього напрямку, часто ММО стають знаряддям задоволення ними державами та іншими акторами міжнародних відносин своїх інтересів, інструментом міжнародної конкуренції, а не конструктивного діалогу тощо. Тому вони пропонують обмежити сферу дії ММО, а також децентралізувати міжнародні відносини, внаслідок чого міжнародні організації повинні здебільшого лише створювати умови для міжнародного співробітництва.

Можна додати, що МНО є інститутами міжнародного приватного права (сукупності норм, що регулюють цивільно-правові відносини, у яких має місце так званий іноземний елемент). До таких організацій, які, одразу зазначимо, не є об'єктом цього дослідження, належать транснаціональні компанії (ТНК), міжнародні банки та міжнародні фінансові компанії, міжнародні громадські організації тощо.

Дослідники, оцінюючи роль ТНК у сучасному світі, приходять до неоднозначних висновків про перспективи національної держави. Дехто вважає, що ТНК істотно підірвали суверенітет національної держави. Вони вказують на те, що економічний потенціал найбільших ТНК порівнюється з внутрішнім валовим продуктом навіть середніх держав. Стосовно розвинутих держав можна говорити про двовладдя: держава відстоює інтереси власних ТНК у різних регіонах світу, а ті забезпечують державі податкові надходження від міжнародної діяльності. Щодо групи держав, які розвиваються, то їхня економіка іноді цілком залежить від ТНК. Останні мають різні способи впливу на уряди цих країн і можуть змусити їх проводити політичний курс, що суперечить їхнім національним інтересам. Погоджуючись з думкою відомого російського вченого А. Уткіна, можна стверджувати, що ТНК стали не тільки самостійними суб'єктами міжнародних економічних, а і політичних відносин.

Міжнародні банки та міжнародні фінансові компанії зазвичай погоджують умови надання допомоги з дотриманням краї-

нами певних правил гри і надають кредити тільки тим з них, які демонструють готовність слідувати певному економічному і політичному курсу. Такими є, наприклад, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк та ін. Аналізуючи політику цих структур, слід брати до уваги той факт, які держави є їхніми основними учасниками та розробниками їхніх стратегій.

Ослаблення деяких функцій держави аж ніяк, на нашу думку, не означає, що вона перестала бути інститутом формування політики, зокрема в оборонній сфері. Йдеться лише про те, що деякою мірою підірвано монополію держави в сфері регулювання національної економіки, фінансових потоків, екологічних, правових і соціальних проблем.

Крім того, автономія міжурядових організацій та інститутів як учасників міжнародних відносин має відносний характер уже в силу того, що реалізація прийнятих ними рішень неможлива без участі відповідних держав. Щодо неурядових організацій, різного роду рухів і приватних суб'єктів, то хоча вони можуть не тільки вступати у протиріччя з тими чи іншими державними структурами і державою в цілому, а й долати їхній опір у досягненні своїх цілей, розуміння їхніх цілей неможливо без розуміння цілей, інтересів і стратегій держав. Саме тому, розглядаючи зазначені питання, дослідники виходять насамперед з аналізу політики держав як основних учасників міжнародних відносин, хоча зводити міжнародні відносини тільки до міждержавних було б неправомірним.

На нашу думку, співробітництво держав у рамках ММО буде дедалі більше сприйматися як поширення діяльності національних механізмів у постановці і вирішенні відповідних завдань. Це сприятиме зближенню внутрішньої і зовнішньої політики держав. Держави будуть виявляти більшу готовність поділитися своїм суверенітетом з МО, відтак зростатиме роль останніх у міжнародних відносинах, а головне — буде забезпечено їхню безпеку, яку більшість держав у сучасних умовах (особливо це стосується середніх та невеликих країн) гарантувати повністю не може.

Тому цілком зрозумілим є те, що **інтеграція** до систем міжнародної безпеки різних рівнів, особливо до структур автори-

тетних регіональних систем безпеки, наприклад, європейської, геополітично близьких до неї держав, стала одним з основних напрямів їхніх зовнішньополітичних курсів. Лише таким чином у сучасних умовах можна забезпечити повноцінну національну безпеку окремо взятої держави, зокрема України.

Розглядаючи проблему інтеграції певної держави до структур системи міжнародної безпеки у воєнно-політичному аспекті, варто зазначити, що воєнну безпеку як структурний елемент національної безпеки характеризує, з одного боку, власні можливості держави до протидії військовій силі інших країн, а з іншого, — стан системи міждержавних відносин, особливо на воєнно-політичному рівні. Отже, вона безпосередньо пов'язана з **обороздатністю** країни, яка у свою чергу визначається військовою могутністю держави, її зовнішньою політикою, наявністю союзників та ворогів, станом воєнно-політичної обстановки на глобальному та регіональному рівнях тощо.

Обороздатність держави спрямована на вирішення широкого комплексу проблем підготовки та реалізації бойових дій, зокрема таких, як запобігання війнам і збройним конфліктам, деескалація збройних протистоянь суб'єктів геополітики, поліпшення міжнародного клімату та реалізації інших завдань, часові виміри яких перевищують мікрополітичні значення, а у разі початку війни — захисту населення і сфери матеріального виробництва від надмірних втрат. При цьому основним елементом обороздатності виступає **військова могутність держави**, яку можна розуміти як сукупність тих матеріальних і духовних сил та засобів суспільства, яку може бути використано державою для досягнення мети війни або вирішення інших воєнно-політичних завдань.

Проте сьогодні нарощування військової могутності вже не може однозначно сприяти зміцненню обороздатності, оскільки це призводить до послаблення воєнної безпеки країни. Річ у тому, що проявляється те, що С. Глайзер назвав “дилемою безпеки”, а у радянських джерелах трактувалося як “парадокс сили”. Дилема безпеки полягає у тому, що дії держави, спрямовані на зміцнення безпеки своїх громадян, викликають

відповідні дії з боку супротивника, що врешті-решт може послабити безпеку обох сторін. Військові приготування однієї держави незалежно від її намірів сприймаються як загроза іншим країнам. Р. Джарвіс стверджує, що “дилема безпеки може не тільки спричиняти конфлікти і посилення напруженості, а і запускати в хід механізми, що провокують війни”.

Викладач Європейського центру з вивчення питань безпеки ім. Дж. Маршалла М. Михалка наводить ще одне поняття, що характеризує сучасне нарощування озброєнь двома конфронтаційними країнами, так звану дилему в'язня. Вона також відображає проблеми, які виникають тоді, коли будь-яка держава в односторонньому порядку вживає заходів для зміцнення своєї безпеки, а інша держава робить відповідні кроки, що призводить до послаблення безпеки обох сторін. Узявши за приклад більш сучасне протистояння, розглянемо таку ситуацію — дві держави мають вирішити одне питання: озброюватися чи не озброюватися. Якщо одна із сторін почне озброюватися, а інша — ні, то перша матиме односторонню перевагу. Отже, раціональне рішення для обох сторін — озброюватися. Однак така логіка призводить до використання цивільних ресурсів у воєнних цілях, а також до загальної ескалації гонки озброєнь. “Дилема в'язня” — це міжнародна проблема, що постійно повторюється. Якщо для обох сторін єдиним рішенням є озброюватися, що може примусити їх співпрацювати? Відповідь на це питання пов'язана з тим, що “дилема в'язня” має характер повторюваності. Тільки-но обидві сторони починають розуміти, що ситуація розвивається по спіралі, у них з'являється стимул до співпраці. Домовляючись між собою, вони зможуть уникнути зростання воєнних витрат.

Таким чином, хоча військова могутність держави має відповідати сучасним вимогам до неї згідно з її геополітичним положенням у регіоні і в світі, рівнем економічного розвитку, воєнна безпека держави великою мірою визначається її належністю до міжнародних систем безпеки, наявністю союзників поза їх межами, стабільною воєнно-політичною обстановкою, міцним воєнно-політичним становищем країни, її рівень буде тим

вищий, чим вищий рівень воєнно-політичної стабільності, чим більш повно воєнно-політичне становище країни відповідає національно-державним інтересам і поєднується з інтересами національної безпеки.

Наведені міркування дають підстави зробити такий висновок: одним із суттєвих у сучасних умовах шляхів зміцнення обороноздатності є інтеграція країни до певного військово-політичного союзу, що дає змогу зміцнити її обороноздатність силами союзників. Слід зауважити, що протягом останніх років цей шлях починає набувати нових рис, суть яких полягає у перерозподілі ролі військових і політичних функцій військових союзів. Якщо за класичним варіантом на перший план висувалися військові функції, то тепер дедалі більшого значення набувають політичні і дипломатичні.

Отже, для забезпечення та зміцнення зовнішньої безпеки членів світової спільноти, насамперед державам, потрібно створювати таку систему міжнародної безпеки, яка ґрунтується на комплексі зобов'язань, гарантій і можливостей її суб'єктів. Серед різних систем міжнародної безпеки доцільно визначити такі:

- глобальні (прикладом такої системи була біполярна модель світу з системою протистоянь і стримувань, які існували з боку СРСР і США, глобальною є також система міжнародної безпеки у рамках ООН);
- регіональні, які опираються на конкретні міжнародні організації в певному регіоні (в Європі реальною основою регіональної системи безпеки можуть стати такі організації — Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейський Союз (ЄС), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ), хоча вони мають різний потенціал, відрізняються складом учасників, основними цілями та напрямками діяльності);
- субрегіональні, в яких зацікавленість у спільному забезпеченні воєнної безпеки змінюється потребою розвивати

економічні зв'язки (наприклад, Вишеградська група, Центральноєвропейська ініціатива, Чорноморське економічне співробітництво, Балтійське співробітництво, ГУУАМ (організація групи країн – Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану, Молдови) тощо.

Основною метою системи міжнародної безпеки є, звичайно, забезпечення та зміцнення зовнішньої безпеки, однак, у нинішніх умовах саме входження до структур такої системи потребує від держави-учасниці значного підвищення рівня своєї внутрішньої безпеки. Сучасна система міжнародної безпеки повинна захищати своїх учасників не тільки від загроз ззовні, але й зсередини. Щоб виконувати свою основну мету, вона має бути стабільною та міцною за своєю структурою. Підтвердженням того, що для системи міжнародної (європейської) безпеки потрібний стабільний рівень внутрішньої безпеки окремо взятої країни-учасниці, є вимоги щодо вирішення внутрішньополітичних, економічних та соціальних питань, які висувуються державам, що претендують на вступ до системи. Наприклад, така країна повинна зміцнити демократичні і виборчі інституції; сприяти постійному розвитку і зміцненню громадянського суспільства, забезпеченню верховенства права, захисту основних прав людини і громадянських свобод; прийняти законодавство, що надійно захищає права меншин, і створити відповідні установи; посилити боротьбу з організованою злочинністю та корупцією; сприяти сталому економічному розвитку; створити умови, необхідні для вступу до Світової організації торгівлі (СОТ), створити необхідні умови для формування середнього класу тощо.

З огляду на зазначене спробуємо дати визначення **системи міжнародної безпеки** регіонального рівня. Такою системою, на думку автора, є упорядкована структурними зв'язками, встановленими і закріпленими міжнародними договорами та угодами на основі норм міжнародного права, сукупність перш за все національних держав, які шляхом об'єднання у міжнародні організації втілюють у життя розроблену ними геостратегію для забезпечення своєї міжнародної і національної безпе-

ки та підтримання стабільного миру в регіоні своєї геополітичної відповідальності.

Першу систему європейської безпеки, яку було офіційно встановлено у XVII ст. після підписання Вестфальського мирного договору, прийнято називати **системою балансу сил**. Вона базувалася на принципі рівноваги територіальних суверенітетів у відносинах між національними державами. Вестфальська система віддала усі права державі, обділивши всі інші спільноти. У цьому сенсі суверенітет означав, що на підконтрольній державі території немає і не може бути іншої влади, крім влади єдиного суверена. Цей принцип, зокрема, проявлявся у монополії держави на легітимне насильство. Насправді, не існувало будь-яких ефективних заслонів на шляху застосування сили. Вищою цінністю розглядався максимально можливий потенціал кожної окремої держави в контексті реалізації своїх національних інтересів. Тому цілком природно, що цю систему в літературі часто називають анархічною, оскільки вважається, що в ній панує гоббсівський закон “боротьби всіх проти всіх”. Дія народжує протидію, сила народжує противагу цій силі. Саме цей принцип лежить в основі системи балансу сил у міжнародній політиці.

Норми і правила системи балансу сил передбачали повагу територіального балансу сил і взаємні консультації у разі можливого конфлікту. Цей баланс сил було побудовано на легітимізації панівного становища великих держав та імперій. Потрібно відзначити, що він більш-менш успішно діяв до початку Першої світової війни. Причому великі держави досить жорстко контролювали і визначали долю і поведінку середніх та невеликих держав. Одна з характеристик цієї системи — існування ієрархії держав і відповідно їхня нерівність.

У рамках системи балансу сил кожна держава забезпечувала реалізацію своїх інтересів, постійно змінюючи союзників, не порушуючи при цьому загальної структури союзів і характер відносин між державами. Будь-яка претензія на гегемонію на міжнародній арені однієї з великих держав викликала негайну реакцію інших великих держав з їхніми союзниками,

які об'єднувалися у коаліцію проти порушника статусу-кво, що склався тоді в Європі. Вирівнювання сили порушника з силами держав, які на той момент виступали захисниками балансу сил, як правило, призводило до розпаду цієї коаліції.

Саме система балансу сил з її принципом рівноваги акторів міжнародних відносин спонукала до перших спроб вирішувати міжнародні спори та конфлікти шляхом введення загальновизнаних і фіксованих норм та правил гри, регулювати відносини на основі міжнародних договорів та угод. Ця система стала базисом, на якому почали формуватися система колективної безпеки та система безпека на основі співробітництва.

Під системою колективної безпеки традиційно розуміють систему міждержавного співробітництва, в якій міжнародна безпека забезпечується спільними зусиллями держав у світовому або регіональному масштабі і порушення миру з боку хоча б однієї держави є порушенням загального миру, а прояв агресії проти однієї держави — агресією проти всіх інших держав. Система колективної безпеки спрямована насамперед усередину себе, для вирішення проблем безпеки в рамках самої системи.

Першою організацією колективної безпеки в новітній історії була Ліга Націй, створена після Першої світової війни, її члени взяли на себе зобов'язання захищати один одного у разі нападу будь-якої іншої держави. На принципах колективної безпеки діє і нинішня універсальна організація — ООН. Той самий принцип є характерним для діяльності всіх міжнародних організацій Європи, що вирішують проблеми забезпечення безпеки на континенті у воєнно-політичній сфері і на основі яких, можливо, буде створено нову систему європейської безпеки. Йдеться про такі організації, як ОБСЄ, НАТО, ЄС та ОДКБ, діяльність яких щодо забезпечення колективної безпеки Європи містить оборонний аспект. Однак лише у діяльності НАТО, ОДКБ та умовно ЄС він проявляється у зобов'язаннях з **колективної оборони** держав-учасниць. У рамках системи колективної оборони всі країни — учасниці відповідного договору беруть на себе зобов'язання стати на захист будь-якої ін-

шої країни-учасниці, що наражається на загрозу або фактичний збройний напад з боку держави чи групи держав, які не беруть участі в цьому договорі. Основні елементи такої системи — наявність ворога (принаймні загальне уявлення про загрозу ззовні), а також сформованих структур і концепцій військового реагування в кризових ситуаціях.

Система безпеки на основі співробітництва (кооперативна безпека) визначається як політико-дипломатичне співробітництво між зацікавленими державами у сфері забезпечення безпеки. Концепція безпеки на основі співробітництва підвищує роль превентивної дипломатії і рівня воєнно-політичної довіри, тобто сприяє налагодженню регулярних каналів міждержавного діалогу з питань безпеки, вироблення механізму консультацій та прийняття рішень тощо. Якщо в рамках системи колективної безпеки держави об'єднуються проти спільного можливого (чи реального) агресора, то концепція безпеки на основі співробітництва виходить із принципу загальної участі, за яким наявність формальних інститутів є не обов'язковою, а підтримка неформального діалогу — доцільною і ефективною. Концепція безпеки на основі співробітництва, що виявилася адаптованим компромісом теорій “колективної безпеки” і “балансу сил” у міжнародних відносинах, реалізується поетапним багатостороннім діалогом, який доповнює двосторонні оборонні союзи, для обговорення широкого спектра проблем безпеки і стабільності. Негласні, але усталені правила цієї системи включають вироблення порядку денного на основі консенсусу, багаторівневого підходу, перехід від простих форм діалогу до складніших. Так було закладено підвалини формування системи взаємозалежних і взаємодіючих міжнародних режимів безпеки.

Міжнародний режим — комплекс сформульованих принципів, норм, правил і процедур прийняття рішень, які втілюють у життя погоджену думку держав-акторів щодо тієї чи іншої сфери міжнародних відносин. Міжнародні режими встановлюються не стільки для централізованої реалізації погоджених рішень, скільки для створення атмосфери передбачуванос-

ті в міжнародних відносинах, в умовах якої держави приймають рішення щодо захисту і просування своїх національних інтересів з урахуванням інтересів інших держав, а також налагоджують взаємовигідне співробітництво. Міжнародні режими визначають певні стандарти поведінки, що допомагають державам оцінювати наміри і репутацію одна одної; забезпечують дискусійні форуми (часто за участю міжнародних організацій); сприяють рівноправному інформаційному обміну, збільшуючи передбачуваність розвитку міжнародних відносин. Питання передбачуваності, довіри і рівноцінного обміну інформацією виходять на перший план при створенні міжнародних режимів безпеки. Чинні в рамках режиму норми і правила закріплюють погоджене розуміння взаємодії в тій чи іншій сфері міжнародної безпеки, відступ від яких вважається нелегітимним. Протягом 90-х років ХХ ст. у міжнародній практиці в умовах лідерства демократичних держав зміцнилися такі типи міжнародних режимів безпеки:

- режими транспарентності і заходів зміцнення довіри і безпеки, пов'язані переважно з інформаційно-комунікаційним обміном, забезпеченням відкритості і передбачуваності військової діяльності;
- обмежувальні режими (режими нерозповсюдження), що передбачають заборону чи обмеження на певні види військової діяльності, виробництво або застосування деяких видів озброєнь і засобів збройної боротьби.

Розробляючи свою стратегію і тактику європейської та євроатлантичної інтеграції, Україна повинна чітко окреслити основні напрями входження до системи європейської безпеки. Зважаючи на те, що така система тільки формується, вони мають збігатися зі шляхами об'єднання Європи, а де це поки що неможливо, — пролягати поряд, але у тому самому напрямі. Основними напрямими можуть бути такі: участь у миротворчих операціях під егідою ООН та відповідних європейських організацій, що отримали на це мандат ООН; військово- та військово-технічне співробітництво; участь у боротьбі з міжнародним тероризмом; контроль над озброєнням та роззброєння тощо.

8.2. Міжнародні конфлікти нового покоління

Характерною ознакою конфліктів нового покоління стало прагнення до інтелектуального домінування, на відміну від конфліктів минулого, коли переважало фізичне домінування. Прагнення “перемогти супротивника не б’ючись” або позбавити його можливості і бажання чинити опір, призвело до посилення блокування або спрямування економічної інформації в необхідне русло для здобуття економічного домінування.

Застосування подібної форми боротьби можна порівняти із застосуванням стратегічної дезінформації у відкритому військовому конфлікті. На жаль, питання застосування маніпулювання з економічною інформацією не знайшли достатнього відображення в дослідницькій літературі. Вважається, що об’єднання методів інформаційної і економічної війни призводить до появи таких двох форм боротьби, як блокування економічної інформації та інформаційний імперіалізм. Якщо перша з цих форм була характерною для всіх часів і зараз отримала додаткові можливості для застосування, пов’язані з інформацією в реальному режимі часу, то — друга — властива тільки сучасній епосі.

Також як на початку ХХ ст. об’єднання фінансового і промислового капіталів спричинило появу економічного імперіалізму. Не будучи повною мірою формою боротьби, інформаційний імперіалізм полегшує транснаціональним корпораціям, які все більше втрачають національне забарвлення, боротися за економічне домінування.

Практика показала, що конфлікти нового покоління, які виявилися вже в 90-ті роки минулого століття і все частіше дають про себе знати на початку ХХІ століття, пов’язані і виникають в поєднанні трьох чинників: ісламського екстремізму, агресивного націоналізму і сепаратизму. Саме ці три чинники створюють конфлікти нового покоління.

Вважається, що характер конфліктів нового покоління в Європі пояснюється закінченням протистояння двох систем періоду холодної війни. Насправді, ці конфлікти не є “ідеологізовані” — в колишньому значення цього слова. На пострадян-

ському і югославському просторах в їх основі, в будь-якому разі, на поверхні лежить активізація націоналізму і загострення міжрелігійних суперечностей. Ці явища в поліетнічних та поліконфесійних державах Східної Європи мають давнє історичне коріння. Проте, це тільки один аспект питання.

Інший бік питання полягає в тому, що сплески націоналізму спостерігаються після закінчення холодної війни не тільки в нестабільних, а й у стабільних регіонах. Йдеться про горезвісні “ефекти Хайдера”.

“Ефект Хайдера ” є результатом коаліції між класичними правими і ультраправими: це те, що відбувалося з Йоргом Хайдером в Австрії, Бруно Мегре і Жан-Марі Ле Пеном у Франції, Крістофером Блошером у Швейцарії і так далі.

Ле Пен виступає проти глобалізаційних проєктів ЄС, наполягаючи на самоцінності європейських націй, яка повинна бути захищена від напливу вихідців з “третього світу”. Основа політичної платформи “Національного фронту” протистояння мігрантам, “чужакам”, чия експансія загрожує самому існуванню Франції. “Через десять років у Франції житимуть люди будь-якого кольору шкіри, окрім білих!” — застерігає Ле Пен. Головна його вимога — поставити жорсткий заслін на шляху імміграції — з кожним роком стає популярнішою. Ступінь популярності цієї ідеї став зрозумілим, коли в першому турі президентських виборів 2002 року Ле Пен одержав 17% голосів, обійшовши всіх кандидатів, окрім самого Жака Ширака. Для лівих, чий позиції традиційно сильні у Франції, тріумф Ле Пена в першому турі став шоком. Щоб не допустити перемоги “фашиста”, ліві єдиним фронтом виступили на підтримку свого давнього політичного супротивника Ширака. Об’єднані зусилля лівих і центристів дали свої плоди — в другому турі Ле Пен, що розраховував завоювати від 30 до 40% голосів, ледь набрав ті самі 17% — але тепер це була вже не перемога, а поразка.

Крім того, у міру поглиблення інтеграції в рамках Європейського Союзу про свою окрему національну (етнічну) ідентичність почали згадувати деякі регіони всередині західноєвропейських держав.

Причини конфлікту, навколо яких розгортається конфліктна ситуація:

1. Протилежні орієнтації.

У кожного індивіда і соціальної групи є певний набір ціннісних орієнтацій стосовно найбільш значущих сторін соціального життя. Ціннісні орієнтації різняться між собою і, як правило, протилежні. У момент прагнення до задоволення потреб, при наявності цілей, що блокуються, досягнути яких намагаються декілька індивідів або груп, протилежні ціннісні орієнтації зазнають зіткнень і можуть стати причиною виникнення конфліктів.

Конфлікти внаслідок протилежних ціннісних орієнтацій надто різноманітні. Найгостріші конфлікти з'являються там, де існують розбіжності в культурі, сприйнятті ситуації, статусі або престижі. Конфлікти, причиною яких є протилежні орієнтації, можуть мати місце в сферах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших ціннісних орієнтацій.

2. Ідеологічні причини.

Конфлікти, які виникають на ґрунті ідеологічних розбіжностей, є окремим випадком конфлікту протилежності орієнтацій. Відмінність між ними у тому, що ідеологічна причина конфлікту полягає в різному відношенні до системи ідей, які виправдовують і узаконюють відносини субординації, домінування і основоположні світогляди різних груп суспільства.

3. Причини конфлікту, що полягають у різних формах економічної і соціальної нерівності.

Цей тип причин пов'язаний зі значними відмінностями в розподілі цінностей між індивідами і групами. Нерівність у розподілі цінностей існує скрізь, але конфлікт виникає тільки за умов існування такої нерівності, яка розглядається як вельми значна.

4. Причини конфліктів, які лежать у відносинах між елементами соціальної структури.

Конфлікти виникають унаслідок різного статусу і місця структурних елементів у суспільстві, організацій або впорядкованих соціальних груп. Конфлікт з цієї причини може бути

пов'язаний, по-перше, з різними цілями. По-друге, конфлікт з цієї причини буває пов'язаний з бажанням того або іншого структурного елемента зайняти більш високе місце в ієрархічній структурі.

Будь-яка з цих причин може стати поштовхом, першим рівнем конфлікту тільки за наявності певних зовнішніх умов. Крім існування причини конфлікту, навколо нього повинні скласти певні умови, що служать поживним середовищем для конфлікту.

Прояви націоналізму на заході континенту мають незрівнянно м'якші форми ніж ті, що спостерігалися, наприклад, на Балканах або в деяких пострадянських республіках. Тобто, джерело конфліктності в трансрегіональному масштабі одне і те саме — націоналізм. Можливо, йдеться про поєднання двох типів націоналізму. З одного боку — про традиційний європейський націоналізм на ґрунті незавершеності процесів національної самоідентифікації. З іншого боку — про новий націоналізм, який породжений двома новітніми чинниками європейської історії: по-перше, розмиванням національного суверенітету у міру поглиблення інтеграції (у її регіональному і глобальному масштабах); по-друге, нездатністю старих європейських націй “переварити” наслідки масової міграції до Європи представників інших цивілізацій.

На концептуальному рівні цей новий націоналізм вимагає і нової моделі побудови міжнаціональних (міжетнічних) відносин. Традиційне для європейських держав-націй зведення проблеми до відносин між “титульною більшістю” і “національною меншістю” в умовах цивілізаційної структури населення Європи, що різко ускладнилася, стає все менш ефективним.

Проблеми конфліктів, криз і війн традиційно були центральними темами в роботах багатьох відомих міжнародників, істориків і політологів. Проте не можна сказати, що про конфлікт сказано все. З розвитком науки про міжнародні відносини і конфліктології як її окремого напрямку кількість питань — у першу чергу пов'язаних з природою конфлікту як суспільного і міжнародного феномену — тільки збільшується.

У дослідженнях вчених-міжнародників немає спільної думки щодо визначення поняття “конфлікт”. Різноманітної трактувань визначається неоднозначним розумінням природи цього явища. Одне, про що можна сміливо сказати, воно властиво всім аспектам суспільної життєдіяльності.

За підрахунками дослідників, кількість озброєних зіткнень за всю історію людства досягла майже п'яти тисяч, що дало привід характеризувати мир як “перерву між війнами”. Після закінчення біполярної конфронтації знизився ризик виникнення світової війни, але збільшилася кількість периферійних міждержавних (а також внутрішньодержавних) конфліктів, що характеризуються міжетнічними, релігійними, територіальними, владними та іншими суперечностями.

Такі умови неминуче стимулювали виникнення інтересу до проблеми конфлікту у фаховій літературі. З одного боку, поступове, хоч і нерівномірне оформлення нових рис біполярної системи міжнародних відносин дало змогу охарактеризувати мир як “плюралістичну однополярність”. З іншого боку, осмислення уроків миру, який трансформується, в рамках глобалізаційних процесів — в першу чергу з погляду визначення підходів до терористичної загрози — допомогло виявити нові закономірності в розвитку сучасних конфліктів. Чималу роль в новому розвитку конфліктології відіграє також поведінка єдиної наддержави — США.

Для початкової класифікації конфліктів американський дослідник М. Калдор вважав достатнім протиставити нові війни за цілями, методами веденням бойових дій, а також шляхами їх фінансування. Е. Ньюман пропонував доповнити цей ряд аналізом основних дійових осіб, просторового контексту конфлікту (міждержавний, цивільний, регіональний, глобальний), а також його соціальною, матеріальною і гуманітарною (а не тільки військово-технічною) дією.

Проте нині проблема конфліктів між державами, властивих міжнародним відносинам протягом довгого періоду (з часу укладення Вестфальського миру в 1648 р.), стала набувати другорядного значення. На передній план починають виходити конфлікти внутрішньодержавні, спровоковані хвилями сепар-

ратизму, крайніми формами націоналізму і релігійного фундаменталізму, а також нові загрози, які випливають з транснаціонального тероризму і міжнародної організованої злочинності. Серйозний конфліктний потенціал несуть проблеми вичерпання життєво важливих ресурсів, досягнення меж можливостей глобальної екосистеми, а також збільшення глобальної нерівності. Та все ж, попри всі обмеження, а також громадянські війни, що продовжуються, найбільшими будуть загрози тероризму та інші нетрадиційні загрози. М. О'Хенлон стверджує, що в XXI ст. буде значно менше насильства у відносинах між державами, ніж в попередньому.

Спираючись на статистику, сучасні дослідники вважають, що класичні міждержавні війни можна вважати застарілими. Серед причин, які вказують на це, назвемо такі: революції у сфері ядерної зброї (через що війна між провідними ядерними гравцями стала практично неможливою), а також у сфері сучасних звичайних озброєнь. Стабілізуючу роль у міжнародних відносинах відіграє той факт, що система західного альянсу під керівництвом США стала менш анархічною, а також зросла кількість демократичних держав. Крім цього, в умовах сучасної економіки для підвищення багатства, як правило, рідко виникає необхідність у захопленні нових територій.

“Старіння” війни, пишуть деякі автори, також пов’язане з процесами глобалізації, хоч і не впливає з них безпосередньо. Раніше під міжнародно-політичним конфліктом розглядалися міждержавні війни; тепер глобалізація породила такі словосполучення, як “безпека особи” і “глобальне насильство”, які скрізь використовуються. Сутички відбуваються між нерегулярними державними загонами етнічної міліції, воєнними формуваннями партизан, культовими і релігійними організаціями, злочинними і терористичними угрупованнями. Б. Бузан відзначав, що метою знищення стають не збройні сили або міста супротивника, а угруповання місцевого масштабу або окремі особи. Держава в сучасних умовах менш важлива. Вона залишається центральним чинником, але більше не є основним втіленням загрози. Саме тому загрозу безпеці складніше ідентифікувати і тому складно їй протистояти.

За останню третину ХХ ст. поняття “конфлікт” поступово підмінило поняття “війна”. Це було пов’язано з тим, що при вивченні війн виразнішими ставали їх сутнісні характеристики. Під час ускладнення світополітичних процесів війна стала визначатися як окремий випадок ширшого феномену — конфлікту. Це дало можливість розмежовувати різні стадії і види конфліктів, а відповідно, і дозволило віднайти нові форми їх запобігання і вирішення.

За оцінками Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, у період 1945 — 2000 рр. до типу “класичних” війн зараховували лише близько 15% (у 2001 р. — 6,5%). Причому найнебезпечнішими вогнищами напруженості між державами можна вважати конфлікт між Індією і Пакистаном, який у разі ескалації міг призвести до застосування ядерної зброї.

У минулому претензії держав на монополію застосування військової сили породжувало війни, а дотримання загальної заборони на її використання справляло стабілізуючу дію на міжнародні відносини. Аналіз сучасних конфліктів показує, що війни в розумінні Карла фон Клаузевіца залишилися в минулому. Послаблення або підрив держави може бути результатом впливу оточення, яке в умовах глобалізації розмиває можливості держави та її владні повноваження. При цьому виникає тенденція застосування насильства приватними, найчастіше кримінальними силами. Виникає вакуум державної влади, який часто пов’язаний з етнічним сепаратизмом і сутичками за контроль над природними ресурсами або бізнесом.

Деякі дослідники порівнюють конфлікти нового покоління з рухами опору, релігійними і диверсійно-терористичними війнами, національно-етнічними та іншими зіткненнями не міждержавного рівня. Відповідно, ці автори намагаються проаналізувати їх з погляду однієї з уже відомих парадигм або теорій, а елементи, що не вписуються в теорію, визначають як явища маргінального порядку, що істотно не впливають на основні правила міжнародного спілкування. С. Калівас вважає, що відмінність між конфліктами під час і після закінчення

холодної війни можна більшою мірою пояснити зникненням доступних концептуальних категорій, ніж реальними глибокими відмінностями. Інші автори, навпаки, визначають сучасні конфлікти абсолютно новими явищами, що вимагають пересмислення і розробки нетрадиційних теорій.

Зміна ситуації відбувається у зв'язку із зміною функцій держави, її здатністю переважно гарантувати безпеку особи. Збільшується невизначеність, конфлікти стають тривалішими. Соціальна трансформація, викликана глобалізацією і ліберальними економічними чинниками, призводить до того, що нерегулярні військові формування одержують правові, політичні та інші можливості, яких вони раніше не мали. Так, під час балканських війн 1991–2001 рр. монополія держави на владу руйнувалася: субдержавні утворення привласнювали права на використання сили, а політичні лідери заохочували до застосування сили напівкримінальні групи.

Послаблення держави відбувається зважаючи на зменшення кількості ресурсів, необхідних для реалізації владних повноважень урядами. Діяльність неурядових добродійних організацій часто досягає зворотного ефекту: виникає стимул до поширення практики звернення людей у рабство з метою подальшого їх продажу.

Зустрічаються і радикальніші висновки. Д. Джун вважає, що міжнародна допомога та інтервенція “світової спільноти” загострюють конфлікти. “Мафіозні економіки і внутрішні конфлікти, що продовжуються протягом тривалого часу, — пише він, — часто є результатом міжнародного втручання, яке відбувається в ім'я встановлення і розвитку ринкових структур і демократії”. У конфліктах нового покоління видне місце належить польовим командирам, які можуть прагнути до розв'язання війни з огляду на матеріальні, національно-етнічні, ідеологічні або інші причини.

Сучасні конфлікти вирізняються складним характером. Зважаючи на велику кількість їх учасників, сторонам складніше досягнути консенсусу. Після закінчення холодної війни в конфлікти було залучено більше 300 країн. Серед них — біль-

ше 80 держав, а також регіональних міжнародних організацій, скажімо, як НАТО, група військових спостерігачів Економічної співдружності Західної Африки тощо.

У такій ситуації важко визначити структуру конфлікту. Якщо раніше було достатньо просто виявити протиборчі сили, то зараз актори стали дуже різномірними і виявити серед них політичну опозицію непросто. У конфлікти залучені криміналітет і навіть злочинні співтовариства неповнолітніх. На місце зіткнень з причин ідеології, деколонізації, геостратегічних і гегемонічних інтересів прийшли війни між регіональними державами, а також конфлікти меншин, що політизуються, в різних суспільствах Африки, Близького Сходу і Центральної Азії. Міжнародні відносини визначаються не тільки національною військовою потужністю, а й складними політичними процесами, в яких беруть участь міжнародні інститути, транснаціональні корпорації, групи громадян, окремі мережі і групи терористів.

Деякі автори навіть порівнюють сучасну ситуацію з середньовічними війнами в Європі, які “велися купками бандитів і злочинців, що наймалися державами, чи ж загонами військово-польових командирів”. При цьому великі держави, за винятком США, ухиляються від участі в конфліктах, крім тих випадків, коли безпосередньо зачіпаються їх інтереси.

Варто також відмітити істотне зростання конфесійного аспекту в конфліктах нового покоління. Терористичні акти, що вже багато років спостерігаються на Близькому Сході, стають чи не щоденною подією. Проте вибухи, що пролунали 1 серпня 2005 р. в Багдаді і Киркуці у п'ятьох християнських церквах, зокрема і вірменській церкві Багдада, через які загинули 11 і поранені 55 чоловік, виходять за ці рамки. Оцінки цієї події найрізноманітніші: офіційні представники християнських общин Іраку прагнуть висловлюватися максимально стримано, радник у справах національної безпеки Муваф-фак ар-Рубеї в інтерв'ю агентству Рейтер, назвавши як організатора вибухів главу іракського осередку Аль-Каїди йорданця Абу Мусаб аз-Заркауї, підкреслив, що метою акції є ні більше

ні менше як “виштовхування” християнської меншості за межі держави. Лідери шіїтів засудили терористичні атаки, зокрема, Алі ас-Систані, назвавши те, що відбулося “жахливим злочином”, заявив, що меншини Іраку повинні бути захищені.

Низка конфліктів макрорегіону Близького Сходу підпадає під визначення конфліктів нового покоління. Дослідники визначають декілька загальних для них рис:

- сторонами є держава і група загальної ідентифікації (етнічної, релігійної);
- конфлікти відбуваються в країнах, де державне управління або дуже слабе, або взагалі відсутнє;
- залучені сторони мають складні транснаціональні відносини як на політичному, так і на економічному рівнях.

Проте ці конфлікти характеризуються і тим, що посилюється негативне сприйняття культурних, релігійних, світоглядних і навіть поведінкових особливостей контрпартнера, тобто проблема самоідентифікації сторін конфлікту виходить на перший план. І хоча йдеться про новий тип локальної війни, оскільки зона розповсюдження того або іншого конфлікту через низку об'єктивних причин економічного і політичного характеру обмежена, єдиним чинником, який може призвести до розширення його меж, може стати переведення будь-якого з них в конфесійну площину.

Аналіз процесу активізації рухів ісламізму, чергова хвиля яких почалась після закінчення першої війни в Затоці, свідчить про те, що аж до кінця 90-х років у більшості держав Близького Сходу помстою ісламізму була сама світська держава: ставилася під сумнів легітимність цієї моделі для ісламського світу, і дії практично всіх організацій ісламізму були спрямовані на підрив влади, при цьому сприйняття “своїх” християн як ворожого елемента, властиве періоду 70–80-х років минулого століття, стало відходити на другий план.

У той же час розширення “театру військових дій” і активізація ісламських організацій на європейському і американському континентах дають підстави говорити про зіткнення двох світів — християнського і мусульманського.

Слід зазначити, що впродовж останнього десятиліття було декілька спроб задіяти релігійний чинник. Як найбільш вдалі можна назвати кровопролитні конфлікти на Балканах. Менш вдала була спроба подачі війни в Чечні як конфлікту між ісламом і християнством. Цей чинник не спрацював в нагірно-карабахському конфлікті, попри численні спроби подати його конфліктом між мусульманським Азербайджаном і християнською Вірменією.

Для переважної більшості держав Близького Сходу проблема релігійних меншин завжди була актуальною, хоча вона рідко виходила за рамки конфлікту низької інтенсивності. Зіткнення на релігійному ґрунті в основному носили локальний характер, першопричиною могло бути прагнення християнської меншини увійти до владних структур (у Судані), зміцнити свої позиції (копти в Єгипті) або не допустити посилення позицій мусульман (у Лівані). Важливо і те, що в жодному з випадків конфлікт не вийшов за межі держави і не перейшов у глобальне християнсько-мусульманське протистояння. За даними Американського університету Бейрута, нині в арабських державах Близького Сходу проживає менше 12 мільйонів християн, а до 2025 р. їх число зменшиться удвічі.

Атаки на християн в Іраку викликані іншими причинами. Варто нагадати, що в самому Іраку в період перебування у владі Саддама Хусейна існували конфлікти різних рівнів, де однією стороною практично завжди була влада.

Оскільки християни в Іраку жодним чином не претендували на владу і задовольнялися існуючими квотами на представництво в парламенті, режим Хусейна забороняв будь-яку діяльність, спрямовану проти них. Відтік християн з країни викликаний об'єктивними причинами, і в першу чергу, економічними санкціями, введеними проти Іраку. Нині, за різними оцінками, їх залишилося від 650 до 800 тис. (близько 3% від загальної чисельності населення). На фоні загрози радикалізації ісламських общин Іраку слід чекати різкого зменшення числа християн уже в найближчому майбутньому.

Вибір Іраку як полігону для апробації можливості використання конфесійного чинника зовсім не випадковий. Післявоєнний Ірак є найвразливішим з мусульманських держав, і сьогодні в цій державі діють всі ті параметри, якими характеризуються конфлікти нового покоління. Більше того, присутність чужорідного елемента, якими є війська коаліції, відбувається їх накладення, що посилює раніше існуючі суперечності.

Розміщення в Іраку іноземних військ викликало дуже специфічну форму опору, що виражається у відкритих терористичних діях не тільки проти військ США та їх союзників, але і всіх, хто так чи інакше співпрацює з ними. При цьому сфера співпраці не має ніякого значення — окрім військовослужбовців сил коаліції і новостворених силових структур самого Іраку, все частіше жертвами терористів стають цивільні особи, серед них і іракці, і громадяни інших держав, які приїхали до країни з гуманітарною місією.

Сам чинник окупації Іраку дає можливість різним терористичним організаціям консолідувати сили і закликати до джихаду, що, власне, і зробив радикальний шіїтський лідер Моктада ас-Садр. Правда, в заяві агентству Франс Прес від 4 серпня 2004 р. було вказано, що це “джихад проти іноземних військ, а не проти поліції іракських сил”.

Для зони Близького Сходу конфлікт на конфесійному ґрунті може зіграти роль детонатора, враховуючи, що спрямована проти християн акція мала місце саме в Іраку, який сприймається як частинка ісламського світу, що піддалася агресії з боку “іновірців”.

В цілому, внесення в багатоплановий конфлікт ще і конфесійного забарвлення може спричинити об'єднання радикальних організацій ісламізму. Більш за все їх основним завданням є повна дестабілізація Іраку з подальшим використанням його території як чергового, після Афганістану, плацдарму для продовження і розширення терористичної діяльності.

Отже, сучасні конфлікти стали одним із провідних чинників нестабільності на земній кулі. Погано керовані, вони мають тенденцію до розростання, підключення все більшого числа учасни-

ків, що створює серйозну загрозу не тільки тим, хто безпосередньо виявився залученим у конфлікт, але і людству взагалі.

Деякі дослідники порівнюють конфлікти нового покоління з рухами опору, релігійними і диверсійно-терористичними війнами, національно-етнічними та іншими зіткненнями неміждержавного рівня. Відповідно ці автори намагаються проаналізувати їх з позиції однієї з уже відомих парадигм або теорій, а елементи, що не вписуються в теорію, визначають як явища маргінального порядку, що істотно не впливають на основні правила міжнародного спілкування.

Статут ООН не дає відповіді на питання, як діяти в умовах конфліктів нового покоління — громадянських воєн, міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, тобто в тих ситуаціях, коли важко виявити “чистого агресора”. Про громадянські війни, до речі, нічого не сказано не тільки в Статуті ООН, але і в статутах НАТО і деяких національних армій Заходу.

Серед різних за походженням, характером, типологією, способом вирішення конфліктів в особливу групу виокремлюють конфлікти етнополітичні (міжетнічні, міжнаціональні). Вони належать до найбільш складних, заплутаних, затяжних і важковирішуваних. Як свідчить історія, етнополітичні колізії в багатьох поліетнічних країнах за своїми масштабами, тривалістю та інтенсивністю значно перевершують інші типи соціально-політичних конфліктів.

Етнополітичний конфлікт — форма міжгрупового конфлікту, в якому групи з протилежними інтересами розрізняються за етнічною ознакою. Під етнополітичним розуміється конфлікт з певним рівнем організаційної політичної дії, суспільних рухів, масових безладів, сепаратистських виступів і навіть громадянської війни, в яких протистояння відбувається за етнічними відмінностями.

Існує складність у визначенні етнополітичних конфліктів, бо етнополітичний конфлікт у “чистому” вигляді буває нечасто.

Оскільки територія колишнього СРСР є поліетнічною за складом населення (це характерно і для тих держав, що виникли на цій території), то фактично будь-який внутріш-

ній соціально-економічний або політичний конфлікт за своїм змістом має етнічний відтінок. З іншого боку, тут є досить підстав для міжетнічних суперечностей як на міжособовому, так і на міжгруповому рівнях.

От чому межа між соціальними, політичними і етнополітичними конфліктами на території СРСР, що розпався, достатньо хитка, її важко визначити, а самі конфлікти різноманітні за формами і динамікою розвитку. Слід мати на увазі і те, що етнічний чинник нерідко служить прикриття боротьби різних політичних еліт.

Бувають випадки зворотного політичного прикриття, коли етнічна природа конфлікту підміняється іншими політичними мотивами. Таким чином, термін “етнополітичний конфлікт” насправді охоплює широке коло ситуацій. Вони показують, що суто етнічного конфлікту практично не буває.

Фахівці зазвичай розрізняють і нерангові системи міжетнічних відносин, хоча зустрічається і безліч прикордонних ситуацій. У нерангових, але строго підрозділних системах етнополітичні конфлікти можуть виникати між групами, що володіють порівняно рівними частками багатства і влади, коли одна або декілька груп бояться або відчувають, що їх становище порівняно з іншою етнічною групою має тенденцію до погіршення. Подібний конфлікт може відбуватися в локалізованій і вузькій формі, без залучення центру політичної влади.

Проте більшість етнополітичних конфліктів пов'язані з ранговою або стратифікованою системою міжетнічних відносин, в якій не тільки різні етнічні групи займають місце відповідно до шкали влади, престижу і багатства і звичайно поставлені одна до одної, але, що важливіше, в якій центр політичної влади і державний апарат більш-менш контролюються пануючою або етнічною спільністю, що становить більшість, а підлеглі спільноти залишаються в маргінальному становищі.

Щодо стійкості такого роду конфліктів протягом досить тривалих періодів і розмаху насильства, яке може їх супроводжувати, розрізняють “конфлікти інтересів” і “конфлікти цінностей”, де першу форму конфліктів порівняно з другою легше вдається

ся подолати або врегулювати, як другу. Етнополітичні конфлікти зазвичай належать до другого типу, в якому завдання або мета учасників конфлікту мають тенденцію бути взаємовиключними або несумісними, такі конфлікти набагато важче врегулювати.

Щоб класифікувати етнічні групи, що беруть участь у конфлікті, необхідно визначити різні види ситуацій, в яких етнічні групи взаємодіють. Багато етнополітичних конфліктів у світі фактично є наслідком проблем, що виникають через зміну становища етнічної групи в суспільстві. Визначимо найтипівіші ситуації, в яких взаємодіють етнонаціональні групи:

1. Етнічні групи в державі, яка визнає себе поліетнічною або багатонаціональною. Такі групи можуть вирізнятися спорідненістю з новою мовою (як в Бельгії і Швейцарії), релігією (сикхи, мусульмани та індуси в Індії; християни і мусульмани в Лівані), національністю (як в Радянському Союзі) або расою (Південна Африка). У цьому разі етнічні групи, що вирізняються від домінуючої або більш чисельної національності, можуть володіти або не володіти особливим правовим статусом. Зазвичай вони є меншиною і їм не належить панівне становище.

2. Етнічні групи в державі, яка офіційно не визнає себе поліетнічною, як, наприклад, Франція, Японія, Індонезія, Туреччина, Португалія, багато африканських країн. Тут меншини можуть мати регіональну основу (як бретонці або корсиканці у Франції, шотландці або валлійці у Великій Британії), расову (як чорні африканці в Сполучених Штатах), релігійну (як копти в Єгипті або шиїти в Іраку), племінну (як в Афганістані) або комбінацію цих критеріїв.

3. Етнічні меншини, які ідентифікують себе із спорідненою етнічною спільністю в сусідній державі, де вона може становити більшість населення (як угорці в Румунії, турки в Болгарії, албанці в Югославії, чиканос у Сполучених Штатах).

4. Численні етнічні групи в державі, де жодна з них не займає особливого домінуючого становища. Така ситуація переважає в Африці на південь від Сахари, в деяких країнах Азії.

5. Етнічні меншини, які проживають по обидва боки між-державної межі і мають статус меншини в кожній з суміжних країн, як у деяких регіонах Південно-Східної Азії, баски в Іспанії і Франції, курди на Середньому Сході, лезгини в Азербайджані.

6. Етнічні іммігранти і біженці, що з'являються у зв'язку з масовою міграцією з одних країн в інші, в основному із слабо-розвинених країн в індустріально розвинені держави (африканці в Англії і Франції, курди у ФРН).

7. Автохтонні народи і племена є особливим випадком серед етнічних груп. Звичайно їх вважають меншинами через історичні обставини: підкорення і включення в нові державні структури; прихильність до своєї землі і території, а також через віковий опір геноциду, етноциду і асиміляції. Автохтонні народи зустрічаються в обох Америках, Австралії і Новій Зеландії. Крім того, є численні племена на півдні і південному сході Азії, на Крайній Півночі і Далекому Сході.

Що стосується колишнього СРСР і нових держав, що утворилися на його території, то достатньо важко визначити, до якої з наведених ситуацій вони належать. Швидше за все йдеться про етнічні системи асиметричного типу, які оформлені ідеологічною і політичною практикою так званої національної державності. Ця ідеологія і практика ґрунтується на двох основних постулатах:

а) націями оголошуються етнічні спільності, точніше та частина етнічних груп, яка проживає в межах республік, що мають назву цієї групи (вони називаються титульними національностями);

б) етнонації офіційно кваліфікуються як володарі власної державності ("корінні нації"), тоді як решта населення належать до категорії "некорінного" населення, що проживає на території "не своєї" державності.

Етнічний конфлікт може виражатися в багатьох формах, починаючи з індивідуальної поведінки (це пов'язано з уникненням, виключенням, ворожнечею і супроводжується створенням стереотипів, виникненням забобонів, нетерпимості та дискримінації на рівні міжособових відносин) і закінчуючи

супільно-політичними виступами, рухами аж до насильницьких зіткнень (або можуть вилитися в заколоти, різанину, геноцид, повстання, бунти, революції, тероризм, громадянські війни, війни за національне звільнення і міждержавні війни).

Існує декілька теорій, які пояснюють причини етнополітичних конфліктів на основі вивчення досвіду, накопиченого в різних регіонах світу. Відрізняючись за масштабами, соціальним значенням, походженням, етнополітичні конфлікти мають одну “кінцеву природу”, яка сприяє етнічній мобілізації, їх глибинне коріння — це порушення прав тієї чи іншої нації, етнічної групи, справедливості і рівноправ'я в міжнаціональних відносинах.

Поширена думка, що соціально-економічні кризи провокують міжетнічну напруженість. Події на території колишнього СРСР показують, що погіршення соціально-економічної ситуації, насправді може сприяти розвитку міжетнічних конфліктів. З погляду розвитку етнополітичного конфлікту під соціально-економічними чинниками слід розглядати концепцію нерівномірного розвитку, нерівномірної модернізації “центру” і етнонаціональної “периферії” в багатонаціональній, поліетнічній державі. В зв'язку з цим етнополітичний конфлікт може бути наслідком об'єктивної “обділеності” етнічних периферійних груп або нав'язування менш розвиненим районам країни зразків більш розвиненого центру. Таким чином, значна економічна нерівність між різними етнічними групами, яка розглядається як колективне етнонаціональне пригноблення, стає причиною формування і прояву етнонаціональної солідарності.

Проте слід мати на увазі, що зв'язки між соціально-економічним становищем і етнополітичним конфліктом мають набагато складніший характер, ніж здається на перший погляд. Вони можуть бути прямими і опосередкованими, більш-менш сильними і слабкими, закономірними і випадковими, взаємними.

За соціологічним підходом причини конфліктів можна пояснити, аналізуючи етнічні параметри основних соціальних угруповань (класи, соціально-професійні групи тощо).

В цьому разі йдеться про таку етносоціальну стратифікацію, коли представники однієї етнічної групи перебувають на верхніх ярусах соціально-класової піраміди. Тим самим вони створюють не на користь собі привілейоване становище, на шкоду іншим групам, які піддаються дискримінації за етнічною або расовою ознакою. Цей феномен цілком правомірно розглядається як джерело і спонукальний мотив для міжетнічної напруженості і відкритих конфліктів у багатьох регіонах світу.

Що стосується колишніх союзних республік СРСР, сьогодні вже суверенних держав, то тут принцип розподілу соціальних ролей у загальній ієрархічній структурі мав досить своєрідну картину. За роки радянської влади в республіках сформувалися численні та освічені етнічні еліти титульних національностей.

Проте із зростанням чисельності кадрів національної інтелігенції і посиленням конкуренції у сфері розумової (переважно управлінської) праці почала зростати напруженість між особами корінної і некорінної національності.

Політика “укорінення” органів влади і управління (і взагалі престижних професій), що тривалий час зберігалася у всіх республіках, врешті-решт вступила в протиріччя з принципом соціальної справедливості. Замість відкритого вибору — змагання в умовах рівноправності всіх перед законом, коли кадри підбиралися за етнічною ознакою. Тому на початок 90-х років минулого століття у всіх союзних республіках частка осіб корінних національностей, що зайняли різного роду привілейовані соціальні ніші, значно перевершувала їх частку у складі населення цієї республіки. Після розпаду СРСР процес витіснення іншомовних громадян з владних структур у країнах СНД і Балтики помітно посилюється.

Значне місце в поясненні причин етнополітичних конфліктів належить політологічному підходу та існуючій на цій основі концепції. Однією з найпоширеніших є концепція, що розглядає взаємостосунки етнічної групи і держави як конфліктогенну етнополітичну проблему. В зв'язку з цим підкреслюється роль етнонаціоналізму в мобілізації етнічних відчут-

тів, міжетнічної напруженості та ескалації її до рівня відкритого конфлікту. У політологічних концепціях етнонаціоналізм визначається як ідеологічна течія, спрямована на досягнення і збереження автономії, єдності та самобутності соціальної групи, яка самоусвідомлює себе етнічною спільністю. Етнонаціоналізм — це і ідеологія, і політичний рух етнічної меншини. Він переслідує три основні цілі:

- забезпечення автономії і самоврядування; право на територію;
- надання статусу своїй культурі як рівної із загальнодержавною.

Основний політичний зміст етнонаціоналізму — це прагнення до створення власної держави. Міжнаціональні конфлікти (і навіть війни), пов'язані з державним устроєм, тобто конфлікти уряду з опозицією, що вимагає автономії для окремої етнічної спільності або регіону, в сучасній історії відбуваються досить часто. Наприклад, конфлікт Північна Ірландія — Англія.

Етнополітичні мотиви переважають у конфліктах, що відбуваються на території колишнього СРСР: в Нагірному Карабаху, Грузії, Молдові, країнах Балтії та інших. Основою цих конфліктів є утиск політичних і цивільних прав осіб нетитульної національності, загострення проблем національного суверенітету, національно-державного устрою та інші причини політичного характеру.

У виникненні та розростанні міжетнічних конфліктів, які падають у масовій свідомості, велику роль відіграють соціально-психологічні причини, стереотипи, настрої, забобони. Події останніх років у СРСР і СНД показують, що чинник поведінкової психології, соціально-психологічні механізми етнічних конфліктів мають набагато більше значення, ніж це здавалося в рамках традиційних інтерпретацій.

Глибока економічна криза, що охопила країни СНД і Балтії, супроводжується соціально-політичною кризою і загостренням міжнаціональних відносин, виникненням етнополітичних конфліктів. “Винуватцями”, як правило, виявляються представники не “своїх” національностей, через яких нібито виникли всі біди і які “заважають” титульному населенню самоутвер-

джуватися, жити забезпечено і самотньо. Так, у Грузії говорять, що у всьому винні абхази, осетини, росіяни, в Азербайджані — вірмени, в Прибалтиці та Молдові — росіяни.

Реакцією на цей стан роздроблення є зазвичай агресія, спрямована проти об'єкта, що став її джерелом. Цим об'єктом виявляються національні меншини або громадяни нетитульної національності.

У виникненні етнополітичних конфліктів провокативну роль можуть зіграти гіпертрофована тривога за долю етносу, його мови, культури, традицій, хвороблива реакція з приводу всього, що стосується самопочуття “своєї” нації. Маємо багато підтверджень того, що групи з приниженим статусом і дискриміновані в пануючих структурах, часто бояться за саме своє існування, навіть якщо демографічні, політичні і культурні умови їх існування насправді не такі екстремальні. Ця реакція стурбованості виникає через розповсюдження гіпертрофованого відчуття небезпеки і породжує крайні дії у відповідь на досить помірні загрози.

Порівняння в міжнародному плані ситуацій, за яких виникають етнополітичні конфлікти, вказують на переважання проблем, які повторюються, сприяють етнічній мобілізації і які є основою багатьох міжетнічних конфліктів. Ці проблеми пов'язані з розподілом ресурсів і влади між етнічними групами, з питань землі і території (рідні місця, колонізація, поселення, імміграція тощо), з мовою, релігією, культурною самотністю, а також дискримінацією, яка ґрунтується на ознаках раси або кольору шкіри.

Якщо мати на увазі і численні конфлікти, що відбуваються на території колишнього СРСР, то можна етнополітичні конфлікти звести до декількох основних типів:

- Територіальні конфлікти часто тісно пов'язані з возз'єднанням роздроблених у минулому етносів. Приклади такого типу конфлікти в Нагірному Карабаху, в Південній Осетії, національний рух лезгинів в Азербайджані та ін. Сюди ж належать конфлікти, пов'язані з відновленням територіальних прав депортованих народів.

- Конфлікти, породжені прагненням етнічної меншини реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежного державного утворення. Така ситуація в Абхазії, частково в Придністров'ї.
- Конфлікти, в основі яких лежать чинники історичного характеру: війни, що відбувалися у минулому, довільно встановлені межі між національно-територіальними утвореннями, помилки в національній політиці, дискримінація, образи, приниження, нанесені народам.

Зрозуміло, в чистому вигляді важко ідентифікувати кожний з цих типів конфліктів. Нерідко має місце нашарування одних конфліктних ситуацій на інші. Характерний у цьому плані боснійський конфлікт. Він став наслідком цілого комплексу етнічних, територіальних, політичних, економічних і певною мірою релігійних суперечностей. Наприклад, боснійський конфлікт включає етнічні, територіальні, геополітичні, релігійні аспекти.

Для наявності будь-якого конфлікту, у тому числі й етнополітичного, потрібна конфліктна ситуація. Йдеться про об'єктивне поєднання різних обставин, які передують конфлікту і обумовлюють, звичайно, несумісні вимоги потенційних учасників конфлікту. Одні і ті ж, але з протилежним знаком вимоги або домагання, або можливості відкриваються для двох сторін, причому задоволення інтересів однієї сторони перешкоджає задоволенню інтересів іншої. Це положення можна проілюструвати на багатьох прикладах, скажімо, на ситуації в Нагірному Карабаху, Абхазії, Придністров'ї та ін.

Конфліктна ситуація може існувати задовго до того, як відбудеться пряме зіткнення учасників, розпочате з ініціативи одного з них. Щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, привід, тобто така зовнішня обставина, яка є пусковим механізмом, поштовхом, детонатором, що породжує розвиток подій. Почавшись з інциденту, конфлікт потім розгорається, перетворюючись на великомасштабний, гострий і затяжний.

Міжнаціональні конфлікти мають власну динаміку. Найбільш характерні її моменти полягають у такому.

По-перше, поступове посилення конфлікту у зв'язку з введенням більш активних сил, а також у зв'язку з накопичення досвіду боротьби. Так, карабахський конфлікт почався з мітингів і мирних вимог вірменського населення про зміну статусу Нагірного Карабаху. На підтримку цих вимог почали відбуватися мітинги і демонстрації в Єревані та інших містах Вірменії. Різка ескалація вірмено-азербайджанського конфлікту відбулася після трагедії Сумгаїта.

По-друге, збільшення кількості проблемних ситуацій і поглиблення первинної проблемної ситуації. Це характерно для всіх етнополітичних конфліктів. Під час розвитку конфлікту відбувається процес пошуку все нових претензій, звинувачень, первинна проблемна ситуація обростає все новими аргументами і фактами. Найхарактернішим у цьому сенсі є конфлікт навколо Придністров'я. Первинні вимоги зводилися до автономії в межах Молдови. Проте найвищі органи влади Молдови відкинули таку можливість. Конфлікт продовжував розростатися. І придністровці почали ставити питання про відділення від Молдови і державної самостійності.

По-третє, підвищення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту у бік його посилення, залучення в конфлікт нових осіб. На прикладі етнополітичних конфліктів у Нагірному Карабаху, Грузії, Боснії та інших видно, як посилюється конфронтація, конфлікт з відносно "спокійного" переходить в озброєне зіткнення, збільшується число убитих і поранених, до конфлікту залучається практично все населення з одного і з іншого боку.

По-четверте, наростання емоційної напруженості, яка супроводжує конфліктні взаємодії, може впливати на поведінку учасників конфлікту і мобілізаційно, і дезорганізаційно. У міжнаціональному конфлікті під час його розвитку зростає відчуття антипатії або ворожості. Приводи і випадки для цього завжди є. Так, погроми і вбивства безневинних людей вірменської національності в Сумгаїті, а потім у Баку 1990 року посилили ворожнечу між вірменами і азербайджанцями. Після

озброєного нападу з боку Молдови на Бендери поглибилася прірва між Молдовою і мешканцями Придністров'я.

По-н'яте, для міжнаціонального конфлікту характерне формування стійкого образу “зовнішнього ворога”, коли компроміс сприймається тільки як капітуляція супротивника, коли виявляється прагнення кожної із сторін-учасниць протиборства “здобути перемогу”.

По-шосте, для етнополітичних конфліктів, як правило, характерна їх інтернаціоналізація, тобто залучення в конфлікт або його врегулювання третіх сил чи міжнародних організацій. Так, у грузино-абхазькому конфлікті на стороні Абхазії брали участь добровольці Конфедерації народів Кавказу. У вирішенні боснійського конфлікту беруть активну участь ООН, НАТО та інші міжнародні та регіональні організації.

На розвиток етнополітичного конфлікту, поза сумнівом, має вплив релігійний чинник. В історії і житті народів національне і релігійне тісно переплітаються та взаємодіють. Релігія і етнонаціоналізм підтримують, стимулюють один одного. Релігійний чинник може підвищити температуру конфлікту, загострити його. Разом з тим, практика етнонаціональних конфліктів останніх років показує, що нерідко етнонаціональний чинник виявляється сильнішим за релігійний. Так, незважаючи на єдиновірство корінних народів Середньої Азії, там виникали конфлікти між киргизами і узбеками, таджиками і киргизами, узбеками і турками.

Щоб розібратися у витоках етнополітичних конфліктів, необхідно знати, які політичні сили беруть участь у них, хто організатори і виконавці протиборства на етнічному ґрунті. Зауважимо, що не всі члени етнічної групи в однаковій мірі беруть участь у етнополітичному конфлікті. Зазвичай етнічні домагання пред'являються національною елітою ще навіть до того, як рядові члени групи будуть обізнаними з цими конфліктами, не кажучи вже про те, щоб прийняти ці формулювання за свої власні.

Еліта, у свою чергу, може розколюватися на різні фракції не тільки з питань стратегії і тактики, але часто і за цілями само-

го конфлікту. Подібне відбувається з басками, курдами, ірландськими республіканцями, естонцями та багатьма іншими. Таке саме ми спостерігаємо в Грузії, Північній Осетії, Молдові. Чи виражають національні еліти основні вимоги і прагнення народів, яких вони претендують представляти, або вони нав'язують свою ідеологію масам, а також політичним супротивникам і суперникам? На це питання важко відповісти, оскільки в ситуаціях етнополітичного конфлікту — за самою його природою — навряд чи може мати місце процес демократичного ухвалення рішень в екстремальних умовах.

Наймогутнішим засобом мобілізації мас у свою підтримку стає національна ідея. Національний чинник використовується в політичних цілях або політичними угрупованнями, які при владі, або їх опозиціонерами, що рвуться до влади. Національний чинник стає головною зброєю для досягнення політичної мети. Для цього все частіше робляться спроби розіграти “національну карту”, перекинути десятиліттями накопичувану незадоволеність людей у сферу міжнаціональних відносин.

Аналіз міжнаціональних конфліктів показує, що безпосередніми учасниками масових дій є представники різних соціальних прошарків, вікових груп, політичних напрямів, віруючих та атеїстів. Об'єднуючим началом усіх сил стає етнічний чинник.

Проте було б неправильно повністю пояснювати причину конфліктів тільки генеруючою і організуючою роллю еліт. Разом з цим необхідно з'ясувати сам феномен масової мобілізації та інтенсивність емоцій учасників конфліктів, початкову силу групового прагнення до автономії, до жертвовності, готовності перейти до найжорстокіших методів насильства. При цьому слід враховувати закони, що диктуються логікою колективної поведінки.

Характерним для поведінки людей у критичних ситуаціях є несвідомі форми взаємодії і комунікації, коли індивід не володіє особистим контролем над ситуацією. Одна з них — на- товп.

У натовпі різко підвищується здатність до навіювання людей. При цьому знижується критичність сприйняття інформації, усвідомленість поведінки, важко оцінити і контролювати реакції людини. Цей феномен, що так часто зустрічається в етнополітичних конфліктах, коли маса пересічних громадян виявляється залученою в дії, в яких не бачить сенсу, а тим паче особистого інтересу, пояснюється складною логікою колективних дій.

Багатоаспектний характер етнополітичних конфліктів передбачає такі шляхи врегулювання, які дозволили б впливати на події в різних сферах і різними засобами — від правових до соціально-психологічних. Проте важливіше попередити конфлікт, не дати йому розгорітися і перейти з латентної форми у відкриту. Для цього необхідно:

1. Визнати, що міжнаціональні проблеми мають свій зміст і повинні розв'язуватися методами національної політики. Ефективна національна політика, повинна враховувати нові реалії пострадянського періоду, сучасні тенденції федеральних і національних відносин.

2. Використовувати економічні важелі для нормалізації етнополітичної ситуації, враховуючи вирішальну роль економіки в суспільному житті в цілому і в міжнаціональних відносинах зокрема.

Принципово важливо не прогледіти стратегічної мети подолання різких відмінностей між регіонами і республіками за рівнем життя, за умовами розвитку, забезпечення територіальної справедливості (жоден регіон не повинен одержувати будь-який невинуватих привілеїв).

3. Створити культурну інфраструктуру консенсусу (національні товариства і центри, двомовність, національно-культурна автономія тощо). Важливо дотримуватися принципу паритетності при висуненні і призначенні людей різних національностей в органи влади і управління.

Етнічні ознаки людини не повинні бути підставою ні для пільг та привілеїв, ні для дискримінації та утисків. Тоді не буде конфліктів з приводу зайнятих посад (за принципом етніч-

ної приналежності), використання національних мов, територіальних суперечок.

Помітне місце в розробці засобів і способів подолання етнополітичних конфліктів належить *прогнозуванню*. Мабуть, сподіватися, що в майбутньому можна буде усунути конфлікти на етнічному ґрунті, нереально. Тому передбачати виникнення таких конфліктів — значить мати можливість своєчасно вжити належні заходи щодо їх попередження.

Як же бути, якщо етнополітичного конфлікту не вдалося запобігти? Яким чином можна його погасити і врегулювати?

Передусім слід враховувати, що етнополітичний конфлікт легше погасити на самому початку, у зародку, коли конфлікт не набув широкомасштабного характеру, бо міжнаціональні конфлікти, одного разу спалахнувши, мають тенденцію до зростання. Якщо конфлікт перейшов у тривалу стадію, прийняв затяжний характер, то його вирішення стає проблемним.

Технологія врегулювання міжнаціональних конфліктів передбачає алгоритм діяльності в цьому напрямку.

Під час роботи щодо вирішення конфлікту передусім треба проаналізувати джерела конфлікту, біографію конфлікту, сторони конфлікту, позицію і відносини сторін, кінцеве відношення до конфлікту.

Згода рідко досягається без участі посередників, які, як правило, виконують роль арбітражу, миротворців, урівноважують баланс інтересів. У переговорному процесі можуть брати участь і офіційні представники сторін, і суспільні сили за методом народної дипломатії.

Вдосконалення практики вирішення конфліктів дало поштовх до появи нових методів, які ґрунтуються на різкій зміні якісного стану ситуації, найчастіше з використанням третьої сторони або яких-небудь інших форм зовнішньої дії.

У їх числі такий метод, як альтернатива, суть якого полягає у застосуванні нестандартного, неординарного вибору з запропонованих варіантів рішення. Наприклад: економічна, територіальна поступка в обмін на одержання пільг, відновлення прав

певної етнічної групи. Цей механізм, до речі, застосовується і нині час під час палестино-ізраїльських переговорів. До певної міри він використовується також при вирішенні питання про автономію радянських німців Поволжя.

Як достатньо ефективний метод врегулювання конфлікту може виступати зміна статусу національно-державного устрою або отримання його етносом.

Так, за оцінками експертів, на початковому етапі карабахського конфлікту підвищення статусу Нагірно-Карабахської області до рівня автономної республіки значною мірою могло згладити загострення, перевести ситуацію до м'якших форм вирішення.

Отже, етнополітичний конфлікт — форма міжгрупового конфлікту, в якому групи з протилежними інтересами розрізняються за етнічною ознакою. Під етнополітичним розуміється конфлікт з певним рівнем організаційної політичної дії, суспільних рухів, масових безладів, сепаратистських виступів і навіть громадянської війни, в яких протистояння відбувається за розбіжностями в етнічній спільності.

Багатоаспектний характер етнополітичних конфліктів передбачає такі шляхи врегулювання, які дозволили б впливати на події в різних сферах і різними засобами від правових до соціально-психологічних. Проте важливіше попередити конфлікт, не дати йому розгорітися, перейти з латентної форми у відкриту.

Під дією тенденцій глобалізації, регіоналізації та демократизації відбувається зміна традиційного кола елементів міжнародної системи, а з урахуванням фундаментальних змін ролі державного суверенітету можна зробити висновок про наявність принципово нової системи, заснованої на поствестфальських принципах.

Виклики є загальними для всієї Європи. Розрив у рівнях економічного і соціального розвитку між Заходом і Сходом, так звані конфлікти нового покоління: тероризм, організована злочинність, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, — всі

ці проблеми можна ефективно вирішити тільки на рівні транс-регіональної європейської співпраці. Звідси на інституційному рівні виникає потреба встановлення горизонтальних механізмів взаємодії нового типу, які б своєю мережею скріпляли всі субрегіони. Поділ безпеки на внутрішню і зовнішню стає вельми умовним, оскільки більшість викликів мають для кожної держави “подвійний вимір” — і зовнішній, і внутрішній.

Переважно сучасні кризи є конфліктами “нового покоління” — внутрішніми за сутністю, але які створюють загрозу міжнародній безпеці. Однією з головних особливостей сучасного світового політичного процесу є його перехідний характер і відповідно така межа, як розбалансованість міжнародної системи або, інакше кажучи, глобальний безлад. Деформується і все менше відповідає своєму призначенню колишня структура міждержавних відносин. Помітно втрачають ефективність традиційні способи врегулювання конфліктів, особливо, коли йдеться про конфлікти нового покоління (наприклад, у пострадянському просторі, в колишній Югославії, в Сомалі) — такі як економічне ембарго, політичний тиск, військове втручання тощо. Міждержавна дипломатія та її інститути виявляють свою непристосованість до реагування на такі масові та довготривалі процеси, як “неорганізоване” (не піддається контролю державних структур) транскордонне переміщення інформаційних, фінансових потоків, продаж зброї, організована злочинність, забруднення навколишнього середовища тощо.

У постбіполярному світі утворилася та еволюціонувала складна ієрархічна структура, ознакою якої є співіснування різних типів “полярності”. Постбіполярна система, на перший погляд, постає як монополярна система, в якій функцію так званого колективного гегемона виконує група держав. При подальшому аналізі можна охарактеризувати структуру відносин всередині цього “колективного гегемона” як мультиполярну. Одночасно відносини серед інших держав визначаються сформованими регіональним та локальними структурами, частина з яких залишилася від попереднього періоду, частина виникла у відповідь на нові диверсифіковані загрози. Таким чи-

ном, у постбіполярній міжнародній системі діють різні закони структурної організації, що має важливі наслідки для конфліктогенності цієї системи. Ці самі структурні фактори визначають і різноманітність та складність загроз у сучасному світі, а також диверсифікацію шляхів підтримання стабільності.

Аналіз структурних характеристик вказує на те, що міжнародні конфлікти в постбіполярній системі виникатимуть внаслідок протиріч, що існують як між полюсами (горизонтальні), так і між полюсами і периферією системи. Складна дворівнева структура стимулює зсув конфліктного потенціалу із глобального на регіональний та локальний рівень і виникнення структурної асиметрії. Наведена модель постбіполярної системи міжнародних відносин робить можливим дослідити її конфліктогенність саме в цьому контексті.

Складна побудова структури постбіполярної міжнародної системи індукує різноманітні форми та типи міжнародних конфліктів. Двосторонній зв'язок системи міжнародних відносин та кожного конкретного конфлікту проявляється в еволюції під впливом загальносистемних імперативів. Характер сучасних загроз у сфері безпеки визначається тим різноманіттям форм, що їх здатні набувати сучасні міжнародні конфлікти. Небезпека та деструктивний потенціал окремих типів міжнародних конфліктів зросли внаслідок тих змін, яких зазнала загальна структура безпеки. Процеси структурних змін щодо "полярності" вплинули на типи міжнародних конфліктів, змінивши структуру традиційних регіональних та локальних конфліктів, а також визначивши нові принципи втручання третіх сторін у внутрішньодержавні політичні конфлікти. Зміна структури традиційних конфліктів під впливом системних трансформацій відбувається на фоні зменшення регулятивних можливостей міжнародної структури щодо таких конфліктів. Тому частина конфліктів, що перебували в латентній фазі, переходить у фазу збройного протистояння.

На думку С. Капітоненка, у сучасному світі можна визначити чотири типи міжнародних конфліктів: традиційні, які виникають у період існування біполярної системи; внутрішні конфлікти із міжнародними наслідками; асиметричні конфлікти

та міжнародно-терористичні акти. Деякі міжнародні конфлікти можуть поєднувати різні типи, наприклад, асиметрії та використання терористичних стратегій. Конфлікти всіх чотирьох типів видозмінюються під впливом структурних трансформацій: змінюється співвідношення конфліктів різних типів, цілі та стратегії учасників, шляхи врегулювання та умови стабілізації. Типологія конфліктів постбіполярного періоду враховує зміни серед учасників, їхніх мотивів та впливу структурних обмежень системи міжнародних відносин.

У будь-якій із існуючих моделей підтримання стабільності відбуватиметься шляхом управління міжнародними конфліктами, основною метою якого є максимізація їхніх конструктивних функцій. Таке управління стає можливим завдяки використанню традиційних процедур врегулювання з урахуванням структурних особливостей постбіполярної міжнародної системи. Визначення структурних основ конфліктогенності сприяє формуванню структурних принципів управління міжнародними конфліктами. В сучасному світі питома вага латентних і нетрадиційних конфліктів зростає, а саме вони найменше піддаються регулюванню.

Питання для самоконтролю

1. Визначити напрями дослідження міжнародного конфлікту як явища на сучасному етапі.
2. На підставі яких чинників дається характеристика міжнародного конфлікту?
3. Охарактеризуйте функції міжнародного конфлікту сучасності.
4. Охарактеризуйте критерії, за якими здійснюється класифікація міжнародних конфліктів.
5. Яка роль етноконфесійного фактору у сучасних конфліктах?
6. Зробіть почерговий аналіз етнічного і конфесійного факторів у міжнародних конфліктах.
7. Підготуйте доповідь на тему: “Сучасні типи систем міжнародної безпеки”.

8. Вкажіть особливості новочасних конфліктів.
9. Підготуйте доповідь на тему: “Роль і місце України у врегулюванні міжнародних конфліктів сучасності”.

Література

1. *Богданович В.Ю., Маначинский А.Я., Бутенко С.Г.* Конфликты и войны после распада СССР. — Житомир: Полисся, 2006. — 440 с.
2. *Военные преступления* / Под ред. Р. Гутмена и Д. Риффа. — М.: Текст, 2002.
3. *Галака С.П.* Проблема розповсюдження ядерної зброї в міжнародних відносинах: Монографія. — К., 2002.
4. *Доронина Н.Н.* Международный конфликт. — М.: Международные отношения, 1981.
5. *Европеизация разрешение конфликтов: конкретное исследование европейских периферий.* — М.: Весь мир, 2005.
6. *Ивашов Л.Г.* Национальная безопасность // Профи. — 1998. — № 1.
7. *Костенко Г.* Предмет і зміст теорії військової безпеки // Військо України. — 1995. — № 1–2. — С. 5–10.
8. *Кальвокоресси Питер.* Мировая история после 1945 года: В 2 кн. — М.: Международные отношения, 2000. — Кн. 1. — 546 с.; Кн. 2. — 604 с.
9. *Капітоненко М.Г.* Конфліктогенність постбіполярної системи міжнародних відносин: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2004, КНУ.
10. *Коллон Мишель.* Нефть, PR, война. Великое противостояние. — М., 2002. — 416 с.
11. *Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (Історико-філософський аспект): Монографія* / О. І. Гуржій, С. П. Мосов, Макаров В. Д. та ін. — К.: Знання України, 2006. — 356 с.
12. *Лисичкин В.А., Шелепин Л.А.* Глобальная империя зла. — М., 2002. — 448 с.

13. *Мальський М.З., Мацяк М.М.* Теорія міжнародних відносин. — К.: Кобза, 2003. — С. 484.
14. *Наринский М.М.* История международных отношений. 1945–1975 гг.: учеб. пособие. — М.: РОССПЭН, 2004. — 264 с.
15. *Олимтиев А.Ю.* Ближний и Средний Восток. Актуальные проблемы. — М.: ЮНИТИ, 2004. — 239 с.
16. *Павлов Н.В.* Внешняя политика ФРН в постбиполярном мире. — М.: Наука, 2005. — 410 с.
17. *Панарин И.Н.* Информационная война и выборы. — М.: ИД “Городец”, 2003. — 416 с.
18. *Паршев Андрей.* Почему Россия не Америка. — М., 2002. — 416 с.
19. *Попов В.И.* Современная дипломатия. Теория и практика. — М.: Международные отношения, 2004. — 576 с.
20. *СППРІ 2002: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм, Міжнар. ін-т дослідж. миру; Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. О. Разумкова; Редкол.: А. Гриценко (голов. ред.) та ін.* — К.: Заповіт, 2003.

МАУП

Посібник з'ясовує проблеми ролі та місця міжнародних конфліктів у розвитку міжнародних відносин; причинно-наслідкових зв'язків конфліктності міжнародних відносин, методів досліджень міжнародних конфліктів; дискусійні питання взаємовідносин учасників міжнародних конфліктів, балансу сил, національних інтересів, характерних рис розвитку сучасного міжнародного порядку.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, а також тих, кого цікавить сфера міжнародних відносин.

Навчальне видання
Бернадський Богдан Васильович
МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ

Курс лекцій

Редактор *С. М. Толкачова*
Коректор *Т. К. Валицька*
Комп'ютерне верстання *Я. В. Завгородній*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 28.03.12. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,52. Обл.-вид. арк. 16,20. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. ХХ

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал»